

eISSN: 2744-1288 ● God. 4. br. 1 (2024) ●

a • priori

naučno-popularni časopis

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOAJ

Časopis čiji je izdavač UDRUŽENJE ZA PROMOVISANJE KULTURE I MIŠLJENJA SOFIA
casopisapriori.com

● God. 4, br. 6 (2024) ●

a•priori

naučno-popularni časopis

Banja Luka, jul 2024.

A PRIORI

Naučno-popularni časopis

Izdavač:

UDRUŽENJE ZA PROMOVISANJE KULTURE I MIŠLJENJA SOFIA

Za izdavača:

Ana Galić, mr

Glavni i odgovorni urednik:

Ana Galić, mr (Udruženje Sofia)

Zamjenik urednika:

Marko Bačanović, ma (Warszawa)

Uređivački odbor:

Prof. dr Robert Braun (Senior Researcher, Deputy Head, Science, Technology and Social Transformation, Institute for Advanced Studies, Vienna)

Doc.dr.sc. Bruno Ćurko (Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu)

Prof. dr Divna Vuksanović (Fakultet dramskih umetnosti, Univerzitet umetnosti u Beogradu)

Prof. dr Una Popović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu)

MA Petar Nurkić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)

Doc. dr Saša Laketa (Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci)

Prof. dr Miodrag Živanović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci, redovni profesor u penziji)

Prof. dr Duško Trninić (Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci)

Mr Miroslav Galić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci)

Doc. dr Lamija Neimarlija (Akademija likovnih umjetnosti, Univerzitet u Sarajevu)

Dr Igor D. Cvejić (Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu)

Doc. dr Goran Rujević (Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu)

Doc. dr sc. Mate Penava (Odjel za filozofiju, Sveučilište u Zadru)

Nela Lazić Pilipović, prof. (Udruženje Sofia)

Doc. dr Želimir Dragić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci)

Dr Radovan Subić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci)

DTP:

Miroslav Galić

Adresa i kontakt:

A PRIORI Naučno-popularni časopis

Udruženje zapromovisanje kulture i mišljenja Sofia

Carice Milice 58, 78 000 Banja Luka

Republika Srpska, Bosna i Hercegovina

e-mail: casopisapriori@gmail.com

www.casopisapriori.com

Telefon: + 387 66 133 783

Na naslovnoj strani: „Okovani Prometej”, Peter Paul Rubens, oko 1611-1612.

© Časopis A PRIORI izlazi od 2021. godine. A PRIORI se objavljuje kako ide (publish as you go).

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ:

Andrija Jurić	6

INTERVJU:

Nina Fuštar: Čovjek nikada nije imao ovoliko mogućnosti, samo je pitanje kako te mogućnosti koristimo	9

TEMA BROJA:

Da li imamo slobodu volju?

Roman Šimunović

Od društvenog determinizma do Dennetta – kritika kompatibilizma	12

ČLANCI:

Ana Galić

Sofističko bjesnilo Atine: Obrazovanje za polis – u čemu je problem?	19

PREVOD:

Ferhat Taşkin

Odbrana slobodne volje i problem nebeske slobode	27

KNJIŽEVNOST:

PROZA

Vedran Vasiljević (uvod u rukopisni roman Usor)	37

Predrag Kisić (Ukopnici, Blaženi nišči duhom, Otac gubi snagu, ne i silu koju nosi, Jednog dana moj otac Avram Poljanski)	44

Jadranka Milenković (On the road)	48

Lebrecht Gašpar (Susret)	52

Antej Jelenić (Plenum)	57

Predrag Bojinović (REKVIJEM, poglavlje iz romana 23 o snovima i legendama)	68

Dr Marjan Urekar (OTVARAJU SE VRATA RAJA)	71

POEZIJA

Borivoj Vezmar (Kuće i stabla, Zaostavšina, Svakidašnja elegija, Valja se asfalt, Krećem se unazad, Uvek postoji neko)	73

Pavle Zeljić (Prvo tragedija potom farsa, Sve, pozorište u oku velikog Gospara, Zarobljena lutalica, Oko za zub, Antikolenovići)	75

Amar Ličina (Prednosti i mane grobljanskog turizma, Slikar, Deset dana velegrada)	77

Ljiljana Jarić (Pesma mermernog cveta, Rasprskavanje zvezda, Ugašeni san, Borhesa čitajući, Oče moj, Petre, steno)	79
Ajdin Alibabić (Grad, Ritam, Glasovi, Nokturno, Utjeha)	82
Neira Turbić (Posveta)	84
Anđela Cvijetinović (Primili smo chat GPT u ekipu, Razlozi za belo tugovanje, Prolećna kiša, Pilotima više niko ne tapše)	85
Siniša Mitrić (Opaske o bojama)	87
PREVODI	
Kim Dower (sa engleskog jezika prevela Minja Pješčić)	88
Anja Longvinova (sa ruskog jezika prevela Minja Pješčić)	89
Debora Fogel (Sa poljskog jezika na srpskohrvatski jezik preveo Marko Bačanović)	90
PRIKAZ:	
Ana Galić	
ALHEMIJA SNOVIĐENJA PROF. DR MIODRAG ŽIVANOVIĆ	95
NAGRAĐENI RADOVI	
Tarik Čolić	
Ljudska prava i njihov značaj	98
Evita Bojkovac	
Mašta je manje važna od znanja	103
Luka Đukanović	
Mašta je važnija od znanja	106
IZVJEŠTAJI:	
Petar Pavlović	
Osnivanje Instituta za kozmologiju i filozofiju prirode	110
Prilog	
Manifest za uspostavu Kozmologije kao nove Filozofije prirode/ The Manifesto for establishing Cosmology as a new Philosophy of Nature	111
POZIV ZA SEDMI BROJ ČASOPISA	121
UPUTSTVO ZA AUTORE	122

Uvodna reč

Andrija Jurić

Pisac Samjuel Džonson piše:

„Sva teorija je protiv slobode volje; sve iskustvo je za.”

Naše intuicije nas ni u šta drugo ne uveravaju, niti iskustvo tako čvrsto poučava, kao u to da smo slobodni. Verujemo da je podizanje ruke rezultat naše volje sa istom sigurnošću kao i u postojanje predmeta pred nama. U istom duhu, fizičar i nobelovac Artur Kompton tvrdi kako je pomeranje ruke svojom voljom „neposrednije i sigurnije znano nego čak i dobro ispitani Njutnovi zakoni, i ako ti zakoni poriču nečiju sposobnost da pomera ruku po volji, prikladniji zaključak je da Njutnovi zakoni zahtevaju izmene”. Intuicije po pitanju naše slobode volje toliko su snažne da smo zarad njih spremni modifikovati i prirodne zakone. S druge strane, svi dokazi, a posebno oni iz savremene neurofiziologije i psihologije, svedoče protiv nje.

Paradoks nije lako otkloniti, s obzirom da ulog koji se ima izgubiti eliminacijom slobode volje nije beznačajan – ona ulazi u sam pojam čoveka i ljudske prirode. Religijski mitovi naučavaju da je čovek, kušanjem ploda s drveta poznanja, postao nalik bogu „znajući šta je dobro šta li zlo”. Čovek nije izgubio svoju urođenu, prirodnu nevinost time što se ogrešio o zapovest, nego sposobnošću da sagleda dobro i zlo, a što je još važnije, da odabira između ta dva, stekavši uračunljivost i odgovornost za svoja dela. Jedino onaj ko razborito rasuđuje između dobra i zla, te odabira između njih, može biti predmet moralne osude. Sledeći tu nit, Mirandola smešta čoveka u središte sveta, a na pola puta između zveri i anđela, smrtnih i besmrtnih, upravo zato jer je slobodan postati i jedno i drugo – „po svojoj volji [...] prirodu svoju određivati [...] sebi na volju i sebi na čast, bivajući svoj slikar i vajar”. Sloboda volje

preduslov je čovekova samoodređenja.

Posedujući slobodu, čovek nije naprosto uronjen u prirodnu okolinu i nužnost. Za nemačke idealiste sama svest pronalazi svoj izvor u slobodi. Fihte tvrdi da mišljenje mišljenja počiva na „uzdizanju pomoću slobode” – da se uvide mehanizam i nužnost. Ja je samodelatno i ono postavlja spoljašnji svet, što u prvi plan dovodi samoodređenje volje, njenu autonomiju i primat praktičkog. Kant je spreman ići toliko daleko da „pogazi” svoje ranije tvrdnje u *Kritici čistoga uma*, postuliranjem noumenalnog Ja sposobnog da prevaziđe formirani empirijski karakter ili habitus. Drugim rečima, možemo odlučno reći „Ne” svojoj prošlosti i ličnosti, i delati tako kao da to činimo prvi put. Takvo delanje tada jeste kreativno, jer ono ne sledi ustaljene obrasce. Negiranjem samog sebe mi postajemo i bestemeljni. Čovek je tako, prema Šeleru, biće sposobno „da se *izvije* nad sebe” samog, da nadmaši „samo sebe i svijet”. Te ideje podstakle su i egzistencijaliste da tvrde kako „nema ljudske prirode [...] čovjek nije ništa drugo nego ono što od sebe čini.” On je slobodan, jer izvan sebe nema razloga za delanje kojim bi se opravdao, pa, tvrdi Sartr: čovek je „osuđen da bude slobodan [...] jer je, jednom bačen u svijet, odgovoran za sve što čini”. Kao što i Platon veli: „krivica u biraču”.

Sloboda uvodi i unutrašnji sukob sa samim sobom: kazivanjem „Ne” svojoj prirodi i ustrojstvu. Držimo da je osoba koja je mogla delati drugačije, a nije, moralno slaba da se odupre svojim porivima. U tome bi smislu vrhunac slobode bilo izjavljivanje „Ne” i samoj slobodi, odnosno, daljoj mogućnosti da se sloboda uživa, a to je kazivanje „Ne” životu. Čovek je biće slobodno da bira svoju slobodu, pa i nauštrb sopstvenog života.

Time je ideja slobode volje utkana ne samo u legalističke i moralističke teorije, već i u određenje i samoodređenje čoveka. Biti čovek znači isto što i biti slobodan, a negiranjem slobode negira se i čovečnost čoveka. Verujemo kako čovek nije puki automat prirode, čiji su postupci determinisani, bilo neurofiziologijom, bilo stanjem sistema univerzuma na njegovom početku. Takav automat za nas i nije čovek, on u nama izaziva odbojnost. Čovek se ne zadovoljava čak ni pomišlju da njegova odluka može biti motivisana nečim izvornijim, a materijalnim. Recimo, nije dovoljno da moja odluka da podignem svoju ruku ima svoj izvor u neuronima, ne – ona mora biti *moja*, izraz moje individualnosti; ona mora imati svoj izvor samo u meni i ni u čemu drugom. Stoga, Aristotel određuje čoveka kao „počelo djelatnosti”, a voljnim „ono čemu je počelo u samome počinatelju”.

S obzirom na usku povezanost slobode volje i određenja čoveka, ne treba iznenaditi da je to pitanje zaokupljalo pažnju filozofa milenijumima. Glavne struje mogle bi se grupisati u tri ključna stanovišta: determinizam, indeterminizam i kompatibilizam.

Determinizam u sebi nosi metafizičku pretpostavku materijalizma i ontološki zatvorenog kauzalnog sistema prirode. Prema ovom stanovištu, svi događaji odvijaju se mehaničkom nužnošću, nalik na časovnik, gde se čestice ponašaju kao bilijarske kugle. Svi su događaji određeni prirodnim zakonima, te je jedna od posledica takve striktnosti i potpune zakonitosti zbivanja – *predvidivost*. Stoga, iz potpunog opisa stanja sistema u bilo kom trenutku i iz navođenja svih zakona, moguće je dedukovati precizan opis stanja sistema u bilo kom drugom vremenu. Determinizam je, dakle, pretpostavka opšte kauzalnosti. Nužnost je uslovljena materijalistički ili providenjem, uključujući time i ljudsko delanje. Sloboda volje isključuje se kao iluzija, jer u determinističkom svetu ne postoji mogućnost izbora. Čovek je materijalno i psihički određen, te je volja apsolutno podređena spoljašnjim i unutrašnjim uzrocima. Tako se može govoriti i o genetskim predispozicijama za zločin (recimo, kleptomanija ili odsustvo empatije i povišena agresivnost usled moždane lezije). To je možda najbolje opisano Šopenhauerovim rečima: „čovek stalno čini ono što hoće, a to ipak čini nužno. A to je zbog toga što on već *jeste* ono što on hoće”. Mi smo „slobodni” da činimo ono što hoćemo, ali ne i da hoćemo ono što hoćemo. Determinizam vodi ka fatalizmu.

Glavni problem determinizma predstavlja objašnjenje moralne odgovornosti, koja biva ozbiljno narušena ukoliko nismo mogli delati drugačije – nemamo pravo kritikovati, kažnjavati ili smatrati nekoga odgovornim kada on dela poput automata. Odgovornost i osuda zavise od slobode volje i same mogućnosti da je osoba mogla učiniti drugačije, nešto što determinizam odbacuje. Možemo se odlučiti i truditi da težimo vrlini i pravičnosti, no, ne možemo se odlučiti da budemo inteligentniji. To je prirodna predispozicija koja ne zavisi od volje, te ne možemo biti odgovorni za naše prirodno ustrojstvo, kao ni za postupke koji odatle proizilaze. Postaje jasno da je upravo *subjektivni faktor* predmet etičkog vrednovanja.

Prema stanovištu indeterminizma, događaji nisu u potpunosti određeni prethodnim uzrocima i prirodnim zakonima. U polju fizike to se objašnjava slučajnošću i neodređenošću. Pa tako, pojava kvantne mehanike, kao i Hajzenbergov princip neodređenosti, dovode u pitanje determinizam u mikrosvetu. Indeterminizam vidi budućnost kao otvorenu – sadašnje stanje grana se u nekoliko mogućih scenarija, a ishod zavisi od svesnih odluka subjekta. Time se ostavlja prostor za slobodu volje, jer smo slobodni da načinimo izbor između različitih mogućnosti. Naša volja nije unapred određena fizičkim, psihičkim, socijalnim ili kulturološkim uzrocima. Čovek u svojim odlukama i volji nije određen motivima i uzrocima, već slobodno odlučuje nezavisno od unutrašnjih i spoljašnjih činilaca. Stoga, indeterminizam omogućuje moralnu osudu, jer uvek ostaje stvarna mogućnost da je čovek mogao delati i drugačije, odnosno, da je mogao izabrati drugu opciju. Gorepomenuti intuitivni osećaj slobode počiva upravo na uverenju kako je čovek u istoj situaciji mogao postupiti drugačije.

Problem sa indeterminizmom leži u tome što narušava metafizička materijalistička načela nauke pretpostavljajući da se kauzalni niz prirode na određenim mestima *prekida* i vodi u alternativne mogućnosti. Upravo to mesto prekida može se uporediti sa gorepomenutim Kantovim noumenalnim Ja, koje transcendira formirani empirijski karakter. Kao empirijsko, čovekovo delanje potčinjeno je prirodnom kauzalitetu, ali čovek je takođe i stanovnik inteligibilnog sveta u kom njegovo odlučivanje poseduje potpunu slobodu. Čovek je slobodan da od sebe započne lanac događaja u svetu. Recimo, mogu biti motivisan i pod pritiskom svojih nagona da učinim zlo delo. Tad ti nagoni,

ili u drugom slučaju navike i habitus, čine empirijski deo moje osobe. Međutim, ja sam istovremeno i onaj koji se uvek može odupreti tome – tada je to „ja sam” ono Ja koje se suprotstavlja svojim nagonima ili svom karakteru. Ako uspem da se oduprem, ocenjen sam kao moralno snažna osoba sa integritetom, dok sam u suprotnom slab. Dakle, noumenalno Ja predstavlja onaj subjektivni element i predmet moralne osude. Međutim, svojstva, poreklo i priroda takvog neempirijskog subjekta, a koji se upliće u kauzalno zatvorenu prirodu, ostaju neobjašnjeni. Indeterminizam, čini se, vodi u dualizam.

Prema kompatibilizmu, sloboda volje i determinizam prirode mogu biti međusobno usklađeni. To kontradiktorno stanovište bi, zapravo, bilo najrasprostranjenije uverenje. Većina nas spremna je prihvatiti da živimo u determinističkom i mehanicističkom svetu; to vidimo od

nivoa kretanja planeta, pa sve do čestica. Istovremeno, ista većina takođe bi prihvatila i da smo *mi* slobodni u takvom svetu, da naša sloboda volje nije potčinjena prirodnom nužnošću. Međutim, glavni nedostatak kompatibilizma jeste funkcionalna teorija kojom bi se dve strane usaglasile.

Problem slobode volje ne mora nužno biti vezan uz determinizam i uzroke iz prošlosti. Naprotiv, naše intuicije govore nam da smo slobodni u orijentaciji ka budućnosti, u odnosu na ono što bi *trebalo biti* ili na sposobnost zamišljanja alternativnih mogućnosti i ishoda. Neophodno je razraditi teoriju sistema koji bi mogao projektovati sebe u buduće i moguće scenarije i kontekste, te retroaktivno uskladiti svoje sadašnje ponašanje sa željenim ciljem. Jasno je da ono što takvom sistemu ne sme nedostajati jeste samosvest.

Intervju

NINA FUŠTAR - NAJMLAĐA DIRIGENTKINJA U OPERSKOM STUDIJU NARODNOG POZORIŠTA U BEOGRADU: Čovjek nikada nije imao ovoliko mogućnosti, samo je pitanje kako te mogućnosti koristimo

Intervju: Ana Galić

Photo: Nina Fuštar, privatna arhiva

Poštovana gospođice Fuštar, nesumnjivo ste postigli ogroman uspjeh postavši najmlađa dirigentkinja u oper-skom studiju Narodnog pozorišta u Beogradu. Mnogi bi rekli: „Ona je sretna...“, ali iza ovakvog uspjeha stoje sati i sati napornog rada i učenja, te pripremanja za buduća izvođenja. Možete li nam, za čitaoce A priori-ja, opisati trenutak kada ste po prvi put osjetili da je biti dirigent upravo poziv koji je namijenjen baš vama? Da li je to bilo rano tokom školovanja, ili pak kasnije?

Hvala Vam na ovako lijepim riječima. Kada se osvrnem unazad, zaista se osjećam kao da sam uvijek znala da je muzika moj put, ali sam tek pred početak srednje škole shvatila da me zanima dirigovanje. Upisala sam klavirski i teoretski odsjek u srednjoj školi i, osim što sam na teoretski smjer išla isključivo jer tamo ima predmet dirigovanje, ništa ozbiljnije nisam preduzimala u vezi sa tim. Ipak, život sve namjesti i eto me danas tu gdje jesam. Ove godine sam završila master studije dirigovanja na Fakultetu muzičke umjetnosti u Beogradu u klasi maestra Bojana Sudića, članica sam operskog studija Narodnog pozorišta u Beogradu, tamo sufliram, dirigujem binsku muziku u operi, radim sa pjevačima, sviram, na novoj produkciji Verdijeve opere Falstaf bila sam asistent dirigenta, osim toga vodim amaterski hor Odjek i zaista mogu reći da sam sretna i ispunjena svojim životom trenutno.

Šta je to što tu palicu čini tako privlačnom i predstavlja smisao u životu?

Ono što je meni, kao mladoj dirigentici na početku profesionalnog puta, najuzbudljivije jeste proces rada na djelu. Interakcija sa kolegama, stalno tumačenje partiture, promišljanje i razmišljanje o djelu neizostavan su dio procesa koji se odigrava iza scene, a u kom umjetnici korak po korak iznova grade ono čemu publika prisustvuje kada dođe do javnog izvođenja. I nikad ne znate šta vas čeka, jer je muzika umjetnost koja se dešava u trenutku. Ja lično uživam u tom procesu, u saznanju da se krećemo i napredujemo zajedno kao tim. Ipak, koliko god da je uzbudljivo, koliko god da volim ovo zanimanje i smatram privilegijom, mogućnost da se bavim time, nisam sigurna da mogu da nazovem samo dirigovanje smislom života. Život ima toliko drugih divnih stvari koje, zajedno sa zanimanjem u kojem uživate, životu daju smisao.

Kako je izgledao vaš prvi dirigentski poduhvat?

Jedan od mojih prvih dirigentskih poduhvata je svakako bila vokalna grupa „Ameno“, koju sam osnovala još tokom srednje škole, nekad pred kraj 2016. godine. Skupila sam nekolicinu prijatelja i krenuli smo da pjevamo i nastupamo zajedno. Iz tog perioda nosim zaista samo najljepše uspomene.

Koliko je bitno pratiti unutrašnji poriv ka onome što vas ispunjava u životu i da li ste i dalje otvoreni i za drugačija iskustva u karijeri?

Mislim da je praćenje tog unutrašnjeg poriva jedan od čovjekovih najvažnijih zadataka u životu i jedini put da živimo istinski sretni i ispunjeni. Oduvijek sam se trudila da osluškujem sebe, ne baš uvijek jednako svjesno, ali slušala sam svoje potrebe i želje. I trenutno sam sretna. Međutim, to ne mijenja moju otvorenost za najrazličitija iskustva u životu i karijeri. Ono što mi donosi istinsku životnu radost jeste odsustvo straha od promjene. Ukoliko nekada u životu poželim da radim nešto drugo, ili osjetim opterećenje zbog profesije kojom se trenutno bavim, itekako sam spremna da je promjenim. To ne znači da ću sebe smatrati manje ili više uspješnom. Uspjeh je relativna stvar, a za mene je jedini stvarni uspjeh biti sretan i zadovoljan sobom i svojim životom.

Da li imate uzore među dirigentima i da li vam ne izostaje podrška starijih kolega od kojih uvijek možete naučiti još više? Mogu li mlade generacije doprinjeti unapređenju ovog poziva, možda sa inovacijama?

Ne mogu da kažem da imam nekog uzora čijim bih putem voljela i ja da pođem, ili nekog na koga se kontinuirano ugledam. Trudim se da učim što više od svojih iskusnijih kolega, da se razvijam kao umjetnica i kao čovjek, istražujem, informišem se, iskoristim ono što smatram korisnim znanjem i idem nekim svojim putem. Mislim da mlade generacije moraju da prate duh vremena i djeluju u skladu sa tim. Čini mi se da vrijeme nikada nije bilo brže, interesovanja ljudi se mijenjaju od danas do sutra, nedostaje nam strpljenja, sve imamo dostupno na dohvata ruke, preokupirani smo online svijetom i materijalno je uveliko postalo važnije od duhovnog. Ipak, to je svijet u kom živimo i zato treba stalno da promišljamo šta je ono čime možemo da zadržimo staru i dobijemo novu publiku. Ja podržavam sve inovacije, dokle god one ne skrnave umjetničko djelo.

Možemo li očekivati da vas vidimo jednog dana i u Zlatnoj dvorani bečkog Musikvereina, na Novogodišnjem koncertu Bečkih filharmoničara umjesto Franza Welser-Mösta (naravno da to očekujemo, ne sumnjajte)?

Plašim se da obećavam tako velike poduhvate, ali svakako da bih voljela.

Koliko je bila bitna podrška porodice i možemo li govoriti o uspjehu ukoliko ista izostane?

Ja mogu da govorim samo iz svoje perspektive, a meni je podrška porodice izuzetno bitna. Oni za mene predstavljaju vjetar u leđa i beskompromisnu podršku. Svakako da dio svog uspjeha pripisujem i njima.

Navedite nam molimo vas vaše omiljene kompozitore ili neka od njihovih djela.

Za mene je broj jedan Johan Sebastijan Bah (Johann Sebastian Bach). Sva njegova muzika je vanvremenska.

Ne bavite se samo svojim zanimanjem, nego ste dio brojnih kulturno-umjetničkih projekata. Da li smatrate da je renesansna ličnost, ona koja se ostvaruje na mnogo polja, zaista prevaziđena i vijekovima ranije, a kamo li danas, ili se, poput vas, ipak može pronaći i među nama?

Tokom renesanse živjeli su neki od najvećih umova ikada, pa ja sama ne bih imala hrabrosti da se poredim sa renesansnom ličnošću. Ipak, imam mnogo interesovanja, volim da učim, saznam i zaista se trudim da balansiram

na različitim stranama. Trudim se da mi svaki dan bude ispunjen. Mislim da savremeno doba u kojem živimo, kada je cijeli svijet jedno globalno selo, kada su informacije dostupne za nekoliko sekundi, kada se granice i tabui ruše na svakom koraku, savršeno vrijeme za biti svestran, promišljati, kritički sagledati, biti radoznao i kreativan. Čovjek nikada nije imao ovoliko mogućnosti, samo je pitanje kako te mogućnosti koristimo.

Mladi ljudi često znaju sumnjati u sebe, odustajati od svojih snova, pomisliti da ukoliko se nešto ne dogodi odmah i sad, da nema smisla nastaviti raditi na onome što zaista žele u životu. Možete li im dati neki savjet?

Mislim da baš uvijek ima smisla raditi ono što osjećate duboko u sebi. Moja baka Mira ima sjajnu izreku koju mi iznova i iznova ponavlja: strpljen – spašen. I zaista jeste tako, ništa se ne dešava preko noći. Ipak, uvijek treba imati u vidu da je uspjeh vrlo relativna i trenutna stvar i da je on, u trenutku kada se desi, samo rezultat dugotrajnog i posvećenog rada koji ni tada ne treba da prestane. Ne vjerujem u neki krajnji uspjeh, jer ne vjerujem u granice i limite. Ja lično volim sebi da zadajem male ciljeve svaki dan. Na taj način se svakodnevno radujem sitnicama i motivišem sebe da ne ostajem u mjestu. To me raduje, a mislim da je zapravo radost ono što svaki čovjek mora da pronađe u sebi.

Hvala vam na izdvojenom vremenu.

OD DRUŠTVENOG DETERMINIZMA DO DENNETTA – KRITIKA KOMPATIBILIZMA

Prethodno saopštenje

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10498355>

Primljen: 23.09.2023.
Prihvaćen: 04.01.2024.

Roman Šimunović

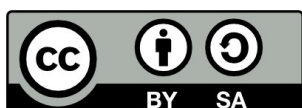
Sveučilište J. J. Strossmayer, Filozofski fakultet, Osijek, Hrvatska
rsimunovic@ffos.hr

Ovaj rad analizira filozofski koncept kompatibilizma Daniela Dennetta, s naglaskom na njegovim sociološkim implikacijama. Dennett zagovara ideju da ljudska sloboda može suživjeti s determinizmom, što se istražuje kroz kritički osvrt na njegovu teoriju iz sociološke perspektive. Prva kritika proizlazi iz zabrinutosti da prihvaćanje kompatibilizma može služiti kao racionalizacija za očuvanje društvenog statusa quo. Analizirajući perspektive društvenog determinizma i sociokulturne teorije kognitivnog razvoja, raspravlja se o utjecaju društvenih faktora na slobodnu volju pojedinca. Dodatno, koncept agencije iz sociološke perspektive razmatra se kroz prizmu međudnosa pojedinaca i društva. Kroz primjere zajedničke agencije, ukazuje se na složenu povezanost između slobodne volje i društvenih uvjeta. Unatoč Dennettovim tvrdnjama, sociološki pristupi sugeriraju potrebu za sveobuhvatnim razumijevanjem formiranja ljudske autonomije, uzimajući u obzir društvene utjecaje. Ovaj rad ističe nužnost pristupa temi slobodne volje i njezine koegzistencije s determinizmom kroz sociološku prizmu.

Glavne riječi: društveni determinizam, slobodna volja, kompatibilizam, Daniel Dennett

U okviru analize filozofskog koncepta kompatibilizma, koji zagovara Daniel Dennett, pri čemu ćemo se fokusirati na njegove sociološke implikacije, nužno je detaljno istražiti argumente koji se tiču odnosa između ljudske slobode i determinizma. Dennettova pozicija polazi od pretpostavke da je ljudska sloboda usklađiva s postojanjem determinističkih faktora u svijetu. Iz tog filozofskog stajališta, otvorit ćemo ovaj rad analizom ključnih kritika Dennettovog kompatibilizma iz sociološke perspektive.

Prvotna kritika proizlazi iz argumenta da prihvaćanje kompatibilizma može služiti kao racionalizacija za očuvanje statusa quo u društvu. S obzirom na Dennettovu perspektivu, koja sugerira da pojedinci zadržavaju slobodu volje, postavlja se pitanje odgovornosti za njihove životne okolnosti. Ova perspektiva može, na neki način, olakšati prihvaćanje postojeće nejednakosti i društvene nepravde. Pojedinci se mogu smatrati odgovornima za vlastite sudbine, čime se izbjegava sistematska analiza društvenih problema. Dakle, valja se usmjeriti prema pojmu društvenog

determinizma u kontekstu kritike Dennettovog kompatibilizma. S druge strane, društveni deterministi tvrde da je ponašanje pojedinca isključivo određeno društvenim interakcijama, a ne biološkim ili objektivnim čimbenicima, dovodi u pitanje kompatibilizam Daniela Dennetta. U ovoj perspektivi, društvena dinamika poput običaja, kulturoloških očekivanja, obrazovanja i međuljudskih interakcija smatra se ključnim čimbenicima u oblikovanju ljudskog ponašanja, pri čemu se nedruštveni utjecaji poput biologije zanemaruju. Ovo je u skladu s 'odgojnom' stranom rasprave o prirodi i odgoju, suprotstavljajući se Dennettovom naglašavanju individualne autonomije. Durkheim, koji se smatra ocem društvenih znanosti, proučavao je društveni determinizam, postavljajući ga nasuprot biološkom determinizmu. Nadalje, unutar medijskih studija, društveni determinizam smatra se pandan tehnološkom determinizmu, koji tvrdi da su tehnološke promjene neizbježne i oblikovane karakteristikama same tehnologije.¹ Društveni determinizam doživljava tehnologiju kao proizvod društva u kojem se razvija, ističući da svaki tehnološki napredak proizlazi iz društvene potrebe, bilo ekonomske, političke ili vojne. Pozadina društvenog determinizma vuče korijene iz sveobuhvatnog koncepta determinizma, koji tvrdi da već postojeći uzroci određuju sve događaje, okolnosti ili ponašanja. Determinizam sugerira da ponašanje ima ili vanjski ili unutarnji uzrok, pojam koji dovodi u pitanje Dennettov kompatibilizam. Razne teorije i koncepti podupiru perspektivu društvenog determinizma, uključujući biheviorizam, koji se slaže s idejom da je vidljivo ljudsko ponašanje oblikovano reakcijama na okolinu. Bihevioristi tvrde da uvjetovanje, kroz klasične i operativne procese, pruža dokaze o determinističkim čimbenicima koji utječu na ponašanje.² Društveni determinizam, dakle, odgovara fokusu biheviorizma na društvene utjecaje i čimbenike okoline. Koncept poslušnosti dodatno ilustrira društveni determinizam, naglašavajući da pojedinci slijede naredbe temeljene na okolišnim

i društvenim varijablama. Milgramov eksperiment, istražujući društvene podražaje i pritiske, pokazuje kako su pojedinci predodređeni njihovim društvenim okruženjem da se ponašaju na određene načine. Pojam poslušnosti i pridržavanja naredbi u skladu je s društvenim determinizmom, tvrdeći da pojedinci slijede direktive temeljene na okolišnim i društvenim utjecajima. Ova je veza posebno očita u kontekstu društvenog utjecaja koji oblikuje ponašanje, kao što je prikazano u Milgramovom eksperimentu provedenom 1963. godine. Ova je studija ispitala kako su podražaji iz okoline i društveni pritisak utjecali na sudionike, posebno hoće li nanijeti štetu drugoj osobi. Nalazi iz ove studije otkrili su da je vjerojatnost da će sudionici slijediti naredbe bila pod utjecajem percipiranog autoriteta i prestiža eksperimentatora.³ Milgramov eksperiment, repliciran u 21. stoljeću sa sličnim rezultatima, sugerira da zaključci ostaju primjenjivi tijekom vremena.⁴ Ova istraživanja destruktivne poslušnosti služe kao uvjerljiva kritika Dennettovog kompatibilizma, ističući kako su pojedinci predisponirani svojim društvenim okruženjem da djeluju na načine na koje možda ne bi u drugačijim okolnostima. Ovo naglašava utjecaj vanjskih čimbenika na ljudsko ponašanje, dovodeći u pitanje ideju apsolutne individualne autonomije koju je predložio Dennett. Nadalje, sociokulturna teorija kognitivnog razvoja, koju je predložio Lev Vygotsky, naglašava kako društveni konteksti i interakcije doprinose razvoju, podupirući ideju da društvene interakcije i okolina određuju mentalno zdravlje, bihevioralne reakcije i sposobnosti.

U svojoj tezi o kompatibilizmu, Dennett tvrdi da slobodna volja može postojati usprkos determinizmu. Drugim riječima, prema njegovom gledištu, pojedinac može donositi slobodne odluke i izvršavati svoju volju unatoč činjenici da su mnogi čimbenici u svijetu deterministički. Međutim, sociokulturna teorija kognitivnog razvoja Vygotskog, naglašava snažan utjecaj društva, kulture i interakcija na oblikovanje ponašanja i mentalnih sposobno-

1 Lelia Green, *Technoculture* (Crows Nest: Allen and Unwin, 2001.), str. 1–20.

2 Carl Hoefer, "Causal Determinism," *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/determinism-causal/>, pristupljeno 26. 12. 2023.

3 Stanley Milgram, "Behavioral Study of Obedience," *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 67, br. 4 (1963): 371–378, <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0040525>, pristupljeno 27. 12. 2023.

4 Dariusz Doliński i sur., "Would You Deliver an Electric Shock in 2015? Obedience in the Experimental Paradigm Developed by Stanley Milgram in the 50 Years Following the Original Studies," *Social Psychological and Personality Science* 8, br. 8 (2017): 927–933, <https://doi.org/10.1177/1948550617693060>, pristupljeno 27. 12. 2023).

sti pojedinca.⁵ U kontekstu ove kritike, ako sociokulturni faktori imaju značajan utjecaj na razvoj ponašanja i mentalnih sposobnosti, onda slobodna volja pojedinca nije potpuno autonomna. Umjesto toga, ona je značajno oblikovana društvenim okruženjem i kulturnim utjecajima. Ako su sociokulturni čimbenici toliko određujući, onda postoji argument da pojedinac nema potpunu slobodu volje, već je u znatnoj mjeri determiniran društvenim uvjetima. Primjerice, situacija djece izložene ratu, siromaštvu ili gladi, koja prema sociokulturnoj teoriji pokazuje niže kognitivne sposobnosti i mentalne bolesti, može ukazivati na to da njihove slobodne volje nisu potpuno autonomne.⁶ Njihove sposobnosti i ponašanja su znatno oblikovani traumatskim iskustvima i stresnim društvenim kontekstima. Dakle, kritika je da Dennettov kompatibilizam ne uzima dovoljno u obzir jak utjecaj društvenih faktora na formiranje pojedinčeve slobodne volje te da, stoga, nije moguće tvrditi potpunu autonomiju slobodne volje u okviru determinističkih uvjeta. Slično, Bandura jača argument društvenog determinizma sugerirajući da je učenje kognitivni proces koji se odvija na temelju društvenog konteksta, pri čemu modeliranje i potkrepljivanje igraju ključnu ulogu. „Učenje promatranjem“, kao što je pokazano u eksperimentu s lutkom Bobo, naglašava doprinos društvenog ponašanja u određivanju ponašanja djece.⁷ Bandurin argument ukazuje na to da društveni uvjeti i modeliranje igraju ključnu ulogu u oblikovanju slobodne volje pojedinca. Ako je proces učenja temeljen na društvenom kontekstu, onda pojedinčeva slobodna volja nije potpuno autonomna, već je oblikovana vanjskim utjecajima. Primjeri djece koja su izložena traumatičnim iskustvima i stresnim društvenim uvjetima dodatno podržavaju ovu kritiku. Prema Bandurinom argumentu, njihove sposobnosti i ponašanja nisu rezultat potpuno autonomne slobodne volje, već su znatno determinirani vanjskim utjecajima. Stoga, kroz Bandu-

rinu perspektivu, može se argumentirati da Dennettov kompatibilizam ne uzima dovoljno u obzir snažan utjecaj društvenih faktora na formiranje slobodne volje pojedinca te da autonomija slobodne volje može biti ograničena unutar determinističkih društvenih uvjeta.

Zatim, kroz koncept agencije, možemo također razmotriti kritiku Dennetta. U sociologiji, pojam agencije označava sposobnost pojedinaca da posjeduju moć i resurse potrebne za ostvarivanje vlastitog potencijala. Struktura, s druge strane, predstavlja čimbenike utjecaja poput društvene klase, religije, roda, etniciteta i običaja koji određuju ili ograničavaju agente i njihove odluke.⁸ Ključno pitanje u raspravi o agenciji i strukturi leži u tome u kojoj mjeri su djelovanja pojedinca ograničena društvenim sustavima. Pojedinčeva agencija predstavlja neovisnu sposobnost ili mogućnost djelovanja prema vlastitoj volji. Ova sposobnost utječe na kognitivnu strukturu vjerovanja koju pojedinac oblikuje kroz vlastita iskustva, kao i na percepcije koje društvo i pojedinac imaju o strukturama i okolnostima okoline te položaju u kojem su rođeni. Nesuglasice o opsegu pojedinačne agencije često izazivaju konflikte između različitih strana, kao što su roditelji i djeca. Pojedinčeva agencija predstavlja neovisnu sposobnost ili mogućnost djelovanja prema vlastitoj volji. Ova sposobnost utječe na kognitivnu strukturu vjerovanja koju pojedinac oblikuje kroz vlastita iskustva, kao i na percepcije koje društvo i pojedinac imaju o strukturama i okolnostima okoline te položaju u kojem su rođeni. Nesuglasice o opsegu pojedinačne agencije često izazivaju konflikte između različitih strana, kao što su roditelji i djeca. Povijest koncepta agencije seže unatrag do doba prosvjetiteljstva, gdje je vođena rasprava o tome je li ljudska sloboda izražena kroz instrumentalnu racionalnost ili moralno-normativno djelovanje. John Locke zagovarao je slobodu temeljenu na sebičnom interesu, dok je Jean-Jacques Rousseau

5 L. S. Vygotsky, *Mind in society: the development of higher psychological processes*. (Harvard University Press, 1978.)

6 Vidi Andrew Dickerson i Gurleen K. Popli, “Persistent Poverty and Children’s Cognitive Development: Evidence from the UK Millennium Cohort Study,” *Journal of the Royal Statistical Society, Series A (Statistics in Society)* 179, br. 2 (2016): 535–558, <http://www.jstor.org/stable/43965555>, pristupljeno 27. 12. 2023.; Reham Mougrabi-Large i Zheng Zhou, “The Effects of War and Trauma on Learning and Cognition: The Case of Palestinian Children,” u: C. Maykel i M. A. Bray (ur.), *Promoting Mind–Body Health in Schools: Interventions for Mental Health Professionals*, (Washington: American Psychological Association, 2020.), str. 387–403. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0000157-026>, pristupljeno 28. 12. 2023.

7 Albert Bandura i sur., “Transmission of Aggression through Imitation of Aggressive Models,” *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 63, br. 3 (1961): 575–582, <https://doi.org/10.1037/h0045925>, pristupljeno 28. 12. 2023.

8 Chris Barker, *Cultural Studies: Theory and Practice* (London: Sage, 2005.), str. 448.

istraživao alternativnu koncepciju slobode kao moralne volje. Immanuel Kant dodatno je razmatrao normativnu utemeljenost slobode na individualnoj volji, vođenoj kategoričkim imperativom. Ove ideje predstavljale su polazište za zabrinutost u vezi s neracionalnim, normama orijentiranim djelovanjem u klasičnoj sociološkoj teoriji, suprotno gledištima o racionalnom instrumentalnom djelovanju.⁹ Neki filozofi, poput Karla Marxa, Friedricha Nietzschea i Paula Ricœura, počeli su argumentirati da su izbori koje ljudi čine diktirani silama izvan njihove kontrole. Marx je tvrdio da su ljudi u suvremenom društvu kontrolirani ideologijama buržoazije, Nietzsche je isticao da ljudi donose izbore temeljene prema vlastitim sebičnim željama ili “volje za moć”, dok je Ricœur dodao Freudovu dimenziju nesvjesnih odrednica ljudskog ponašanja. U tom kontekstu, definicija agencije postaje ključna za razumijevanje slobode volje i djelovanja. Agencija se može opisati kao »temporalno ukorijenjen proces koji obuhvaća tri konstitutivna elementa: iteraciju, projekciju i praktičnu evaluaciju.«¹⁰ Iteracijski se element odnosi na selektivno ponovno aktiviranje prošlih obrazaca razmišljanja i djelovanja. Projektivni element obuhvaća proces maštanja o mogućim budućim putanjama djelovanja povezanim s nadama, strahovima i željama pojedinca za budućnost. Posljednji element, praktično-evaluativni, obuhvaća sposobnost ljudi da donose praktične i normativne prosudbe među alternativnim mogućim djelovanjima u odgovoru na kontekst, zahtjev ili trenutačno evoluirajuću situaciju. Nadalje, socijalna psihologinja Ellen Langer raspravlja o tome kako “iluzija kontrole” može natjerati ljude da precijene svoju sposobnost kontrole događaja.¹¹ Primjerice, socijalni psiholog Daniel Wegner tvrdi da iluzija kontrole

nad vanjskim događajima može biti povezana s vjerovanjem u psihokinezu, što je navodna paranormalna sposobnost pomicanja predmeta izravno pomoću uma.¹² Kao podršku ovoj tvrdnji, Wegner ističe seriju eksperimenata o magijskom razmišljanju, gdje su sudionici bili potaknuti da vjeruju kako utječu na vanjske događaje. U jednom od eksperimenata, ispitanici su promatrali košarkaša kako izvodi seriju slobodnih bacanja. Kada su dobili upute da ga mentalno vizualiziraju dok izvodi bacanja, stekli su dojam da su doprinijeli njegovom uspjehu.¹³ Ove se lažne prosudbe agencije posebno javljaju pod stresom ili kada su rezultati događaja oni koje pojedinac želi (self-serving biases). Janet Metcalfe i njezini kolege identificirali su druge moguće heuristike ili pravila koja ljudi koriste za donošenje prosudbi agencije.¹⁴ To uključuje “model prema naprijed” u kojem um uspoređuje dva signala kako bi prosudio agenciju: povratnu informaciju s pokreta, ali i “eferentnu kopiju” – mentalnu predviđanje kako bi ta povratna informacija trebala izgledati. Gornje procesiranje (razumijevanje situacije i drugih mogućih objašnjenja) također može utjecati na prosudbe agencije. Osim toga, relativna važnost jedne heuristike u odnosu na drugu čini se mijenjati s dobi.

Iz evolucijske perspektive, prema Riti, iluzija agencije ima svoju korisnost jer omogućava društvenim životinjama da bolje predviđaju postupke drugih.¹⁵ Ako pojedinac smatra sebe svjesnim agentom, to implicira da će intuitivno pretpostavljati istu svijest i agenciju kod drugih. Ovaj zaključak proizlazi iz pretpostavke da, ako možemo razumjeti namjere drugih, pretpostavka agencije omogućava nam predviđanje akcija koje će drugi izvesti. Međutim, kada primijenimo ovo razumijevanje na Dennettovo

9 Mustafa Emirbayer i Ann Mische, “What Is Agency?,” *American Journal of Sociology* 103, br. 4 (1998), str. 965. <https://doi.org/10.1086/231294>, pristupljeno 28. 12. 2023.

10 Emirbayer i Mische, “What Is Agency?,” str. 970.

11 E. J. Langer, “The Illusion of Control,” *Journal of Personality and Social Psychology* 32 (1975): 311–328.

12 Daniel M. Wegner, “Self is Magic,” u: J. Baer, J. C. Kaufman i R. F. Baumeister (ur.), *Are We Free? Psychology and Free Will* (New York, online izdanje: Oxford Academic, 2008.), 226–247, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195189636.003.0011>, pristupljeno 28. 12. 2023.

13 Emily Pronin, Daniel M. Wegner, Kimberly McCarthy i Sylvia Rodriguez, “Everyday Magical Powers: The Role of Apparent Mental Causation in the Overestimation of Personal Influence,” *Journal of Personality and Social Psychology* 91, br. 2 (2006): 218–231, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.91.2.218>, pristupljeno 28. 12. 2023.

14 John Metcalfe i sur., “Metacognition of Agency Across the Lifespan,” *Cognition* 116, br. 2 (2010): 267–282, <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2010.05.009>, pristupljeno 28. 12. 2023.

15 Rita Carter, *The Human Brain Book* (New York: Dorling Kindersley, 2009.), str. 189.

poimanje evolucijske perspektive u kontekstu slobodne volje i kompatibilizma, možemo postaviti oštru kritiku. Dennett zagovara kompatibilizam, teoriju koja tvrdi da slobodna volja može suživjeti s determinizmom, odnosno da su sloboda i determinizam kompatibilni koncepti. No, ova teza može biti problematična s obzirom na evolucijski vid agencije. Ako iluzija agencije ima evolucijsku prednost jer olakšava predviđanje ponašanja drugih, Dennettovo stajalište o slobodnoj volji kao kompatibilnoj s determinizmom može dovesti do konfuzije. Ako su ljudi skloni pretpostavljati agenciju kod drugih kako bi bolje predviđali ponašanje, onda bi pretpostavka da je njihova vlastita volja slobodna od determinizma bila logičnija pretpostavka. Dennettova teza o kompatibilizmu može se dovesti u pitanje jer ukoliko ljudi razvijaju iluziju agencije kao evolucijski adaptivni mehanizam, tada bi bilo logičnije pretpostaviti da ta iluzija proizlazi iz stvarne slobode volje, a ne iz kompatibilizma s determinizmom. U drugim uvjetima, suradnja između dva subjekta s međusobnim osjećajem kontrole ono je što James M. Dow, docent filozofije na Hendrix Collegeu, definira kao zajedničku agenciju. Prema različitim studijama optimističnih pogleda na suradnju, “svijest o obavljanju stvari zajedno sugerira da iskustvo subjekata uključenih u suradnju uključuje pozitivno sadašnje iskustvo aktivnosti pod zajedničkom kontrolom.”¹⁶ Dijeljena agencija povećava kontrolu između onih koji surađuju u bilo kojoj situaciji, što zauzvrat može imati negativne učinke na pojedince koje partneri u kontroli povezuju. Ako se zajednička agencija zadrži od strane dvoje ljudi koji već imaju moćnu poziciju, povećani osjećaj agencije partnera izravno utječe na one koji su im inferiorni. Osjećaj agencije inferiornih vjerojatno će se smanjiti pod zajedničkom kontrolom nadređenih zbog čimbenika zastrašivanja i osamljenosti. Iako zajednički rad prema zajedničkom cilju obično uzrokuje povećan osjećaj agencije, inflacija kontrole može imati mnogo nepredviđenih posljedica. Valja naglasiti kako djeca često nisu uključena u razmatranje njihove agencije zbog uobičajenog vjerovanja da nisu sposobna donositi vlastite racionalne odluke bez vodstva odraslih.¹⁷ Stoga, analiza koncepta agencije iz sociološke perspektive ukazuje na važnost razumijevanja

interakcije između pojedinaca i društva. Povezujući ove ideje s kritikom Dennettovog kompatibilizma, moguće je razmatrati kako sociološki koncepti agencije pridonose raspravi o slobodnoj volji i njezinoj koegzistenciji s determinizmom.

Zaključno, analizirali smo filozofski koncept kompatibilizma Daniela Dennetta, fokusirajući se na njegove sociološke implikacije. Dennett zagovara ideju da ljudska sloboda može suživjeti s determinizmom, što smo istražili kroz kritički pogled na njegovu teoriju iz sociološke perspektive. Prva kritika koju smo razmotrili proizlazi iz zabrinutosti da prihvaćanje kompatibilizma može služiti kao racionalizacija za očuvanje postojećeg društvenog statusa. Dennettova perspektiva, koja sugerira da pojedinci zadržavaju slobodu volje, može olakšati prihvaćanje nejednakosti i društvene nepravde, preusmjeravajući odgovornost na pojedince za vlastite životne okolnosti. Ova kritika dovodi do rasprave o društvenom determinizmu koji ističe važnost društvenih interakcija u oblikovanju ponašanja, suprotstavljajući se Dennettovoj naglascima na individualnoj autonomiji. Dalje smo istražili kritike s gledišta sociokulturne teorije kognitivnog razvoja, sugerirajući da društveni faktori značajno oblikuju slobodnu volju pojedinca. Kroz primjere iz ratom pogođenih područja ili uvjeta siromaštva, argumentirali smo da sociokulturni utjecaji mogu ograničiti autonomiju slobodne volje unutar determinističkih društvenih uvjeta. Analizirali smo i pojam agencije iz sociološke perspektive, istražujući kako pojedinci donose odluke unutar društvenih struktura. Ova analiza pridonosi raspravi o slobodnoj volji, a kroz primjere zajedničke agencije ukazali smo na potrebu razumijevanja međusobnih interakcija pojedinaca i društva. U konačnici, unatoč Dennettovim tvrdnjama o kompatibilizmu, sociološke perspektive ukazuju na složenu povezanost između slobodne volje i društvenih uvjeta. Analizom kritika ističemo potrebu za sveobuhvatnim pristupom proučavanju ljudske autonomije, uvažavajući utjecaj društva na formiranje slobodne volje pojedinaca.

16 James M. Dow, “On the Awareness of Joint Agency: A Pessimistic Account of the Feelings of Acting Together,” *Journal of Social Philosophy* 49, br. 1 (2018): str. 162. <https://doi.org/10.1111/josp.12222>, pristupljeno 28. 12. 2023.

17 Cath Larkins, “Excursions as Corporate Agents: A Critical Realist Account of Children’s Agency,” *Childhood* 26, br. 4 (2019): 415–418., <https://doi.org/10.1177/0907568219847266>, pristupljeno 28. 12. 2023.

Literatura

- Bandura, Albert. *Social learning theory*. Englewood Cliffs N.J.: Prentice Hall, 1977.
- Barker, Chris. *Cultural Studies: Theory and Practice*. London: Sage, 2005.
- Carter, Rita. *The Human Brain Book*. New York: Dorling Kindersley, 2009.
- Dickerson, Andrew i Gurleen K. Popli. "Persistent poverty and children's cognitive development: evidence from the UK Millennium Cohort Study," *Journal of the Royal Statistical Society, Series A (Statistics in Society)* 179, br. 2. (2016): 535–558. <http://www.jstor.org/stable/43965555>, pristupljeno 27. 12. 2023.
- Doliński, Dariusz, Tomasz Grzyb, Marcin Folwarczny, Patrycja Grzybała, Konrad Krzyszycha, Katarzyna Martynowska i Jakub Trojanowski. "Would You Deliver an Electric Shock in 2015? Obedience in the Experimental Paradigm Developed by Stanley Milgram in the 50 Years Following the Original Studies." *Social Psychological and Personality Science* 8, br. 8. (2017): 927–933. <https://doi.org/10.1177/1948550617693060>, pristupljeno 27. 12. 2023.
- Dow, James. M. "On the Awareness of Joint Agency: A Pessimistic Account of the Feelings of Acting Together," *Journal of Social Philosophy* 49, br. 1. (2018): 161–182. <https://doi.org/10.1111/josp.12222>, pristupljeno 28. 12. 2023.
- Emirbayer, Mustafa i Mische, Ann. "What Is Agency?," *American Journal of Sociology* 103, br. 4. (1998): 962–1023. <https://doi.org/10.1086/231294>, pristupljeno 28. 12. 2023.
- Green, Lelia. *Technoculture*. Crows Nest: Allen and Unwin, 2001.
- Hoefer, Carl. "Causal Determinism." U: Edward N. Zalta & Uri Nodelman (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, izdanje zima 2023. <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/determinism-causal/>, pristupljeno 26. 12. 2023.
- Larkins, Cath. "Excursions as corporate agents: A critical realist account of children's agency," *Childhood* 26, br. 4. (2019): 414–429. <https://doi.org/10.1177/0907568219847266>, pristupljeno 28. 12. 2023.
- Metcalfe, John, Thomas S. Eich, i Alan D. Castel. "Metacognition of Agency Across the Lifespan." *Cognition* 116, br. 2 (2010): 267–282. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2010.05.009>, pristupljeno 28. 12. 2023.
- Milgram, Stanley. "Behavioral Study of obedience," *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 67, br. 4. (1963): 371–378. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0040525>, pristupljeno 27. 12. 2023.
- Mougrabi-Large, Reham i Zhou, Zheng. "The effects of war and trauma on learning and cognition: The case of Palestinian children." U: C. Maykel & M. A. Bray (ur.), *Promoting mind-body health in schools: Interventions for mental health professionals*, 387–403. Washington: American Psychological Association, 2020. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0000157-026>, pristupljeno 28. 12. 2023.
- Pronin, Emily, Wegner, Daniel M., McCarthy, Kimberly i Rodriguez, Sylvia. "Everyday magical powers: The role of apparent mental causation in the overestimation of personal influence," *Journal of Personality and Social Psychology* 91, br. 2. (2006): 218–231. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.91.2.218>, pristupljeno 28. 12. 2023.
- Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Uredili Michael Cole, Vera John-Steiner, Sylvia Scribner i Ellen Souberman. Harvard University Press, 1978.
- Wegner, Daniel M. "Self is Magic." U: J. Baer, J. C. Kaufman i R. F. Baumeister (ur.), *Are We Free? Psychology and Free Will*, 226–247. New York: Oxford Academic, 2008. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195189636.003.0011>, pristupljeno 28. 12. 2023.

FROM SOCIAL DETERMINISM TO DENNETT – A CRITIQUE OF COMPATIBILISM

Roman Šimunović

University J. J. Strossmayer, Faculty of Philosophy, Osijek, Croatia
rsimunovic@ffos.hr

This paper analyzes Daniel Dennett's philosophical concept of compatibilism, with an emphasis on its sociological implications. Dennett advocates the idea that human freedom can coexist with determinism, which is explored through a critical review of his theory from a sociological perspective. The first criticism stems from the concern that the acceptance of compatibilism can serve as a rationalization for preserving the social status quo. Analyzing the perspectives of social determinism and sociocultural theories of cognitive development, the influence of social factors on individual free will is discussed. Additionally, the concept of agency from a sociological perspective is considered through the lens of the relationship between individuals and society. Through examples of joint agency, the complex connection between free will and social conditions is pointed out. Despite Dennett's claims, sociological approaches suggest the need for a comprehensive understanding of the formation of human autonomy, taking into account social influences. This paper emphasizes the necessity of approaching the topic of free will and its coexistence with determinism through a sociological prism.

Keywords: social determinism, free will, compatibilism, Daniel Dennett

SOFISTIČKO BJESNILO ATINE: OBRAZOVANJE ZA POLIS – U ČEMU JE PROBLEM?

Pregledni naučni rad

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13138640>

Ana Galić

Udruženje Sofia
ana.galic.bl@gmail.com

U ovom radu ćemo se vratiti u antički polis i sagledati kakva je bila situacija među građanima Atine koju je tada zahvatio talas demokratije i kako se ideja obrazovanja, posađena upravo tad, počela razvijati među njenim najznačajnijim nosiocima – sofistima. Proćićemo kroz sofistička učenja te utvrditi na koji način su sofisti uticali na izgradnju mladih Atinjana, te koja je njihova zasluga u dodjeljivanju baklje obrazovanja svakome ko je to sebi mogao priuštiti, bez obzira bio on dio aristokratskog društva ili ne. Naš rad će se usredsrediti na ukazivanje sofističkog uticaja u prelasku sa klasičnog ka demokratskom obrazovanju i isticanje za taj period novih i drugačijih nauka: retorike i političke nauke.

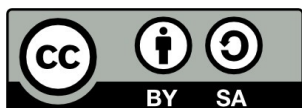
Ključne riječi: sofisti, obrazovanje, retorika, političke nauke, demokratija

1. Uvod: Od filozofije do retorike

Želja za pobjedom, a ne želja za spoznavanjem istine, obilježila je rad sofističke škole. Filozofija je nauka koja teži za istinom, tvrde filozofi poput Platona i Aristotela, ili je bar nauka koja traga za prvim načelima svega postojećeg, kao što su to dokazivali presokratovci, a retorika je nauka koja obezbjeđuje pobjedu u ratu riječima. Pomenuti izum¹ se pripisuje dvojici Sicilijanaca Koraksu i Tisiji² u prvoj polovini petog vijeka prije nove ere i osnovna mu je karakteristika uvjeravanje, moć uvjeravanja i ubjeđivanja. Kod Guthriea čitamo na šta to liči: kao kada šminkom prikazujemo tijelo da je zdravo, a u stvari nije, jer se nije okrenulo tjelovježbi, gimnastici, te steklo zdravlje na način na koji se jedino i može steći, tako da je ovakva nauka davala izgled činjenica koje to u stvari nisu bile, privida, a ne stvarnog stanja stvari. Sofisti su svojom retorikom zamje-

1 W. K. C. G U T H R I E, POVIJEST GRČKE FILOZOFIJE, KNJIGA III, SOFISTI – SOKRAT, Preveli Juraj Bubalo, Branko Malić i Zora Posinovec (Zagreb: Naklada Jurčić, 2006.), 171.

2 Dva najvažnija argumenta koja nam dvojica Sicilijanaca ostavljaju jesu uvjeravanje da manji i slabiji u duelu sebe može opravdati baš tom činjenicom, te da ne postoji šansa da se usudio napasti većeg od sebe; a drugi je slučaj kada se optuženo pravda time da je preuzeo bilo kakvu radnju on bi bio prvi koji bi se našao pod sumnjom i samim tim ne postoji šansa da se odvažio na takvo nešto.

njivali zakone i pravdu neophodne da bi jedno demokratsko društvo zdravo funkcionisalo. Reći i nešto drugačije osim pogrda kada su sofisti u pitanju jeste izazovno. Ne pomaže mnogo činjenica da je malo šta ostalo sačuvano kada su djela i filozofa i sofista u pitanju iz tog perioda, a isto tako sofistima ne ide u prilog što su ih uticajem nadjačali njihovi filozofski savremenici Platon i Aristotel, koji su se svojski potrudili da se njihovi radovi marginalizuju. Platon je posebno naučavao zabranjivanje proučavanja bilo čega što su sofisti podučavali. Ono što se zna jeste da sofisti nisu ni polagali računa da kroje neke velike filozofske priče, niti su ih zanimale „studije za budućnost“³, odnosno razvijanje naučnih teorija, njih je jedino zanimala sadašnjost i kako se u tom vremenu „snaći“, te zaraditi dovoljno novaca od svoga rada. Takav rad do tada se nije naplaćivao s obzirom da aristokratija nije gubila vrijeme sa nekim nepoznatim pridošlicama u njihovoj rodnoj Atini, a i ko bi mogao da ih nauči nečemu u čemu su oni sami odvajkada bili bolji, te su se filozofi i filozofsko obrazovanje koje je tada smatrano dijelom visokog obrazovanja dijelilo samo sa onima koji su to svojim porijeklom i zasluživali.

Retorika je sasvim sigurno obilježje jednog demokratskog uređenja, koja mijenja dotadašnji zakon sile, a sofisti su bili ti koji su ponijeli na sebe ulogu njenih najvažnijih predstavnika. Tiraniju smjenjuje demokratija i tada nastaje slobodan prostor u koji ulijeću sofisti sa svojom retorikom, te tako retorika i demokratija postaju dva lica istog novčića. Retorika nije mogla zaživjeti za vrijeme tiranije. Ono što je (ponajviše) Platona šokiralo jeste upravo isticanje vjerovatnosti spram istine, kada je retorika i sofističko podučavanje bilo u pitanju, tj. temelj retorici je bila vjerovatnost, uvjerljivost, ništa slično poput filozofskih pojmova kao što su istina i znanje. Da zlo bude veće, odgovornosti su se potpuno odricali, pa se retoričara učitelja nije moglo smatrati krivim ukoliko bi se njegov učenik latio nekog zlog poslovanja, jer učitelj nema ništa sa tim, što je za Platonovog Sokrata koji je naučavao vrlinu ili arete kao temelj bilo kakvog znanja bilo prosto nepojmljivo.

Kako su se ovi stranci snašli u Atini, kako su se domogli njenog blaga i kako su raspodijelili znanje kojim su gordo raspolagali njenim mladim građanina, istražićemo u redovima pred nama.

2. Bogata Atina i preimućstvo sofista

Klasično obrazovanje antike je podrazumijevalo obučavanje mladića u disciplinama: muzike, književnosti i gimnastike, elementarni stadij. Nakon toga razvoj mladića je usmjeravan samo u jednom pravcu – obučavanju za rat. Preciznije rečeno, ukoliko uzmemo Platona i Aristotela za primjere učitelja klasičnog obrazovanja, Platonu ćemo pripisati podučavanje matematice, a Aristotelu deduktivno zaključivanje⁴. Obrazovanje u ovom filozofskom smislu je značilo pripremanje mladića za spoznavanje istine, odnosno za ljubav prema mudrosti. Uporedo sa savladavanjem neophodnih vještina potrebnih za sticanje novih znanja, mladići bi se obučavali i u onom za Platona najvažnijem segmentu obrazovanja – vrlini. Najvažnija teza koju je Platon postavio ovdje jeste da se vrlini ne može podučiti. Obrazovanje po Platonu treba da transformiše učenikovo čitavo biće, ne da se služi pukim prenošenjem znanja od učitelja na učenika. Učenik se anamnezisom podsjeća šta je to život u vrlini i da je on moralan.

Da bismo se uputili u atmosferu koja je vladala Atinom kada su sofisti upravo stupali na scenu možemo se podsjetiti u jednoj povratnoj rečenici koju je Anit uputio Sokratu na upit o sofistima i njihovoj tvrdnji da podučavaju vrlini, a ta je: *u ime Herakla, Sokrate, šuti! Neka niko od mojih ne ide ovim ljudima kako ga ne bi oštetili*. Iako je ova rečenica, reklo bi se, bila izraz cjelokupnog atinskog življa, ipak nije bilo tako. U pitanju je bio samo tradicionalni dio stanovništva. Preostali dio koji su sačinjavali mladi svih društvenih slojeva i došljaci, a to su prvenstveno sofisti, nije se s ovakvim konstatacijama slagao, niti je mislio na ovaj način. To je bio period rasta demokratije u Atini.

Demokratija u Atini je bila najplodnije tlo za pripremu mladih ljudi, bilo kojeg porijekla, što su kako se čini uveliko iskorištavali sofisti, upravo za dalji rast i razvoj, kako u trgovinskom, tako i u obrazovnom smislu. Priprema mladića za rat postaje sekundarni cilj, bar za Atinjane. A sofisti su uočili priliku. Obučavali su mladiće u retorici ponajprije, za koju su mladi smatrali izvorom sve moći, slave i bogatstva. A pored retorike, nauke kojima su vladali sofisti bile su i matematika, astronomija, književna kritika i naravno politička nauka. Platon je možda i bio taj kojem su sofisti

3 W. K. C. GUTHRIE, POVIJEST GRČKE FILOZOFIJE, KNJIGA III, SOFISTI – SOKRAT, 172.

4 Više o zasnivanju liberalnog obrazovanja pogledati u: Bruce A. Kimball, Sarah M. Iler, „Isocrates: The Founding and Tradition of Liberal Education“, u *A History of Western Philosophy of Education: In Antiquity, Volume 1*, Edited by Avi I. Mintz (Great Britain: Bloomsbury Academic, 2021.), 97-118.

najviše smetali, pa se zato zadržavamo upravo na njemu. Bilo bi prenatraglašeno reći da je njegov anamnezis i skovan kako bi svoje učenike zaštitio od tog novog pomodarskog podučavanja političkoj vještini kojim su sada sofisti ovladali, ali da li je to prenatraglašavanje ili upravo činjenično stanje demokratske Atine.

Sam naziv sofista je u 8. i 7. vijeku prije nove ere označavao mudraca, znalca i tako su ih Homer i Hesiod tretirali. Sa Herodotom i novijom historije, otpočinje prelazak značenja termina sofist na učitelj. To je bio period presokratika. Kod Diogena Laertija⁵ čitamo da je ljubitelj mudrosti filozof, a da je drugi naziv za to isto sofist, ali sofist je označavao i pjesnika. U suštini, termin sofist označavao je naučenjaka i mudrog čovjeka. Kako smo onda došli do tumačenja Hernyija Sidgwicka da su sofisti bili buljuk šarlatana koji se pojavio u Grčkoj u petom vijeku prije nove ere? Pa, umnogome zahvaljujući djelovanju samih sofista i naravno zahvaljujući brojim Platonovim dijalozima, u kojima je Platon odredio položaj jednog sofiste – to je plaćeni stranac koji je putovao Grčkom u potrazi za bolje plaćenim poslom – podučavajući mlade ljude u vještinama koje su tada bile tražene.

Ukoliko je Platon bio idealista, a jeste, sofisti su bili materijalisti. Ovdje se opet moramo pozvati na kontraargument koji sam Platon iznosi u *Državi*, a taj je kada navodi da „da se u duši svakoga čoveka nalaze i sposobnost i organ za učenje“⁶, odnosno da je obrazovanje kao ideal univerzalno i dostupno svima, baš neposredno nakon što je prozvao te iste sofiste koji po njemu *sljepim očima usađuju vid*. Sofisti su takođe shvatili da je univerzalno obrazovanje bilo znak napretka, u jednom demokratskom društvu kakva je tad postajala Atina. Ipak, reći da društvo Atine tog vremena svoju divergentnost duguje samo demokratiji bilo bi pogrešno. Naime, svaki Atinjanin samim tim što je Grk bio je nosilac antagonističkog duha svojih predaka, ma bilo to takmičenje u fizičkoj sposobnosti, ratovanju ili pak nekom

umjetničkom ili intelektualnom umijeću. Druga polovina petog vijeka prije nove ere pogodovala je sofistima, to je tačno. Već tada su se sofisti kanonizovali kao vodeće figure u ovladavanju pa hajmo rizično reći upravo vrlinom. Šta bi tada bila vrlina ako ne upravo sposobnost lijepog govora, mudrog govora, uvjerljivog govora o bilo kojoj temi, a ko li drugi no sofisti su bili ti koji su bili najvještiji u navedenim naukama. Na neki način sofisti su izokrenuli *aristoi* i omogućili ga dostupnim svima ljudima koji su bili u stanju da uče zajedno sa njima.⁷ Više nije bilo zatvorenih krugova oko učitelja kojima su mogli pristupiti samo nasljednici aristokratskog porijekla. Dinastije koje su se svim silama trudile da njihovi potomci nastavljaju sa dokazivanjem da su oni najbolji od najbolji, bilo to u fizičkim ili intelektualnim vještinama, upravo su obrazovanjem u istim omogućavale aristoiima da se kultiviraju i množe, ali naravno, samo na osnovu statusa, odnosno porijekla i bogatstva.

Sofisti kao preteče i filozofije obrazovanja i pedagogije su se obraćali i aristoiima i dinastijama, ali i običnim ljudima jednako kao i strancima. Iako nema konkretnih knjiga ili tekstova koji bi se zvali obrazovnim, u ovom današnjem smislu riječi, poput udžbenika ili priručnika, a da su ih napisali sofisti, postoje uputstva na različite teme koja su sofisti sastavljali za svoje učenike. Zajedničko im je svima da su pridavali značaj govoru i da su sposobnog učenika smatrali onoga koji bi mogao da dobro govori o temama vezanim za određenu oblast za koju se opredijelio da sluša i uči. Ali ipak, jedna nauka jeste bila najvažnija od svih. Steći političku vrlinu bio je glavni cilj sofističkog podučavanja. I u tome i jeste bila najprivlačnija stvar u vezi sofista, njihova priprema za političko učestovanje.

3. Koga zanima istina?

Pa onda možemo postaviti i pitanje: da li su sofisti bili filozofi? Na to pitanje odgovor daje Trevor Curnow⁸. Protagora se verifikuje na osnovu više izvora kao prvi sofist.

5 Patricia O'Grady, „What is a Sophist?“, u *The Sophists: The Introduction*. Edited by Patricia O'Grady. (London: Bloomsbury, 2008.) od strane 25. nadalje

6 Platon, *Država*, 518 c

7 O tome da demokratija nije „kriva“ za antagonističko takmičenje građana cijele Grčke, a naročito građana Atine kao najrepresentativnijeg grada kada su u pitanju bila takmičenja svih karaktera, pogledati u: Marc Munn, „The Sophists between Aristocracy and Democracy“ u (*Cambridge Companions to Philosophy*) *The Cambridge Companion to the Sophists*, Edited by Joshua Billings, Christopher Moore (United Kingdom : Cambridge University Press, 2023.) od strane 69.

8 Trevor Curnow, „Were the Sophists Philosophers?“, u *The Sophists: The Introduction*. Edited by Patricia O'Grady. (London: Bloomsbury, 2008.), 325. strana

Stekao je obrazovanje u filozofiji u rodnoj Abderi i zatim je došao u Atinu. Tu je narednih 30 godina podučavao za novac. Problem nastaje u definisanju same riječi mudrost i ko je taj ko je njome ovladao, tako da ako se vratimo korak unazad na presokratovce, kada je termin filozof i skovan od strane Pitagore, ni sami presokratovci nisu imali nijednu zajedničku crtu, odnosno predmet interesovanja koji bi ih sve ujedinio u filozofe. Čak su vodili porijekla iz raznih dijelova Grčke. Ipak, zainteresovanost za argumentaciju i retoriku je bilo ključna u odvajanju sofista od svojih pret-hodnika plus još jedna stvar: otvoreno su zagovarali da ih istina ne zanima. Dakle, potraga za istinom kao kod ostalih filozofa nije postojala, naplata za svoje podučavanje takođe je bila nešto drugačije u odnosu na ostale škole filozofije, iako su oni morali zarađivati za život, pošto nisu bili aristokratija, i možda i najubjedljivije, a najjednostavnije objašnjenje jeste: dok je filozofe zanimalo znanje, sofiste je samo zanimala pobjeda⁹. Istinom se bavila filozofija, pobjedom u raspravama retorika. Te dvije oblasti duha su se vremenom iskristalisale kao vodeće u nastavku obrazovanja mladića nakon sticanja elementarnih znanja u toku djetinjstva.

Zajedničko svim sofistima jeste da su pridavali značaj govoru i da su sposobnog učenika smatrali onoga koji bi mogao da dobro govori o temama vezanim za određenu oblast za koju se opredijelio da sluša i uči. Iako se sama retorika kao disciplina osniva kasnije, govorničku vještinu sofisti su uspjeli nametnuti u svakodnevnom vladanju jezikom i primjeniti je i na psihologiju, filozofiju, gramatiku, umjetnost, politiku i religiju. Umijeće govora ili ubjeđivanja bila je toliko bitna da se mjerila sa lijekovima koje doktori propisuju radi izlječenja raznih bolesti (ili da se izazove smrt).¹⁰ I stoga i jeste bilo opravdano smatrati sofiste profesionalcima, učiteljima ili profesorima. Platon jeste najzaslužniji za bacanje ljage na ime sofist, ali nije bio

jedini, samo je bio najzvučniji. Razlog tome je i sljedeći. Racionalizam koji je pratio sofiste nije bio usamljen, nego praćen sa onim mnogo opasnijim odlikama duha, upravo onim zbog kojih Atinjani i jesu postali razjareni. To su bile skepsa i nepoštovanje bilo kakvih autoriteta. Pretresimo im učenja na kratko. Dovodeći u pitanje vjerovanje u bogove u koje su do tada Atinjani tradicionalno vjerovali, to nije moglo proći neopaženo. Svaki filozof koji je pisao imao je kritički osvrt na religiju, a sofistička retorika je predstavljala veliki program sekularizacije. Protagora je najbolji primjer: svoju knjigu *O Istini*, Protagora započinje govoreći da o bogovima ne zna ni da li postoje ni da li ne postoje niti kakvog su oblika. Gorgija tvrdi da nema nikakve božanske sile iza religije – sve je to proizvod govora u kombinaciji sa tendencijom duše ka vođenju greškama ili krivim navođenjem. Bog je puki produkt retorike. Kritija¹¹ je najnemilosrdniji. Postoje tri stanja, po Kritiji, čovječanstva: prvi stadij je kada su ljudi živjeli kao životinje, te je najjači zaposjedao najviše plijena i sl. Drugi stadij je kada su uvedeni zakoni, da bi se ljudi pomirili i doveli u stanje reda. Ljudi nisu poštovali zakone. Onda, na kraju, u trećem stadiju dolazi izmišljanje bogova, te odmazde od istih kako bi se ljudi počeli bojati kršenja zakona. Ovaj falibilizam Gorgija objašnjava ovako: čovjek bi trebao da se sjeća apsolutno svega što je doživio kako bi znao šta je istina, ali nije tako, stoga on ima mišljenje o nečemu, a ne znanje same istine. Zato ni ne postoji istina, nego samo mišljenje. Sofisti nisu ostali dužni ni drugim oblastima duha. Gorgija¹² piše o poeziji te da ona nije produkt Muza nego uvjeravanja. Zbog toga je bitno poznavati poeziju i znati je tumačiti, jer ćemo tako uspjati lako ovladati i samim ljudima i ljudskim emocijama. Jer i čitava umjetnost se zasniva na emocijama. I kao što vidimo, glas koji je bio sofiste da ne poštuju autoritete je opravdan – nepoštovanje koje nije isključivalo ništa, pa ni roditelje, ni političare, a

9 Isto, 334.

10 Ipak, reći za sofiste da su imali znanje o svemu bilo bi previše. Njihova slaba tačka, uslovno rečeno, jeste bila prirodna nauka, ili sve one nauke koje nisu uključivale razvoj ljudskog društva i civilizacije, odnosno kosmologija i astronomija. Više o sofističkom racionalizmu pogledati u: W. K. C. GUTHRIE, „Što je sofist“ u *POVIJEST GRČKE FILOZOFIJE, KNJIGA III, SOFISTI – SOKRAT*, Preveli Juraj Bubalo, Branko Malić i Zora Posinovec (Zagreb: Naklada Jurčić, 2006.), 27-50.

11 Za detaljniji opis sofističkog djelovanja u Atini pogledati: M.R. Engler „The Sophistic Movement and the Frenzy of a New Education“ u *A History of Western Philosophy of Education: In Antiquity, Volume 1*, Edited by Avi I. Mintz (Great Britain: Bloomsbury Academic, 2021.), 31-53.

12 O tome kako maestralno Gorgija čini pobjedu slabijeg argumenta nad jačim pogledati u: S.J. Murray, „In Praise of Persuasion: Gorgias's *Encomium of Helen*,“ *Critical Sense: A Journal of Political and Cultural Theory*, vol. 8, no. 1 (2000): 51-81

po Atinjane najkontroverzniji razlog jeste nepoštovanje spram tadašnje teologije. Dovodeći u pitanje vjerovanje u bogove u koje su do tada Atinjani tradicionalno vjerovali, to nije moglo proći neopaženo, pa su sofisti vrlo brzo došli na veoma zao glas.

Tu dolazi Sokrat i njegovo učenje o vrlini. Sokrat je nazivao sofistička predavanja prostitucijom, jer su oni bukvalno prodavali svoj um isto kao što se prodaje tijelo, svakome ko je imao pare da ih plati, a to doznajemo od Ksenofona, a ne od Platona, piše Guthrie. I nije bio problem što su sofisti podučavali za novac, plaćani su bili i pjesnici i umjetnici za svoj posao, nego što su podučavali bilo koga ko je htio i imao novaca tzv. arete ili već pominjanoj vrlini. To je sada u demokratiji bila građanska vrlina. Veoma bitno je sada uočiti postojanje dva različita gledišta na *nomoi* ili zakone koji odlikuju demokratsku Atinu, onu Atinu koja je preživjela ratove, obogatila se i usredsredila se na kulturu i društvo, ne više na prirodu i dešavanja koja isključuju čovjeka. *Nomos* je uključivao i značenje zakona, ali i značenje morala, ono što pravo nameće kao ispravno, ali i ono što je moralno. Međutim, ta vrsta podvojenosti koju će do kraja svoga života podučavati Sokrat, te njegov učenik Platon, ne postoji kod sofista i oni prave rez, opasan i brz, a po posljedicama dugoročan, a taj je da se pravo može nametati u ime *nomosa* kao sastavni dio tradicionalne Atine, ali moral ne.

Vratimo se časkom u samu Atinu i pogledajmo kako izgledaju sofistička predavanja. Platonov Protagora¹³ nam otkriva detalje jednog takvog predavanja: Kalijina kuća bila je mjesto gdje su sofisti držali predavanja. Cijena ulaznica su bile pola drahme, dvije ili četiri po jednom predavanju. Takmičenja u čitanju govora su postala sastavni dio takvog svakodnevnog života, zajedno sa takmičenjima koje su organizovali i pjesnici, muzičari ili atletičari. Glavna stvar svih njihovih predavanja jeste bitka riječi – retorika jeste bila glavna vještina kojoj su se svi trebali priučiti, a poučavanje u nekoj Sokratovoj arete je bilo krajnje

nezanimljivo i nepotrebno. I tako sofista poprima sljedeću definiciju: „onaj koji je ovladao umjetnošću pravljenja pametnih govornika“¹⁴. I tada dolazi Sokrat koji nastavlja da podučava onome što je smatrao da je valjano, a to je da je prvi uslov za politiku pravednost, a onda i umjerenost. Dikaion je na grčkom značilo biti pravedan. Međutim, u filozofskoj diskusiji između Sokrata i Trazimaha, mi saznajemo kakav je stav sofista po pitanju pravednosti, a time i Sokratove vrline. Trazimah¹⁵ tvrdi da je biti nepravedan korisnije po pojedinca nego biti pravedan, jer mu donosi više koristi. Zasluge za pravednost čine čovjeka nepravednim, a čovjek koji se vješto privikao da čini zlo i da prolazi nekažnjen cijeloga života glumeći integritet, taj je pravedan. Stoga je najvažnije *izgledati* pravedan, a ne *biti* pravedan. Dakle, Trazimah zaključuje, savršeno pravedan čovjek nikada ne smije imati zaslugu za svoju vrlinu. I zato je u jednom momentu prevagnulo mišljenje poput onog koje je dao Aristofan. Aristofan¹⁶ je za sofistu, sofiste ili za njihov uslovno rečeno pokret, ukoliko ih povežemo sa bar jednom odlikom u jednu učeničku zajednicu, vezivao ateizam i propadanje društva, posebno mladih ljudi. Nije tu ni Aristotel¹⁷ poštedio sofiste potkačujući ih recimo u *Metafizici*, Protagoru posebno, iako sam sebe opominje i govori da je suludo pridavati značaj *mnenjima* i *tlapnjama* onih što se između sebe prepiru, prozivajući ih dvoumljicama a njihovo učenje dvoumljem, zbog toga što jednu te istu stvar mogu učiniti i dobrom i zlom, u zavisnosti od trenutka i potrebe koja im se nameće, ne vodeći uopšte računa o tome da li je to istinito. A potraga za istinom jeste prava filozofija, po Aristotelu.

Vratimo se na demokratiju i Perikla kojeg je izabrao demos i za koji je Perikle stekao ogromno javno bogatstvo. Perikle je naučavao o jedinstvenoj Heladi, o velikoj Atini, koja to i jeste bila i postala. Perikle je stekao ogromno bogatstvo za koje je podučavao da je narodno i da ga narod treba zadobiti, a to je omogućavao javnim radovima i isplatama onima koji su se prijavljivali na te radove. U

13 Prije nego što utvrdimo kako su sofisti dospjeli na zao glas, potrebno je prikazati i drugu stranu. Pa tako u Platonovom *Protagori* možemo pročitati na koji način je Atina pod vodstvom Perikla postala grad mudrosti i jedinstva, sa sofistima kao njenim nosiocima, ravnopravnim sa „pravim filozofima“. (Platon, Protagora, 337d)

14 W. K. C. GUTHRIE, *POVIJEST GRČKE FILOZOFIJE, KNJIGA III, SOFISTI – SOKRAT*, Preveli Juraj Bubalo, Branko Malić i Zora Posinovec (Zagreb: Naklada Jurčić, 2006.), 43.

15 „Trazimahov argument“ glasi da je pravedno ono što koristi jačemu. Platon, *Država*, 338 c

16 Umjesto Eshila imamo Euripida, govorio je Aristofan, a on piše o preljubi, incestu, prevari i sl.

17 Aristotel, *Metafizika*, 106 2b, 20-30

takvom okruženju su i roditelji i mladići atinskog polisa shvatili da je njihova šansa stigla i da se mogu uključiti u aristoe ili tadašnju elitu i moćnike tako što će platiti da ih se podučiti istim onim vještinama koje su do tada bile rezervisane samo mladićima koji su poticali iz bogatih porodica. Tada na scenu stupaju sofisti, naintelektualniji nosioci mudrosti, poput Protagore i Trazimaha. Sofisti su podučavale mlade da odnose pobjedu u raspravama na bilo koju temu i u tome su bili nevjerovatno dobri. I eto novog sloja prerađenih aristoa, to su bili kalos-kagatosi – i lijepi, ali i dobri mladići¹⁸. Potvrdu o stvaranju nove elite nalazimo u Platonovom *Lahetu*¹⁹, gdje Sokratovim ustima Platon vjerovatno ironično govori da jedino sofisti mogu učiniti bilo koga kaloskagatosom i da to čak i garantuju, odnosno da jeste moguće usaditi tako ciljanu vrlinu odnosno arete za koju Sokrat i Platon odgovorno tvrde da se ne može podučiti.

Kako ovakvo okruženje i atmosfera utiče na mlade ljude Atine? Nesumnjivo je da su sofisti lijepo zarađivali u odnosu i na filozofe i na umjetnike i na zanatlije, pa i na državnike i da su im prihodi bili nesrazmjerno veliki, pogotovo Protagori, Zenonu i Gorgiji²⁰, ali novac nije bio glavni razlog kojim su se mladi opili pod uticajem sofista. Vrijednost retoričke vještine i političkog uticaja koji su sofisti uspijevali podučiti svoje učenike je bila neprocjenjiva i daleko važnija od bilo koje sume novca. Arete je za sofiste baš kako su i obećali postala nešto što se može podučiti, a upravo je ona bila taj cilj kojem su mladi težili. Steći intelektualnu arete postalo je daleko važnije od bilo kakvog dokazivanja u gimnazionu i koliko si moćan i jak

stekavši fizičku arete. Glavna mjesta dešavanja su postale dnevne muške sobe, *andrones*, a onaj ko bi u toku njihovih rasprava odnosio pobjedu postajao bi slavan. Ovakvu vještinu Platon u *Sofistu*²¹ naziva *agonistike* ili atletika debate, rasprave. Sa Gorgijinim²² početkom podučavanja atletika debate koja je do tada još iole imala i neku širu upotrebu po građane Atine, te je mogla svima biti od koristi, pogotovo kada je poznavanje i primjena zakona u pitanju, svodi se sada na lično usavršavanje i njegovanje kulta ličnosti.

Stoga, kritika ovakvog načina obrazovanja mladih ipak nalazi oslonac za sve više i više pristalice. Iako lako uviđamo mogućnost kritike sofističkog pristupa odgajanju tadašnjih mladića, ne treba se zadržavati na traganju za krivcem ili krivcima zbog nepostignutog cilja, a taj je da se građani Atine ipak spasu nadolažeće propasti, nakon nagomilanog bogatstva i predstojećih međusobnih poliskih ratova. Zagovarati odgovornost ovdje je ključan aspekt koji nam učenici ljudi Atine, prije svega Sokrat i Platon (i Aristotel) spočitavaju. A kada je sofistički pokret u pitanju odgovornost²³ podrazumijeva preuzimanje temeljne istrage šta je sve uslovljavalo život u Atini u 4. i 5. vijeku prije nove ere, te osloniti se na stanje obrazovanja danas, na ono šta se uzima kao neizmjenljivo, a šta zahtijeva akciju i izmjenu identiteta.

3. Zaključak: Poslije sofista

Iz svega navedenog možemo zaključiti: „U Ateni sredinom petog stoljeća biti djelotvoran govornik bilo je ključno za imati moć.“²⁴ I za tu moć sofisti su davali garanciju. Ukoliko se bilo kako mogu definisati sofisti, to je

18 Nekada se može prevesti i sa plemenit i dobar, ali poenta jeste da je sebe tako doživljavala ta „nova“ elita demokratske Atine (*Cambridge Companions to Philosophy*) *The Cambridge Companion to the Sophists*, Edited by Joshua Billings, Christopher Moore (United Kingdom : Cambridge University Press, 2023.), 81.

19 Platon, *Lahet*, 186 c

20 Gore imenovani su zarađivali tadašnjih atinskih 100 mina i time se uvrštavali u najplaćenije učitelje svog vremena, svo do recimo Isokrata koji je svoj čas naplaćivao 10 mina. Za razliku od njih poređenja radi, Sokrat je za sebe govorio da je uspijevao zaraditi tek jednu drahmu tokom svojih predavanja. Vrijednost jedne mine bila je 100 drahmi, a deset mina je vrijedilo 1000 drahmi, dakle 100 mina je predstavljalo 10000 drahmi. Koliko je to iznos govori i činjenica da je jedna luksuznija kuća u Atini koštaća između 20 i 30 mina. *The Cambridge Companion to the Sophists*, 2023. 82-83.

21 Platon, *Sofist*, 231 e

22 Platon navodi da je Gorgija mogao podučiti bilo koga da odnese pobjedu u bilo kakvoj političkoj raspravi koja se može zamisliti. Platon, Gorgija, 452 e

23 O odgovornosti kao principu koji je primaran u filozofiji obrazovanja pogledati više u: Stengel, Barbara L. *Responsibility: Philosophy of education in practice*. Great Britain: Bloomsbury Academic, 2024.

24 *A History of Western Philosophy of Education: In Antiquity, Volume 1*, Ed. by Avi I. Mintz (Great Britain: Bloomsbury Academic, 2021.), 43.

da su oni bili učitelji uvjerljivog govora i to govora pred širokim narodnim masama. Uticaj sofističkog učenja seže veoma daleko u budućnost, preko rimskih *artes liberales*, te Isokratovog uticaja na Cicerona, preko srednjeg vijeka i skolasticizma, skroz to renesanse i reinterpretacija nekadašnjih sofističkih učenja koja se održavaju i danas.

Ipak, danas je značenje sofista uglavnom zadržalo gorak ukus u ustima. Sofisti su bili dostupni samo onima koji bi mogli da plate njihove visoke honorare, a to je išlo do te mjere da su i njihovi odabrani kaloskagatoi formirali ligu za sebe i bili potpuno odvojeni od ostatka demosa. Demokratija koju je obilježila pojava i širenje sofista nije uspjela same sofiste izdići iznad ovog ružnog prizvuka arete bez arete, ali jeste uspjela stvoriti mogućnosti, možda ne idealne, da se i oni koji nisu imali do tada utvrđeno plemenito porijeklo ili nisu rođeni u Atini i sami okušaju u stvaranju sopstvenog uticaja i građenju svojih političkih pozicija. To je do pojave sofista bilo nezamislivo. Ne samo zbog toga što je do tada na vlasti bila aristokratija, ili zbog toga što niko nije posjedovao dovoljnu količinu novca za napad na takve pozicije, nego i zbog toga što nisu postojali učitelji koji bi omogućili onima koji žele da sebe pozicioniraju u društvu kao politički uticajne, da to i urade. Sa jačanjem Atine kao centralnog grada nekadašnje Helade i sticanjem ogromnog bogatstva nakon rata s Persijom, stvari se zaista mijenjaju. A sofisti nisu bili samo dobri govornici. Oni su imali svaki svoje sposobnosti i umijeća, pa na primjer, Hipija je bio vrstan u matematici, muzici i astronomiji. Za njih se takođe govorilo da su i nasljednici pedsokratovaca i pjesnika.

Kultura obrazovanja u vrijeme Platonovog i sofističkog obrazovanja nesumnjivo je dosegla svoj vrhunac. Postojali su tu i učitelji koji se nisu deklarirali niti kao filozofi niti kao sofisti, a takođe je sa Sokratovom arete postojala i tendencija koja nije zahtijevala javno pokazivanje političkog umijeća niti retoričke sposobnosti, nego ovladavanje vrlinom radi radi vrline. Unutrašnji rast i razvoj pojedinca takođe je stasavao je u tom periodu i u Platonu i Aristotelu je dobio svoj izričaj.

Ukoliko demokratija nije idealno rješenje za razvoj Sokratove vrline, zanimljivo bi bilo istražiti, u jednom od budućih misaonih eksperimenata, koje bi to uređenje pak

omogućilo ravnopravan pristup obrazovanju, a da se ne nastave tradicionalne borbe za prevlast i sticanje moći u bilo kom smislu. Na primjer, to što je neko bio Atinjanin ne mora da znači da je samim tim i posjednik vrline. A sofisti su očigledno propustili da ugrade Sokratovu vrlinu kao okosnicu svoga učenja, tako da bi fokus trebalo staviti i održati na samom obrazovanju i znanju kao vrijednosti koja čini pojedinca pa samim tim i društvo vrijednijim.

Literatura

- A History of Western Philosophy of Education: In Antiquity, Volume 1.* Edited by Avi I. Mintz. Great Britain: Bloomsbury Academic, 2021.
- Aristotel. *Metafizika. Prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova (grčki, latinski, engleski, francuski, njemački, ruski, novogrčki)* Tomislav Ladan. Zagreb: Signum Medicinska naklada, 2001.
- Platon. *Dijalozi.* Preveo Slobodan U. Blagojević. Beograd: GRAFOS, 1982.
- Mazur, Tamara. „Kvintilijanovi principi odgoja i obrazovanja rimskih govornika“, *Godišnjak Udruženja Bathinus Acta Illirica* VI, (2022), 61–84.
- S.J. Murray, “In Praise of Persuasion: Gorgias’s Encomium of Helen,” *Critical Sense: A Journal of Political and Cultural Theory*, vol. 8, no. 1 (2000): 51–81.
- Stengel, Barbara L. *Responsibility: Philosophy of education in practice.* Great Britain: Bloomsbury Academic, 2024.
- (Cambridge Companions to Philosophy) *The Cambridge Companion to the Sophists.* Edited by Joshua Billings, Christopher Moore. United Kingdom: Cambridge University Press, 2023.
- GUTHRIE, W. K. C. *The Sophists.* London: Cambridge University Press, 1971.
- GUTHRIE, W. K. C. *POVIJEST GRČKE FILOZOFIJE, KNJIGA III, SOFISTI - SOKRAT.* Preveli Juraj Bubalo, Branko Malić i Zora Posinovec. Zagreb: Naklada Jurčić, 2006.
- The Sophists: The Introduction.* Edited by Patricia O’Grady. London: Bloomsbury, 2008.
- Platon. *Država.* Preveli Albin Vilhar i dr Branko Popović. Beograd, BIGZ, 2002.
- Platon. *Protagora, Sofist.* Preveli Koloman Rac i Milivoj Sironić. Zagreb, Naprijed, 1975.
- Platon. *Protagora, Gorgija.* Preveli Mirjana Drašković i Albin Vilhar. Beograd: Kultura, 1968.

THE SOPHISTIC FRENZINESS OF ATHENS: EDUCATION FOR THE POLIS - WHAT'S THE PROBLEM?

Ana Galić

Association Sofia, Banja Luka
ana.galic.bl@gmail.com

In this paper, we will focus on the pros and cons of the teachings used by sophists in the fifth century BC, and try to interpret the relationship between democracy and aristocracy through the prism of virtue. The virtue that Socrates advocated corresponded to the virtue of the aristocracy, i.e. its bearers, the aristos, and the virtue that the sophists taught referred to the members of the kalosakagato, and referred exclusively to skillful handling of words and victory in intellectual debates. We will find out how rhetoric and political science became the scene of Greek competitions, the peak of which takes place precisely in Athens during the time of Pericles and the Polis' enrichment, and how the sophists were the ones who profited the most. We will also determine whether the sophists were the first enlighteners or deservedly bore the infamous epithet of intellectual hirelings, as the majority of Athenians, especially the learned ones, such as Socrates and Plato, derogatorily called them.

Keywords: sophists, education, rhetoric, political science, democracy

ODBRANA SLOBODNE VOLJE I PROBLEM NEBESKE SLOBODE

Prevod

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13138649>

Izvor

Taşkın, F. (2023). The Free Will Defense and the Problem of Heavenly Freedom. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64(1), 121-135. <https://doi.org/10.33227/auifd.1258091>

Ferhat Taşkın

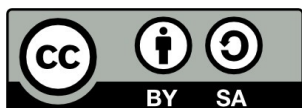
Indiana University - Bloomington, Department of Philosophy
ferattaskin@gmail.com

Prema logičkom problemu zla, koegzistencija zla i teističkog Boga, za kojeg se smatra da je sveznajući, sve-moćan i svedobronamjeran, nemoguća je. Činjenica da naš svijet sadrži zla poništava postojanje teističkog Boga. Libertarijanski teistički odgovor na ovaj problem, odbrana slobodne volje, drži da ako Bog stvarno ima ili bi mogao imati dovoljan razlog da aktualizuje svijet koji sadrži zla, problem ne uspijeva. Taj dobar razlog, prema odbrani, mogla bi biti značajna sloboda, sloboda izbora između moralnog dobra i zla. Yujin Nagasawa, Graham Oppy i Nick Trakakis, međutim, pristupaju ovoj raspravi iz drugačijeg ugla i tvrde da je tradicionalni teistički pogled na nebo problem za ovaj teistički odgovor kada se pitamo postoji li sloboda u raju. Oni tvrde da ako stanovnici raja nemaju značajnu slobodu, slobodna volja ne može biti veliko dobro koje Bogu daje dobar razlog da stvori svijet koji sadrži zla. Stoga odbrana slobodne volje ne uspijeva. U ovom radu tvrdim da je to pogrešno. Tvrdim da iako stanovnici raja nisu slobodni u najsnažnijem smislu (tj. više nisu sposobni grijешiti), to ne pokazuje da značajna sloboda nije veliko dobro koje opravdava Božje stvaranje svijeta koji sadrži zla.

Ključne riječi: odbrana slobodne volje, sloboda, raj, dobro, zlo

Uvod

Prema tradicionalnom teizmu, Bog je sveznajući, svemoćan i svedobronamje-ran. Logički problem zla smatra da je postojanje zla u svijetu logički nespojivo s postojanjem teističkog Boga. Jer ako je Bog sveznajući, znao bi kako spriječiti postojanje zla. Ako je svemoguć, imao bi moć spriječiti njegovo postojanje. A ako je svedobronamjeran, uvijek bi preferirao bolju opciju u odnosu na aktualizaciju svjetova kao što je preferiranje aktualizacije svijeta koji ne sadrži zlo umjesto pre-feriranja našeg svijeta u kojem zlo postoji. Čini se dakle da činjenica da u svijetu postoji zlo čini postojanje teističkog Boga logički nemogućim. Kao libertarijanski teistički odgovor na logički problem zla, odbrana slobodne volje smatra da ako je moguće da Bog ima dobar razlog za dopuštanje postojanja zla, logički problem zla iznevjerava. Dobar razlog, prema ovom izvještaju, je dobrota (ili vrijednost) slobodne volje. Ukoliko moralna dobrota zahtijeva značajno slobodna moralna

stvorenja koja biraju između moralno ispravnih i pogrešnih postupaka, onda to opskrbljuje svedobronamjerno biće sa dovoljnim razlogom za stvaranje slobodnih bića i stoga za dopuštanje zla.¹ Budući da je logički nemoguće da Bog da slobodnu volju racionalnim izvršiteljima ali i da ih determiniše na način da nikada ne mogu činiti zlo, Bog nije mogao stvoriti svijet koji sadrži slobodna bića, a da ne dopusti mogućnost postojanja moralnih zala.

Ipak, u svom članku "Spasenje u raju?", Yujin Nagasawa, Graham Oppy i Nick Trakakis pristupaju ovoj raspravi iz drugačijeg ugla i tvrde da je tradicionalni teistički pogled na raj problem za ovaj teistički odgovor na logički problem zla kada pitamo postoji li sloboda u raju.² S jedne strane, razmišljaju oni, ako nema libertarijanske slobode u raju (mjestu u kojem ima nemjerljivo većih dobara od zemaljskih dobara), slobodna volja ne može biti veliko dobro koje daje Bogu dobar razlog da stvori svijet koji sadrži zla.³ Odbrana slobodne volje tada ne uspijeva. S druge strane, ako stanovnici raja imaju libertarijansku slobodu koja zahtijeva sposobnost izbora između moralno dobrih i loših postupaka, tradicionalni teistički prikaz raja koji pretpostavlja nemogućnost postojanja zala na nebu je pogrešan. Stoga, budući da se libertarijanska teistkinja nalazi u dilemi, ona može ili podržati odbranu slobodne volje ili teistički prikaz raja, ali ne oboje. Ja tvrdim da teist može izbjeći datu dilemu i još uvijek može uvjerljivo držati oba iskaza ako ona prvo pokaže da svijet koji sadrži i zemaljsku fazu (s značajno slobodnim stvorenjima koja

mogu birati između moralno dobrih i loših postupaka) i nebesku fazu (sa slobodnim stvorenjima koji može birati samo između moralno dobrih radnji) može biti vrijedniji od svojih alternativa (kao što je stvaranje svijeta samo s rajskom postavkom) i drugo, značajna sloboda je veliko dobro čak i ako nije ostvarena u fazi raja.⁴

1. Problem

U svojoj knjizi *Bog, sloboda i zlo* (*God, Freedom and Evil*),⁵ Alvin Plantinga nudi odbranu slobodne volje protiv logičkog problema zla i tvrdi da je slobodna volja dovoljan razlog da Bog dopusti postojanje zla.⁶ Plantinga takođe tvrdi da svijet koji sadrži i stanje na zemlji (što uključuje slobodna stvorenja koja proizvode sva moralna dobra i zla) i stanje na nebu "vrijednije je, pod jednakim uslovima, od svijeta u kojem uopšte nema slobodnih stvorenja."⁷ Stoga bi Bog mogao imati dobar razlog za stvaranje svijeta koji sadrži zla u fazi zemlje jer slobodna volja čini takav svijet vrijednijim od svijeta koji uopšte ne sadrži slobodu.

Čini se dakle da, budući da postojanje slobodnih stvorenja čini svijet vrijednijim od svijeta koji ne sadrži slobodu, može se reći da je sloboda veliko dobro (nazovimo to dobrom slobode). Čini se da postoji još jedan aspekt dobra slobode: nijedno zemaljsko dobro osim dobra slobode ne može dovesti do moralnih dobara i zala proizvedenih slobodno.⁸ Libertarijanski teista bi stoga mogao tvrditi da Bog ima dobar razlog da stvori svijet koji sadrži dobro slobode koje proizvodi sva moralna dobra čak i ako

1 Alvin Plantinga, *The Nature of Necessity*, 166–167.

2 Yujin Nagasawa, i dr, "Salvation In Heaven?"

3 Moglo bi se pomisliti da dok tradicionalno teističko gledište o nebu za sobom povlači neke ozbiljne probleme za libertarijansku slobodu koja je nespojiva s teološkim determinizmom, ono to ne čini za kompatibilistički prikaz slobode koji je kompatibilan s teološkim determinizmom. Stoga je razumno prihvatiti potonje i zanimati prvo kako bi se pokazalo da stanovnica neba može biti slobodna čak i ako je određena od strane Boga ili okolnosti na nebu da čini samo dobra djela. Budući da je rasprava između libertarijanskog i kompatibilističkog prikaza slobode izvan dosega ovog rada, zanimat ću kompatibilistički prikaz slobode bez davanja argumenata. Međutim, primijetiti ću da je, za razliku od kompatibilističkog prikaza slobode, prednost libertarijanskog prikaza slobode to što je vjerojatniji prikaz u objašnjenju zašto Bog ne sprječava postojanje svih zemaljskih zala. Libertarijanska odbrana slobodne volje, dakle, kritično je oruđe kojeg se teisti ne bi trebali lako odreći.

4 U ovom ću radu tvrditi da nam je prvi argument potreban samo ako je istina da svedobronamjerni Bog uvijek mora odabrati najbolju opciju koju ima.

5 Alvin Plantinga, *God, Freedom, and Evil*.

6 Plantinga, *God, Freedom, and Evil*, 30.

7 Plantinga, *The Nature of Necessity*, 166. Pogledati takođe Plantingovo mišljenje o tome da li bi trebalo biti slobodne volje: "Will There Be Free Will in Heaven?" YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=eWsDZzTIWhw> (28.02.2023).

8 U zadnjem odjeljku ću dodati da je to takođe veliko dobro jer samo dobro slobode u fazi zemlje može omogućiti neka velika dobra u raju.

proizvodi i moralna zla takode. Nagasawa, Oppy i Trakakis, međutim, tvrde da se libertarijanski teisti suočavaju s problemom u vezi s pitanjem postoji li libertarijanska (značajna) sloboda u raju. Njihov argument iz rajske slobode je kako slijedi:

1. Neminovno, nema zla u raju (premissa, opravdana pozivanjem na ortodoksnu koncepciju raja.)⁹

2. Ako postoji moralno značajna sloboda u raju, onda nije slučaj da u raju nužno nema zla. (premissa, opravdana pozivanjem na libertarijansko poimanje slobode.)

3. (Dakle) Nema moralno značajne slobode u raju. (Od 1, 2)

4. Raj je područje u kojem se realizuju najveća dobra. (premissa, opravdana pozivanjem na ortodoksnu koncepciju raja.)

5. (Dakle) najveća dobra mogu se realizovati u području u kojem nema moralno značajne slobode. (Od 3, 4.)

6. (Dakle) Savršeno biće može jednostavno izabrati da stvori područje koje sadrži najveće dobro i nikakvo zlo. (Od 5, pozivajući se na svemoćnost savršenog bića.)

7. Svijet koji sadrži najveća dobra i nikakvo zlo nije proizvoljno bolji od bilo kojeg svijeta koji sadrži najveća dobra, neusporedivo manja dobra, te količine i vrste zla koja se nalaze u našem svemiru. (premissa.)

8. Ako savršeno biće bira između opcija, a jedna je opcija neproizvoljno bolja od drugih opcija, tada savršeno biće bira tu opciju. (premissa)

9. (Dakle) Nije slučaj da je savršeno biće stvorilo naš svemir. (Od 6, 7, 8)¹⁰

Oni primjećuju da bi se moglo ponuditi nekoliko od-

govora: mogla bi se odbaciti ili premissa 1 (ne podržavajući ortodoksnu koncepciju raja), ili premissa 2 (pozivajući se na kompatibilističku koncepciju slobode),¹¹ ili premissa 4 (opet ne podržavajući ortodoksno poimanje raja).¹²

Budući da prihvatam i premisu 1 i premisu 2,¹³ neću staviti nikakav prigovor na te premise. Međutim, utvrdiću da budući da su premise 4, 7 i 8 lažne, zaključak argumenta da savršeno biće nije stvorilo naš svemir takode je lažan. Nazovimo prigovor na premisu 4 “prigovor najvećih dobara”, a prigovor na premise 7 i 8 “prigovor boljeg izbora”. Počnimo s potonjim.

2. Prigovor boljeg izbora

Pretpostavimo, kao što Plantinga i većina savremenih libertarijanskih teista tvrde, da ne postoji najbolji svijet, već da postoji beskonačno mnogo nadmašivih svjetova. Pretpostavimo takode da Bog želi aktualizovati jedan od sljedećih svjetova: Wh, Weh i We. Wh je mogući svijet koji sadrži samo raj: mjesto u kojem postoje stanja stvari koja su velika dobra, ali nema slobodnih stvorenja koja proizvode moralna dobra i zla. Weh ima dvije faze, naime zemlju i raj. U ovom svijetu faza raja nije isti raj kao u prvom mogućem svijetu jer aditivno sadrži neke ljude koji su zaslužili biti tamo i koji su slobodno odabrali prijateljstva s Bogom.¹⁴ Konačno, We je mogući svijet koji ne sadrži ništa osim zemaljske faze: mjesto u kojem postoje neka stanja stvari koja su dobra i slobodna stvorenja koja proizvode moralna dobra i zla. Jasno je da, budući da, za razliku od We, i Wh i Weh sadrže nebeska dobra, oni nadilaze We. Dakle, čini se da postoji dobar razlog da Bog

9 Kur'an, na primjer, drži da nema ljutnje (7/al-A'raf:43), straha ili tuge (7/al-A'raf:49), smrti ili patnje (44/ad-Dukhan:56), ili praznoslovlja (19/Merjem:62) u raju. Budući da će Bog takode ukloniti svako iskušenje da požele ili učine nešto loše u srcima stanovnika neba (7/al-A'raf:43), rajsko stanje koje ovdje razmatramo razlikuje se od onog u kojem su živjeli Adam i Eva.

10 Nagasawa i dr, “Salvation In Heaven?,” 101-102.

11 James F. Sennett pokušao je pokazati da, iako stanovnici raja nemaju značajnu slobodu u libertarijanskom smislu, oni je još uvijek mogu uživati u kompatibilističkom smislu, a da pritom ne mogu griješiti pod uslovom da su djela stanovnika određena njihovim likovima. Vidi: James F. Sennett, “Is There Freedom in Heaven?” Za proširenu i libertarijansku verziju ovog gledišta, vidi: Timothy Pawl i Kevin Timpe “Incompatibilism, Sin, and Free Will in Heaven.”

12 Nagasawa i dr, “Salvation In Heaven?,” 98.

13 Ovdje ću primijetiti da, iako mislim da nema značajne slobode u rajskoj fazi, vjerujem da će stanovnici raja i dalje uživati ograničeniju, ali bolju vrstu libertarijanske slobode: biti izvor svojih djela i moći izabrati između samo moralno, racionalno ili estetski dobrih i lijepih (ali ne moralno pogrešnih ili loših) alternativa.

14 U ovom radu, slijedeći argument Richarda Swinburnea iz Božjeg prijateljstva, tvrdiću da je slobodno odabrano prijateljstvo s nekim zlom bolje od neslobodno odabranog prijateljstva bez zla. On kaže: “Glavno zanimanje raja je uživanje u Božjem prijateljstvu. Ovo se tradicionalno opisuje kao “Blažena vizija” Boga. Akvinski naglašava da je ta “vizija” naš čin, a ne samo nešto što nam se događa.” Richard Swinburne, “Teodiceja neba i pakla,” 41.

aktualizuej Wh ili Weh umjesto We. Prema argumentu nebeske slobode, budući da je Wh bolji od Weh-a, savršeno bi biće radije aktualizovalo prvo, ali ne i zadnje. Ali budući da smo pronašli sebe ili u Weh-u (pretpostavljajući teističko gledište da smo u Weh-u) ili u We-u, naš svemir nije stvorilo savršeno biće.

Ja mislim da postoje dvije mane u ovom rezonovanju. Prva mana je smatranje da Bog uvijek mora odabrati najbolju opciju koju ima. A druga mana jeste tvrditi da je Wh bolji od Weh. Počnimo s prvim. Primijetite da premisa 8 pretpostavlja načelo B Williama Rowea: "Ako sveznajuće biće stvara svijet kada postoji bolji svijet koje je moglo stvoriti, tada je moguće da postoji biće koje je moralno bolje od njega."¹⁵ Roweovo načelo, mislim, počiva na onome što Dean Zimmerman naziva "načelom izražavanja": vrijednost nečijeg izbora nužno izražava dobrotu nečijeg karaktera.¹⁶ Roweov princip, a time i premisa 8, pretpostavljaju da ako svedobročudni Bog ima dvije opcije, naime A i B, Bog mora uvijek odabrati A pod uslovom da je A bolji od B. Slažem se sa Zimmermanom da je princip izražavanja pogrešan. Ako Bog, kao što tvrdi teista, ima snažno djelovanje, racionalni i moralni razlozi za djelovanje u božanskom slučaju ne mogu igrati nikakvu uzročnu ulogu u stvaranju radnji ili odluka. Samo to što Bog ima više razloga da aktuelizuje svijet ne može nužno pokazati da on i mora aktuelizovati taj svijet; može dati samo više sklonosti. Jer, iako supstance imaju kauzalne moći i odgovornosti kroz svoja svojstva, uzročna aktivnost nosioca ne može se svesti na svojstva nego na njegovu supstancu koja je nositelj svojstava. Atributi racionalnog nosioca (tj. racionalne supstance) tada ne mogu u konačnici navesti nosioca da učini određenu radnju,

pod uslovom da on ima kontrolu nad svojim djelovanjem. Stoga, budući da Bog, kao biće koje ima snažnu kontrolu nad svojim djelovanjem, nije određen svojim svojstvima, nemamo razloga pretpostaviti da on mora biti maksimizator vrijednosti.¹⁷ Na primjer, Bog ima dovoljno dobre razloge (kao što je činjenica da bilo koji svijet nužno ima nedostatak) da se uopće suzdrži od stvaranja bilo čega uopšte (a time i aktuelizovanja golog svijeta)¹⁸ dovoljna je da pokaže da je logično moguće da se Bog zadovolji suzdržavanjem od aktuelizovanja našeg svijeta, s obzirom na njegovu prirodu.¹⁹ Ako Bog ima neke razloge da odabere inferioran svijet (kao što su estetski razlozi na primjer), takav njegov izbor ne mora nužno ugroziti njegovu svedobronamjernost. Stoga se čini da imamo dobar razlog da odbacimo premisu 8.

Ali, argumenta radi, pretpostavite da su Roweov princip, a time i premisa 8, istiniti.²⁰ Pretpostavite takođe da Bog ne može imati nikakvog obzira koji bi mogao utemeljiti njegov odabir inferiornog svijeta. Čini se da ove pretpostavke zahtijevaju da savršeno biće nije stvorilo naš svijet pod uslovom da je premisa 7 istinita. Ja ću tvrditi da je ovo pogrešno. Za zagovornike odbrane slobodne volje poput mene, budući da je Weh bolji od Wh, premisa 7 je lažna uprkos datim pretpostavkama. Dakle, čak i ako Božja svedobronamjernost od njega zahtijeva da uvijek izabere bolju opciju, laž je da on nije stvorio naš svijet. Jer, ako je premisa 7 netačna i Weh je bolji od Wh, imamo sljedeću premisu umjesto premise 7:

7*. Svijet koji sadrži najveća dobra, neusporedivo manja dobra, te količine i vrste zala koja se nalaze u našem svemiru bolji je od bilo kojeg svijeta koji sadrži najveća dobra, a nema zla.

15 William L. Rowe, *Može li Bog biti slobodan?*, 91. Ovdje ću primijetiti da ono što Rowe pokušava pokazati s načelom B je da, budući da naš svijet ima nedostatak kao što je sadržavanje zla, ne može ga stvoriti svedobročudni Bog za kojeg se pretpostavlja da će stvoriti najbolji od svih mogućih svjetova.

16 Dean Zimmerman, "Ever Better Situations and the Failure of Expression Principles," 409.

17 Jer atribut svedobronamjernosti ne navodi ga da uvijek izabere moralno vrijedno djelovanje.

18 Ako Bog odluči da uopšte ništa ne stvori, još uvijek postoji stvarni svijet koji se može nazvati golim svijetom. Goli svijet sadrži Boga, brojeve i slično, ali ništa stvoreno.

19 Postoji razlika između aktuelizacije svijeta i stvaranja. Jer, kao što primjećuje Klaas J. Kraay, "stvaranje se događa kada Bog uzrokuje da je neki prostorno-vremenski entitet stvaran, ali to ne mora uključivati svaki primjer aktuelizacije svijeta." Klaas J. Kraay, "Stvaranje, aktuelizacija i Božji izbor među mogućim svjetovima," 856. Za detaljnu raspravu o razlici između stvaranja i aktuelizacije, vidi: Alvin Plantinga, "Koje je svjetove mogao Bog stvoriti?"; i Plantinga, *Priroda nužnosti*.

20 Ovdje ne pretpostavljamo istinitost Roweova načela u opštem smislu koji može ugroziti mogućnost bilo kakvog božanskog racionalnog izbora na beskonačno mnogo nadmašivih svjetova, već ga umjesto toga pretpostavljamo u posebnom smislu s obzirom na tri božanska kreativna izbora: aktuelizovati ili Weh, Wh, ili We.

I onda,

8. Ako savršeno biće bira između opcija, a jedna je opcija nearbitrarno bolja od ostalih opcija, tada savršeno biće bira tu opciju. (premisa)

9*. (Dakle) Moguće je da je savršeno biće stvorilo naš svemir. (Od 6, 7*, 8)

Primijetite da budući da je Wh mogući svijet koji sadrži samo raj, ne postoji nikakvo moralno dobro koje proizvede značajno slobodna stvorenja. Nadalje, ne može postojati nijedno stvorenje koje je zaslužio biti tamo ili koje je slobodno izabralo prijateljstvo s Bogom. Na ovom svijetu postoje samo stanja stvari koja su velika dobra. Međutim, za razliku od Wh, Weh je svijet u kojem ne postoje samo sva nebeska dobra Wh, već i stvorenja koja su zaslužila biti tamo i koja su slobodno odabrala prijateljstvo s Bogom izgrađeno u zemaljskoj fazi. Štaviše, postoje i moralna i nemoralna zemaljska dobra. Dakle, čini se da Weh ima više dobara nego Wh.

Neko bi mogao međutim prigovoriti da, budući da Wh ne sadrži nikakvo zlo uopšte, dok u Wehu postoje moralna zla koja su proizvela slobodna stvorenja, postoji dobar razlog da Bog odabere prvo umjesto drugog. Nagasawa, Oppy i Trakakis, na primjer, tvrde da se zemaljska dobra (stanja stvari koja su dobra, dobro slobode i moralna dobra proizvedena libertarijanskom slobodom) smatraju nesamjerljivo manjim dobrima u usporedbi s dobrima raja. Nadalje, količina zemaljskih zala je usporediva (ako ne i veća od) sa količinom zemaljskih dobara. Stoga, postoji dobar razlog da Bog preferira Wh nad Wehom.²¹

Ja mislim da bi zagovornici odbrane slobodne volje

mogli uvjerljivo odgovoriti da, ako je logički moguće da količina zemaljskih dobara nadmašuje količinu moralnih i prirodnih zala u stadiju zemlje (zemaljska zla), pogrešno je da Wh bude bolji od Weh.²² Takođe je moguće da zemaljska zla nadjačaju zemaljska dobra. Uprkos tome, ako zagovornici odbrane slobodne volje od logičkog problema zla poput Plantinge trebaju samo dokazati da je moguće da zemaljska dobra nadjačaju zemaljska zla, tada odbrana slobodne volje od logičkog problema zla ne pada. Oni samo trebaju tvrditi da je moguće da zemaljska dobra nadmašuju zemaljska zla jer pokušavaju pokazati šta može biti mogući razlog da Bog stvori svijet koji sadrži zla.²³ Dakle, moguće je da Wh ima x broj nebeskih dobara i Weh ima x broj nebeskih dobara, y broj zemaljskih dobara i z broj zemaljskih zala koja su nadjačana y brojem zemaljskih dobara. U obje alternative, x broj nebeskih dobara veći je od y broja zemaljskih dobara jer se pretpostavlja da nebo ima više dobara od zemlje. Ovo znači da iako Weh sadrži zemaljska zla, ipak je bolji od prvog: $[x+(y-z)] > x$.²⁴ Dakle, premisa 7* je istinita, ali ne i premisa 7.

Stoga, u Wehu, zemaljska dobra mogu nadjačati zemaljska zla ako slobodna stvorenja koriste svoju slobodnu volju da čine moralna dobra češće nego moralna zla. Dakle, sloboda se može smatrati velikim dobrom ako je faza na zemlji dobra. Jer, čini se da daje dobar razlog Bogu da dopusti čak i postojanje zala. Međutim, kao što sam već istakao, zagovornici odbrane slobodne volje, za razliku od zagovornika teodiceje slobodne volje, trebaju samo dokazati da je moguće da će zemaljska faza ispasti dobro. U sljedećem poglavlju, tvrdiću da libertarijanski teista može

21 Nagasawa i dr, "Salvation In Heaven?," 114.

22 Ovo poređenje možemo razmotriti i u kvalitativnom i u kvantitativnom smislu.

23 S druge strane, mislim da teodicisti slobodne volje trebaju pokazati da je stvarno istina da zemaljska dobra nadjačavaju zemaljska zla budući da oni, za razliku od zagovornika odbrane slobodne volje, pokušavaju pokazati šta jeste pravi razlog (a ne mogući razlog) da Bog stvori svijet koji sadrži zla, ali ne i svijet koji uopšte ne sadrži zlo. Međutim, čini se da teodicista slobodne volje može dokazati tvrdnju da zemaljska dobra stvarno nadmašuju zemaljska zla samo poznavanjem svih dijelova zemaljske faze. Mislim da je takav pokušaj nemoguć zbog naših ograničenih epistemoloških sposobnosti. Ako je to problem za teodiciste slobodne volje u odnosu na probleme koje postavlja teističko gledište o raju, mislim da je to problem i za Nagasavu, Oppyja i Trakakisa. Stoga ne mogu kritikovati odbranu slobodne volje pozivajući se na takav problem. Štaviše, teodicista slobodne volje mogao bi tvrditi da čak i ako zemaljska zla prevagnu nad zemaljskim dobrima, Bog i dalje ima dobar razlog da stvori svijet koji sadrži oba nivoa zemlje i raja. Ako dobro slobode može omogućiti vrhunsku vrijednost koja je nemjerljivo veće dobro i od zemaljskih i od nebeskih dobara, tada će zemaljska zla biti nadjačana tom vrhunskom vrijednošću.

24 Napominjem da ne tvrdim da je Weh "najbolji od svih mogućih svjetova". Kao što je istakao Stephen T. Davis, lako je zamisliti svjetove bolje od stvarnog svijeta, ali "ono na čemu branilac slobodne volje mora insistirati jeste, prvo, da će količina zla koje će na kraju postojati biti nadmašeno dobrom koje će postojati, i, drugo, da ovu povoljnu ravnotežu dobra nad zlom Bog nije mogao postići ni na koji drugi način." Stephen T. Davis, "Slobodna volja i zlo", 76.

vjerovatno tvrditi da budući da Wh nema nekih dobara proizvedenih slobodnim izborima koje sadrži nebeski stadij u Weh, nebeski stadij Weh je bolji od Wh. Ovo daje još jedan razlog za tvrdnju da je sloboda veliko dobro čak i ako nije ostvarena u fazi raja.

3. Prigovor najvećih dobara

Kao što je gore navedeno, budući da smatram i premisu 1 i premisu 2 istinitima, slažem se da stanovnici raja nemaju značajnu slobodu koja zahtijeva mogućnost izbora između moralno ispravnog i pogrešnog. Dakle, premisa 3 je takođe istinita. Ja, međutim, mislim da pozivanje na teističku koncepciju raja nema nikakve implikacije za držanje premise 4. Zašto onda zagovornik problema nebeske slobode smatra premisu 4 istinitom? Ono što oni uzimaju kao ortodoksni teistički pogled na raj je kao što slijedi:

...Raj je mjesto u kojem nema zla, a raj je takođe mjesto koje je preplavljeno s dobrom. S jedne strane, u raju ne postoje nito prirodna zla niti moralna zla. S druge strane, u raju postoje dobra koja su mnogo veća - "neusporedivo", "beskonačno veća" - od dobara koja su dostupna tokom života na Zemlji.²⁵

Ovaj izvještaj o nebu, razmišljaju oni, podrazumijeva da je raj faza u kojoj se ostvaruju najveća dobra. Podsjetimo se da libertarijanski teista zastupa gledište da je značajna sloboda veliko dobro koje Bogu daje opravdan razlog da stvori svijet koji sadrži moralna zla. Prema zagovorniku argumenta iz nebeske slobode, ako je libertarijanski teista bio u pravu o dobrobiti slobode i ako je gornji prikaz raja istinit, onda je značajna sloboda trebala biti među najvećim dobrima koja se ostvaruju u raju. Ali budući da se postojanje značajne slobode ne ostvaruje u raju, ona ne može biti jedno od najvećih dobara. Dobro slobode dakle nije dovoljno veliko da bi moglo opravdati Božje dopuštanje postojanja zla na Zemlji.²⁶

Mislim da, iako je istina da teistički izvještaj o raju tvrdi da su dobra u nebeskom stadiju mnogo veća od dobara u

zemaljskom stadiju, lažno je da ovaj izvještaj podrazumijeva da se sva najveća dobra ostvaruju u fazi raja. Primijetite da ako libertarijanski teista ne podupire gledište da je naš svijet najbolji od svih mogućih svjetova, on treba smatrati da niti su dobra u našem svijetu (bilo u zemaljskoj bilo u nebeskoj fazi) najveća dobra niti da se sve vrste/tipovi dobara uopšte ostvaruju u našem svijetu. Ako smatramo da postoji beskonačno mnogo nadmašivih svjetova, budući da za svaki svijet postoji bolji svijet, čini se da čak i ako teista tvrdi da su dobra u fazi raja mnogo veća od dobara u zemaljskoj fazi, on ne tvrdi da se sva najveća dobra ostvaruju bilo u zemaljskoj fazi bilo u fazi raja. Budući da je ukupna vrijednost bilo kojeg svijeta nadmašiva, ukupna vrijednost faze raja ili zemaljske faze je takođe prekoračiva.

Neko bi mogao prigovoriti da ono što premisa 4 implicira jeste da su sve vrste/tipovi najvećih dobara ostvarene u raju, ali ne i da su ostvarene u maksimalnom smislu. Mislim da je ovo očigledno pogrešno. Teista bi mogao vjerovatno odbaciti ovaj prikaz neba koji podrazumijeva ideju da zemaljsko dobro može biti veliko dobro ako i samo ako ima kontinuitet u obje faze. Mislim, međutim, da nema dobrog razloga za pretpostavku da svako važno i veliko zemaljsko dobro mora biti trajno dobro. Zemaljsko dobro može biti važno i veliko ako je glavna komponenta ili sine qua non vrijednog svijeta. I nije važno nastavlja li se ili ne u obje faze.²⁷

Na primjer, NASA-in space shuttle sistem sastoji se od tri glavne komponente: dva raketna pojačivača na čvrsto gorivo, vanjskog spremnika i orbitera. Iako su dva raketna pojačivača na čvrsto gorivo i vanjski spremnik glavne komponente space shuttle sistema i nijedna misija ne može uspjeti bez njih, oni se izbacuju iz orbitera nakon prvih osam minuta leta. Ovdje mislim da nema smisla tvrditi da raketni pojačivači na čvrsto gorivo i vanjski spremnik nisu važni za uspjeh misije. Jasno je da ako se ne odbace, nije moguće (barem s obzirom na novija naučna postrojenja) da orbiter postigne svoju misiju. Dakle, njihova važnost

25 Nagasawa i dr, "Salvation In Heaven?," 97.

26 Nagasawa i dr, "Salvation In Heaven?," 114.

27 Neko bi, na primjer, mogao tvrditi da je opraštanje osobi koja vam je naudila veliko dobro u zemaljskoj fazi, ali budući da niko ne može činiti zlo na nebu, ovo dobro baš kao i dobro slobode neće biti jedno od nebeskih dobara. Dakle, budući da može postojati mnogo zemaljskih neprekinutih velikih dobara poput dobra slobode, sloboda nije posebno nepostojano veliko dobro koje Bogu daje dobar razlog da stvori svijet koji sadrži zla. Opraštanje ili traženje pravde u opštem smislu može se smatrati neprekinutim velikim dobrom, ali ono što je jedinstveno u vezi s dobrom slobode je to što je ona neophodan uslov moralnih dobara i odgovornosti. Nadalje, nema samo moralnu vrijednost, već ima i veliku ne-moralnu vrijednost kao što je estetska vrijednost.

ne zavisi od toga hoće li se nastaviti ili odbaciti; umjesto toga, njihova važnost zavisi od toga jesu li bitni za nastavak misije.

Iz istog razloga, važnost i veličina dobra slobode ne ovisi o tome hoće li se dobro slobode nastaviti u svakoj fazi svijeta.²⁸ Umjesto toga, oslanja se na to može li mogući svijet učiniti vrijednijim od drugih uz poštovanje prema nekim božanskim obzirima. Ako dobro slobode čini Weh boljim od Wh za Boga da ga stvori, onda je ta činjenica dovoljna da ono postane veliko dobro.²⁹ Stoga, dobro slobode ne mora biti stalno dobro da bi bilo veliko dobro. Dakle, odsustvo značajne slobode u raju ne utiče na njegov značaj i veličinu.

Do sada sam tvrdio da dobro slobode može učiniti zemaljsku fazu vrijednom fazom i tako učiniti Weh poželjnim svijetom za stvaranje od Boga. Sad, tvrdiću da dobro slobode u Wehu može učiniti da njegova faza raja sadrži više velikih dobara od dobara u Wh. Najprije, jasno je da raj Wh ne može sadržavati stvorenja koja zaslužuju biti tamo zbog svojih slobodnih moralnih izbora. Dakle, stanovnici Wh-a nikada ne bi bili značajno slobodni i stoga nikada ne bi zaslužili biti njegovi stanovnici. Bog je mogao stvoriti značajno slobodna stvorenja u raju samo dopuštajući mogućnost zla. S druge strane, čak i ako nema slobode, faza raja u Wehu može sadržavati stvorenja koja su zaslužila biti tamo svojim slobodnim izborima i radnjama preduzetim u fazi zemlje. Čini se onda vjerovatnim da je vrijednost postojanja stvorenja u raju koja su zaslužila biti tamo veća od vrijednosti postojanja stvorenja na nebu koja nikada nisu zaslužila biti tamo. Iako je za stvorenja u svakom slučaju dobro biti u raju (tj. bez obzira zaslužuju li to ili ne), ipak je bolje biti negdje ili imati nešto zasluženog nego suprotno. Dakle, postoji dobar razlog da se postojanje stvorenja koja su zaslužila biti na nebu smatra velikim dobrom s obzirom na njihove libertarijanske slobodne izbore, čak i ako više nisu značajno slobodni na nebu.³⁰

Ako je tako, postojanje dobra slobode u fazi zemlje još uvijek može imati važan uticaj u raju uzrokujući postojanje velikog dobra.

Drugo, dobro slobode u fazi zemlje može omogućiti vrhunsku vrijednost, a to je dobro vječnog prijateljstva s Bogom u raju. Na primjer, u svojoj "Teodiceji neba i pakla", Richard Swinburne ističe sljedeće:

Ako svijet za svoje postojanje zavisi od Boga, ličnoj osnovi postojanja, najpotpuniji razvoj razumijevanja biće rast u razumijevanju prirode samog Boga. Prijateljstvo je od velike vrijednosti za čovjeka kada su njegovi prijatelji dobri ljudi, koji se zanimaju za njega i ugodno su mu društvo zahvaljujući svojoj ljubaznosti i sposobnosti da ga zadrže zainteresovanim. Prijateljstvo s Bogom bilo bi od vrhunske vrijednosti, jer on je (po definiciji) savršeno dobar i, budući da je (po definiciji) svemoćan i sveznajući, uvijek će moći zadržati našu zainteresovanost pokazujući nam nove aspekte stvarnosti i iznad svega svoju sopstvenu prirodu.³¹

Swinburne tvrdi da glavno zanimanje raja nije uživanje u nekim zadovoljstvima, već uživanje u prijateljstvu s Bogom. Ova vizija nije nešto van naših izbora, već nešto na osnovu čega smo djelovali.³² On takođe dodaje da je kompatibilno s Božjom dobrotom dopustiti *čovjeku da odabere kakva će osoba biti*.³³ Dakle, čini se da je libertarijanska sloboda ključna stvar za uživanje vječnog prijateljstva s Bogom. Iako u raju nema značajne slobode, sloboda na zemlji omogućuje dobro uživanja u vječnom prijateljstvu s Bogom. Stoga se čini vjerovatnim tvrditi da vječno prijateljstvo s Bogom u rajskoj fazi zahtijeva libertarijansku slobodu u zemaljskoj fazi.

Nagasawa, Oppy i Trakakis, međutim, prigovaraju da čak i ako pretpostavimo da dobro ulaska u vječno prijateljstvo s Bogom zahtijeva libertarijansku slobodu, kontinuirano prijateljstvo s Bogom u raju to ne zahtijeva. Ako

28 Ja ne tvrdim da postoji nužna veza između ta dva primjera. Jasno je da bi moglo doći do nekih naučnih dostignuća prema kojima orbiter uopšte ne bi trebao druge varijable. Koristim slučaj sistema space shuttla samo kao (možda nesavršenu) analogiju.

29 Kao što je gore navedeno, nijedno zemaljsko dobro ne može proizvesti sva moralna dobra osim dobra slobode. Dakle, ne može sve među zemaljskim dobrima biti veliko dobro samo zato što pridonosi vrijednosti svijetu.

30 Ovo međutim ne bi trebalo značiti da Božja milost nije nužan uslov za ulazak u raj.

31 Swinburne, "A Theodicy of Heaven and Hell," 41.

32 Ibid, 41.

33 Ibid, 52.

je, oni misle, kontinuirano prijateljstvo s Bogom moguće bez libertarijanske slobode u raju, tada bi Bog mogao stvoriti bića koja su uvijek imala kontinuirano prijateljstvo s Bogom i tako bi mogao spriječiti postojanje svih moralnih zala. Stoga bi Bog mogao odlučiti aktuelizovati Wh u kojem postoje bića koja su uvijek imala neslobodno izabrano kontinuirano prijateljstvo s Bogom i nikakvo zlo. Oni dodaju da je “data sloboda samo konačno i vanjsko dobro, te da ako savršeno biće može birati između neslobodno izabranog prijateljstva bez zla i slobodno izabranog prijateljstva sa zlom, izabraće ono prvo.”³⁴

Tvrdio sam da sloboda nije malo i vanjsko dobro, već veliko i unutrašnje dobro. Takođe sam pokušao pokazati da iako je sloboda zemaljsko i ne-trajno dobro, to ne znači da nije veliko dobro. U drugom poglavlju, tvrdio sam da ako zemaljska dobra nadmašuju zemaljska zla, tada postojanje zala u fazi zemlje ne može učiniti Weh (mjesto u kojem se nalaze ne samo nebeska dobra, već i zemaljska dobra) manje vrijednim od Wh (mjesto u kojem se nalaze samo nebeska dobra). Sad, pokazaću da savršeno biće ne bi izabralo neslobodno izabrano prijateljstvo bez zla umjesto slobodno izabranog prijateljstva sa zlom. Dakle, ovdje samo trebam pokazati da je slobodno izabrano prijateljstvo s Bogom plus zlo bolje od neslobodno izabranog prijateljstva bez zla.

Jasno je da je pravo prijateljstvo odnos između najmanje dvije osobe koje su obje aktivno uključene u izgradnju tog prijateljstva i uživaju u njemu. Između tih prijatelja postoji bilateralni, a ne jednostrani odnos. Ipak, čini se da neslobodno odabrano prijateljstvo ne može imati bilateralni odnos jer jedna strana prijateljstva nikada nije bila slobodna kako bi željela uživati u tom prijateljstvu ili ga odbaciti. Stvorenja u raju koja nikada nisu bila slobodna determinisana su od strane Boga da budu u prijateljstvu s njim. Ne postoji mogućnost da to prijateljstvo odbace ili da ga žele imati. Razlog bi mogao biti taj što im je Bog dao određenu prirodu koja imanje loših sklonosti ili želja čini nemogućim. Ili bi moglo biti da Bog stvara raj s esencijom koja onemogućuje njegove stanovnike da izaberu zlo i tako odbace prijateljstvo s Bogom. Koji god da je razlog, mora biti jasno da ti stanovnici nemaju slobodno izgrađeno prijateljstvo s Bogom. Ako je mnogo bolje i vjerovatnije da prijatelji svoje prijateljstvo ostvare dobro-

voljno, prijateljstvo s Bogom takođe zahtijeva dobrovoljni bilateralni odnos. Stoga Bog ima dobar razlog da preferira slobodno izabrano prijateljstvo nad neslobodno izabranim “prijateljstvom” bez zla. Prvo doista dolazi s određenom količinom moralnog zla jer zahtijeva značajnu slobodu u zemaljskoj fazi, ali kao što je gore navedeno, ako sam u pravu da je moguće da će moralna dobra nadjačati moralna zla, teistički Bog bi mogao imati dobar razlog za izabrati slobodno izabrano prijateljstvo umjesto neslobodno izabranog prijateljstva.

Primijetite da značajna sloboda čini bilateralni istinski odnos između Boga i stvorenja mogućim ne samo u zemaljskoj fazi nego takođe i u nebeskoj fazi. U slučaju slobodno izabranog prijateljstva, slobodna stvorenja mogu izabrati da imaju prijateljstvo s Bogom svojim značajnim slobodnim izborima na zemlji. Bog daje priliku tim stvorenjima da izgrade prijateljstvo s Bogom tokom zemaljske faze i zatim u tome vječno uživaju na nebeskoj fazi. Dakle, postoji dobar razlog da Bog manifestuje princip koji kaže da, kako bi imali Njegovo vječno prijateljstvo u nebeskoj fazi, slobodna stvorenja to moraju zaslužiti svojim slobodnim izborima i djelovanjem u zemaljskoj fazi. Primijetite da za razliku od Weha, u Wh-u ne postoji vječno uživanje u slobodno odabranom prijateljstvu s Bogom. Budući da stanovnici Wh-a nisu značajno slobodni, oni ne mogu slobodno graditi i održavati prijateljstvo s Bogom. Wh-u onda nedostaje velika vrhunska vrijednost slobodno odabranog prijateljstva. Bog, dakle, stvara bolji svijet (mjesto u kojem postoji vrhunska vrijednost koja je slobodno odabrano prijateljstvo između Boga i slobodnih stvorenja) aktuelizirajući Weh. Dakle, čak i ako pretpostavimo da svedobnamjerni Bog uvijek mora odabrati bolju opciju, on odabire bolji svijet stvarajući Weh koji sadrži dobro slobodno odabranog prijateljstva, umjesto da stvara Wh, svijet kojem nedostaje vrijednost slobodno odabranog prijateljstva.

Nadalje, prema teističkoj tradiciji, pojam slobodnog izbora povezan je ne samo s pojmom prijateljstva s Bogom, već takođe (i mislim da je još važnije) s pojmom vjere u Boga. Na primjer, Kur'an naglašava njegovu važnost na sljedeći način: “Da je tvoj Gospodar tako htio [O Poslanice], svi [ljudi] na Zemlji bi sigurno vjerovali, svaki od njih! Biste li onda prisiljavali ljude da postanu vjernici?”³⁵

34 Nagasawa i dr, “Salvation In Heaven?,” 115.

35 “The Clear Quran: 10/Yūnus: 99,” <https://quran.com/10?startingVerse=99> (28.02.2023).

Ovo sugerira da je Bog mogao stvoriti svijet poput *Wh*, ali je umjesto toga radije stvorio *Weh*. Njegov izbor, dakle, ima određenu implikaciju: slobodno odabrana vjera i prijateljstvo su poželjniji od drugačijeg. Bog tako preferira slobodno odabranu vjeru i prijateljstvo koje, za razliku od neslobodno odabranih, donosi vrhunsku vrijednost ostvarenu u zemaljskoj fazi i vječnu u nebeskoj fazi. Primijetite da teista smatra dobro vjere u Boga ne samo jednim od najvećih dobara, nego i većim od mnogih većih dobara nebeske faze. Ako, kao što libertarijanski teista tvrdi, vjera u Boga nužno zahtijeva značajnu slobodu u zemaljskoj fazi i ako je slobodno odabrana vjera jedno od najvećih dobara, prigovor da značajna sloboda nije veliko dobro ako nije ostvarena u nebeskoj fazi propada.

Zaključak

U ovom radu sam istakao da je, za razliku od onoga što Nagasawa, Oppy i Trakakis tvrde, odbrana slobodne volje kompatibilna s teističkim prikazom raja. Prvo sam tvrdio da je njihova pretpostavka da teistički Bog uvijek mora odabrati najbolju opciju koju ima pogrešna, jer počiva na principu izražavanja koji tvrdi da vrijednost Božjeg izbora s obzirom na aktualizaciju svijeta nužno izražava dobrotu njegovog karaktera. Tvrdio sam da je princip izražavanja nevjerovatan. Zatim sam nastavio da, čak i ako pretpostavimo da je data pretpostavka istinita, njihov argument po kojem je stvaranje svijeta koji sadrži i zemaljska i nebeska dobra manje vrijedan od svijeta koji sadrži samo nebeska dobra, te da savršeno biće stoga nije stvorilo naš svijet, nije opravdan. Drugo, tvrdio sam da iako značajna sloboda koja zahtijeva sposobnost izbora između moralnog dobra i zla nije realizovana u fazi raja, ona se ipak može smatrati velikim dobrom. Predložio sam da, u cilju da postane veliko dobro, dobro slobode ne mora biti kontinuirano dobro ostvareno i u zemaljskoj i u nebeskoj fazi. Tada sam tvrdio da čak i ako značajna sloboda nije ostvarena u nebeskoj fazi, ona čini neka velika dobra mogućim u tom stadiju kao što je velika dobrota slobodno odabranog vječnog prijateljstva s Bogom. Dakle, mislim da problemi koje postavljaju Nagasawa, Oppy i Trakakis u pogledu kompatibilnosti između odbrane slobodne volje i teističkog prikaza neba nisu nerješivi.³⁶

Literatura

- Davis, Stephen T. "Free Will and Evil." In *Encountering Evil: Live Options In Theodicy*, edited by Stephen T. Davis, 73-107. Louisville: Westminster John Knox Press, 2001.
- Kraay, Klaas J. "Creation, Actualization and God's Choice among Possible Worlds." *Philosophy Compass* 3:4 (2008): 854-872.
- Nagasawa, Yujin, Graham Oppy, and Nick Trakakis. "Salvation In Heaven?." *Philosophical Papers* 33:1 (2004): 95-117.
- Pawl, Timothy, and Kevin Timpe. "Incompatibilism, Sin, and Free Will in Heaven." *Faith and Philosophy* 26:4 (2009): 398-419.
- Plantinga, Alvin. *God, Freedom, and Evil*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 1977.
- Plantinga, Alvin. *The Nature of Necessity*. New York: Oxford University Press, 1974.
- Plantinga, Alvin. "Which Worlds Could God have Created?." *The Journal of Philosophy* 70:17 (1973): 539-552.
- Plantinga, Alvin. "Will There Be Free Will in Heaven?." YouTube video, 1:22. <https://www.youtube.com/watch?v=eWsDZzTI-Whw> (28.02.2023).
- Rowe, William L. *Can God Be Free?*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Sennett, James F. "Is There Freedom in Heaven?." *Faith and Philosophy* 16:1 (1999): 69-82.
- Swinburne, Richard. "A Theodicy of Heaven and Hell." In *The Existence and Nature of God*, edited by Alfred J. Freddoso, 37-54. Bloomington: University of Notre Dame Press, 1983.
- Zimmerman, Dean. "Ever Better Situations and the Failure of Expression Principles." *Faith and Philosophy* 35:4 (2018): 408-416.
- Quran. "The Clear Quran: 10/Yunus: 99." trans. by Mustafa Khat-tab, <https://quran.com/10?startingVerse=99> (28.02.2023).

Sa engleskog prevela: Ana Galić, mr

36 Želio bih zahvaliti Müntehi Beki, Stephenu T. Davisu i Timothyju O'Connoru na njihovim komentarima.

KNJIŽEVNOST

Vedran Vasiljević

USOR (uvod u rukopisni roman *Usor*)

Udahnuo je prvi plač praskozorjem, sa ranom maglom u oknu i oku. Bez suze i riječi. Puna usta na česrce. Jutrom, nauštrb zvijezda, primio nezagaslu iskru u lijevi, a kap strpljenja u desni dlan, vodonosni. U zreloom podnevu po čelu prvi put pomazan babinim ukovima. Po novom Zvezdanom kalendaru, svojedobno uvriježenom u Dolini maglovitih snohvatica, otpočeo je cvjetanj, mjesec nakon lova u mutnom. Po starom Snovidećem, ustaljenom u Ribarskom naselju od vjkada, nastupio je traven, mjesec poslije ranomriješta. U oba kalendara padao je prvi dan u kom se ne dela. Po bapskim pričama, svečan i poštovan dan za odmor sa crvenim slovom i pupoljkom nadolazećeg proljeća. Pozdravljao se ranojutarnjim, a ispraćao kasnovečernjim zvonima. Dočekivao se suncem u izlasku na pet voda iz okruženja, darivan maglom u kojoj zvone daljine. Obuhvaćeni vidokrug u punoći pogleda podrhtavao je u oba oka. Zvonki cilik sa zvonika, tjerajući zimu iz naselja, prilagodljivo se širio kopnom i vodom; umivao se u jezeru, dudnjio po krovovima sojenica, poput odjeka odbijao se o zidove, sve do šume. Pokrivao je kao gruba vrljara upijajući se u drveće, nesiguran da li se prvo čisti tok cvasti ili sokova života. Na svaku petu godinu u puni sat iz naselja bi se oglasilo zvono davnina. Niz dolinsku maglu sjetno se pozivalo na početak vodenog posta. Samo se pete godine zvonilo na sva zvona. Znalo se i za kim zvone. Po starom kalendaru očekivale su se lučonoše, a po novom zvjezdonosci. Po gatkama, ako se zvona u oba kalendara poklope na dan kada se ne dela očekivale su se vodonoše. Nisam potpuno siguran u to nošenje zvjezdane luči, ali njegova vodena povezanost u potpunosti nosi tu ugatanu sigurnost niz Dolinu, nabreklu od magle i vlage. Rodio se kao drugorođenče po zrikavom dobu što je sa mrakom kroz prozor iscurilo do jutra. Trećerođenče iz doba u vremenu potrebnom da se kamen nakon Venere okrene oko svoje ose. Na petu godinu, po oba kalendara, bio je jedino muškorođenče u prvom propupalom danu

odmora sa crvenim slovom, a deveto zaokruženo u prikucanoj godini, koja visi i smatra se tekućom, sve dok niz drvenu gredu ne prekapa u stari kalendar. Trideset i treće, od ukupno šezdeset i devet novorođenčadi, iz Ribarskog naselja u vremenskom dobu potrebnom da bi se treći kamen od Sunca pet puta okrenuo oko Sunca. U povojima je nosio vodoljublje i opreznost prema vatri. Odrastao je nadomak bajkolikog jezera, uzvodno, ili uzasnovno, i u to vam nisam siguran, od ušća Jave u San, na lijevoj obali Opsjene, posljednjoj desnoj pritoci Jave.

Ja sam živio pored zagonetne bare, blizu bujičastih rastoka na tekućoj Opsjeni, odmah na početku dubokog jaza, nizasnovno, ili nizvodno (ponovna nesigurnost) od pomenutog ušća, samo na suprotnoj obali. Sve što je posjedovao bio je ribarski čamac sa jednim veslom, načinjen od hrasta kitnjaka, sa olistalom nadstrešnicom pletenom od upredene kostrike, orlove paprati i vrbopucnih grana u žalosti, koga je zajedno sa blatnjavom sojenicom u naslijeđe dobio. Imao je mačka sa vidnom dijagnozom poremećaja mačkovitosti, koji je umislio da je lovački pas, odazivao se na ime Juro, bio ćosav u desni brk i lajao na poštare. No, i pored živog mačka koji se posebno isticao bjelinom svog krzna i odanom psećom naravi, kao jamstveniku vjernog prijateljstva, dio ribolovaca iz Doline će ga smatrati za samotnjaka, iako ga je Juro uz nogu pratio u stopu. Nije se od njega nikuda odmicao. Dotrajali stubovi sojenice jesu. Godinama kaljeni vatrenim pomazanjem i žarenim suncem, prekaljeni ledom iz derikože i rastočenom iljagom, oslabljeni naletima talasa okuraženih vjetrom, nisu uspjeli izdržati mjesec nadolazećih poplava. Pobodeni u glibu i mulju pod silinom patvorbe odoljevali su dvadeset devet noći i trideset dana. Tridesetu noć sojenicu sa stubovima bez ispaljenog metka od nepoznatog strijelca iz Doline maglovitih snohvatica u bujicama osvoji riječna Opsjena. Rijeka zavadila obale. Ljudi s ljudima ne govore. Ujeo je vuk kenjca. I nema sjećanja. I nema kajanja. I nema spavanja. Ni prigovaranja. Odronila se na tvoje oči. Nije joj bilo spasa. Čamac je uspio spasiti, ili je čamac uspio spasiti Juru i njega. I u to vam nisam siguran. Siguran sam da je ponosno nosio ime Usor. To ime bi po običaju Ribarskog naselja u naslijeđe dobijalo prvo muškorođenče u danu

početka vodenog posta, koji se svake pete godine uz suhu maglu iz Doline poštuje trideset i tri dana. Ni u značenje imena vam nisam siguran. Jedni su tvrdili da potiče od slavenske riječi V'SOR, što bi značilo ohol, ponosit, grub, srdit, osoran. Drugi su značenje imena dovodili u vezu sa ilirskim plemenom Oserijata, koje je u davninama nastanjivalo ovdašnje bajkolike prostore. Štaviše, ako se odbaci ilirski posvojni sufiks-ata, dobija se ime Oser (-is), očito Usor. Dok su treći tumačili da mu je ime povezano sa latinskom riječi usure, što bi u prevodu glasilo pravo na običaj. Kako su tadašnji predjeli oko jezera bili nepristupačni, oivičeni neprohodnim planinama i nepregaznom vododerinom, postadoše utočišta i drugim ilirima u (z)bijegu. Tu su uspjeli sačuvati svoja prava, i svoje običaje. Latini su cijelo područje prozvali Usure. On sam o tome nije ništa govorio. Ja ga nisam ni pitao. Činilo mi se kako mu ime ima povezanost sa sva tri tumačenja. Bio je tamnopus i za glavu niži od mene. Nezreli ožiljci na obe ruke. U lijevoj (vičnijoj) vatra, u desnoj voda. Njegova ćelava lobanja sa vidnim šavom na potiljku, te nekoliko mjesta sa većim i manjim izbrazdanim udubljenima, nestašno je svjedočila o brojnim iskustvima, doživljenim i preživljenim, teškim i ličnim. Kao breme tuča nošenim kroz život za vratom. Nije iskustvo sve doživljeno i preživljeno, daleko od toga, već ono sa čim smo se susreli, razumjeli, i kroz primjenu za života mu naučili nauk. No, vratimo se na nestašnu lobanju koja je neodoljivo podsjećala na kotlić sa čergarskog ognjišta. Bakarni kotlić, ulubljen i garav. Svi su ga zvali Usor. Ja sam ga zvao Gari. Nosio je širok osmijeh, pušio u lulu od gorskog javora i bio ćosav u lijevi brk. Ali, sve to nije važno, kažu da izgled ne čini čovjeka, kao ni ime, nadimak, boja kože, oblik glave, dužina kose i visina. Sve vidno i pomenuto bitno je tijelu, a mi nismo samo to. Postoji za nas nešto bitnije, nešto što u oku vidljivo nije. Osjećanja su nam bitna. Bar se tako vjeruje u Ribarskom naselju. Njihova predanja kažu kako je po potrebi kreacije Kreator na posudbu duši podario tijelo za kretanje po vidnom, i kao zaštitni omotač u vječitom postojanju. Besmisleno je poistovjećivanje sa tijelom. Ono nije vječno. Ima svoj rok trajanja. Traje dok ima vitalne energije, koja je potrošna. Kada se energija istroši tijelo se prosto ugasi. Ne trebamo se zbog toga plašiti. Strah od smrti raširen u Dolini je paralaža. Tijelo umire dok duša nastavlja sa seobom u novo tijelo. Novi izgled, mogućnosti, izbori, događaji, reakcije i djelovanje. Događaje određuje Krea-

tor, reakciju biramo mi, dok je posljedica svega život. Ako predanja iz plemena lažu, ne lažu osjećanja.

Znali smo se odavno iz prvih igrarija po majdanskim vrtačama, prije nego što je ustajala voda iz starog jezera postala protočna i kroz cijevi potekla niz Dolinu. Poznavali dugo, još od djetinjstva. Upoznao sam ga na pijaci pored Ribarskog naselja gdje je uz drvokrase prodavao grnčariju, riblje brašno i ulje na kašiku. Nisam siguran ni u tačnost tvrdnji sa kojim započinju tri prethodne rečenice. Nismo se tada znali, niti poznavali. Nismo se ni upoznali baš tad. Sigurnije će biti da smo se sreli na obali i kroz vodookruženje upoznavali još iz djetinjstva. Unatoč proljeću ptica, za krijesnicom smo svica uhodili. Sa obalom pričali na vodenom, a zasmijavali je jezikom bilja. Za istinu, upoznali smo se po završetku vodenih predanja. U naselju se predanje uzima kao blago predaka povjereno na čuvanje. Dar koji se naslijedi preko koljena. Vjerovanje je da se očuvaju samo predanja koja se od izvora neokrnjeno prenesu preko tri koljena. Kroz predanja se daruju st(v)ar(n)a znanja o životu. I o prirodi. Ona se najlakše pamte kroz maštovitost priče. Odatle se i bajkoslovje ukorijenilo u jeziku Ribarskog naselja. U Dolini se bajke smatraju izmišljenim pričama za laku noć, jednakim mitu i legendi. Ustvari, bajke, mitovi i legende stvarnije su od dolinskih zabluda. U njima se dosjetljivo govori o pravim i neupitnim znanjima sa puno istine, to će vam pročitati i gatate iz šare na graorastom zrnu. Tako je govorio Usor. Dobro sam siguran u to. Baš kao što dobro pamtim i naš prvi susret, koji se tokom misli kroz pola vijeka staru maglu sa obale nepričanih priča, pronosi u nove redove.

Na drugi dan grozdobera, mjeseca tekućeg kroz Dolinu po novom kalendaru, napunio sam petu kopnenu godinu i za rodni dan od jesenjih kiša dobio suhi kašalj. Po treći put za redom. Poklon razdražljiv u danima povišene vlage i tokom njihovih noći. Naročito naporan u prijetnjama koje je podržavalo i mišljenje ljekara iz ambulante, suhi kašalj sa mogućnošću prerastanja u akutni bronhitis. Sve zbog povećane vlage u zraku, kako je tvrdio liječnik. Suhi kašalj se nije smirivao ni sa propisanim sirupom spravljenim u ljekarni. Tako iritantan i uporan držao bi me budnim sve do novog jutra u magli, takođe suhoj i upornoj poput kašlja. Po starom kalendaru kroz naselje je tekao suh dan, peti u mjesecu rujenu, šesti u sedmici. Sutra će osvanuti dan za odmor kada se ne dela. Majka me je nakon do-

ručka pozvala u šetnju. Stigavši do borove šume pored jezera, skrenuli smo na stazu nedaleko od Ribarskog naselja. Miris četine je škakljao nosnice ugodno milujući nadražene bronhije. Krivudavom stazom brzo smo stigli, ili dokrivudali(?) do riblje pijace. Pažnju nam privukoše vretenaste minijature drvenih kumira i oslikana grnčarija u boji proljećnih oranica. Bila ih je prepuna tezga. Većinu drvokrasi krasili su meni nepoznati simboli. Vremenom ću pored tezge saznati njihove nazive i značenja. Na sitnijoj grnčariji nalazili su se jednostavniji simboli, prednjačile su kružne spirale na glinenim kašikama, koje su se završavale, ili su počinjale, oko polovine njene drške. U to nisam bio siguran, ali krajem tekućeg mjeseca sam se uvjerio u njihovu sigurnu gorčinu i blagotvornost. Motiv na zemljanom posuđu bili su vezani za život uz vodu. Iza tezge, na brašnjavim prtenim džakovima sjedio je tamnopusi dječak. Kasnije će nam se predstaviti neobičnim imenom-Usor. Po dubini u pogledu činio se duplo starijim od mene, a trostruko po bajkoslovnom govoru. Sa širokim osmijehom grickao je stabljiku mlade kiselice i milovao u krilu zadrijemalo žuto maće. Osunčano okruženje je mirisalo po svježoj ribi. Mlađa žena ga upita za dva frotlja ribljeg ulja; pružajući mu bocu od prozirnog stakla. Zgledan u bocu obrati joj se sa ozbiljnošću u dječaćkom glasu: Staklo i ribe se ne podnose, potvrdiće vam to svaka zarobljena riba iz akvarijuma. Isto kao ni svjetlost propuštena kroz staklo sa ribljim uljem. U prozirnim bocama ulje se brzo užegne. Žuto sunce će vam potvrditi. Na riječ žuto maće podiže glavu, zijevnu široko razjapljenih čeljusti, ili su mu to bila usta (?), pa iskoči iz usnulog krila, protegnu se ispred naših nogu i počne sa umiljavanjem. Majka čučnu i pomilova žutu lopticu baš kada taman oblak prekri sunce. Kroz vazduh prostruji miris vlage. Dočekao sam ga kašljem, poznatim i suhim. Nije se dugo zadržao. Umiri se prvim sjajem iz zrake, dovoljno ostrim da probode tamu u oblaku. U okruženje se povрати miris svježih ribe. Povрати se i ozbiljnost u dječaćkom glasu: Uvođenje Zvezdanog kalendara negativno će se odraziti na vodene tokove u Dolini. Posljedice raskoraka osjetiti će cijela okolina. Poljuljani prirodni sklad uslovit će poremećaj među vodenim danima. Na to su prvo upozoravale bereginje i zvjerlače sa desnog ruba zagonetne bare, podržali su ih vidari iz naselja, vjedogonje i rusalka iz svježih zaboravljenih virova, vodarkinje pod vilinskim vodopadima, Danica iz zvjezdanih uvala, Zora i dodola sa čudljivih polja. Svi

su tvrdili da će poremećaj u skladu osjetiti prvenstveno grudobolnici, i tu im se ništa nije moglo spočitavati. Da bi djelovanje bilo blagodetno pažnja se mora usmjeriti na uzrok. Naposljetku, najbolji pokazatelj je kašalj koji se u široj okolini uspješno umiruje sa usklađivanjem vodenih dana u oba kalendara. Jedino u Dolini se smatra za praznovjerje i obični paganski ritual. Podozriva pogleda, sa vjerom u medicinu koja djeluje na posljedice, prednost će dati sirupu, čija djelotvornost razdragano kašlje uz maglu. Prije pet godina, upola mlađi, na rodni dan sam od ozeblih nogu dobio isti takav kašalj. Trajno su ga umirili baka i djed pomoću tablica samoniklog bilja i sa povraćenim skladom u vodenim danima. Kada je tvoj rodni dan, i koliko kopnenih godina uporno kašlješ; nenadano je upitao Usor sa mirom u lijevom oku. Desnim, nemirnim, hrlo je gledao (krivudao) niz šumsku stazu, kao da iščekuje nečiji povratak. Po novom kalendaru, juče smo proslavili moj rodni dan po peti put, a sa kašljem se susrećem treću godinu zaredom; izustih u dahu. Pogled lijevog oka mu u miru odluta do stabla, tu se na kratko zamisli, ubrzo se vrati skrivajući osmijeh ispod gornje usne. Povрати se i potreban mir kako bi se priča nastavila: Drugog dana po novom, a petog po starom kalendaru, poremećena su tri vodena dana. Tri posljednja svanuća u rodnom mjesecu, ispod stabla čuvara na obali, trebaš popiti tri glinene kašike ribljeg ulja od ulova sa tri vode, i tri kapi esencije biljke mjeseca. Trećeg dana, u neko doba noći, kašalj će za svagda proći...

Ništa lakše, nasmija se majka, potom nam u šali predloži situaciju: Glinenu kašiku ćemo kupiti od tebe, svitanje na vodi dostupno je svima, pride, poznat nam je i mjesec, još da pronađemo baka i djeda sa tablicama, ulje i esenciju biljke, drvo koje čuva obalu koja čuva drvo, i čiča miča, išćupali kašalj poput repe iz dječijih priča. Uglassmo se nasmijali. Žučo zijevnu kao da se i on smije. Ubrzo, smijeh ispuni tezgu, i nalik zarazi nastavi se širiti po tezgama na pijaci. A onda, nakon sljedećeg pitanja, tezga puna smijeha je utihnula: Gdje da potražimo babu i djeda? Usor se uozbilji, široki osmijeh mu se suzi upola, svečano ozbiljan, nastavio je priču dozrelim glasom, potrebnim da bi se ukazalo na veliko poštovanje:

Bakini preci po muškoj liniji bili su umiješne konjokrote, neumorni u jahanju, vični osedlavanju, lovu i praćenju tragova. Po ženskoj liniji na dar je dobila mirisna znanja isključila u familiji travara, sakupljana devet koljena, po

razbacanim obroncima smilja, i u biljegu sunca na kotledonu bosilja. U šestoj godini, na rodni dan, usnila je bronzani prsten i kovačku vatru, nakon tri godine čudan zapis u jasenu i sojenicu u magli, a u šesnaestoj, snovi su joj na jezeru oživjeli. Jahala je konje bez sedla. Protiv uroka vezivala im je crvene upredenice namjesto uzda i u grivu uplitala brijestove perle i praporce od orahove ljuske, darivala glavu oreolima od livadskog cvijeća i kitila tuđim perjem zamišljajući krila. Kao amajliju u pasu je skrivala srebreni medaljon sa sinvolom Šumske majke, gospodarice šume, zaštitnice šumskih životinja, lovaca i sakupljača, pred čijom se ljepotom drveće savijalo do zemlje, a pod pasom u maramici umotan korijen istoimene trave, ubran u proljeće pored gorskog potoka, prije nego što kukavica zakuka. Nerotkinje okađene tim korijenom ostajale su bremenite. Djed je rođen u porodici vidara. Pristup iscjeliteljskim znanjima dobio je po ženskoj liniji u sedmoj godini i koljenu. Po muškoj liniji, upamćeni predački korijeni protežu se do hromih kovača, koji su umjeli iscijediti metal iz kamena. Odbivši rimsku naklonost, preci su kroz prabune, kanjone i šume, pregazili silinu šest mrkoplavih matica i kroz uzani klanac kročili na polutaman put. Nisu znali kuda ih vodi, ali su spasonosno vjerovali u njega. Put ih je preko planinskog vrha, odvajkada znanog kao Tajan, doveo do jezera gdje su od starosjedilaca dobili blago slovo o suživotu na obali. Tamo su bili svi(m) bogovima mili. Djed je prvi put živom vatrom potpalio kovačku peć u trećoj, a potkovicu okalio u šestoj godini života. U kolijevci je za amajliju dobio medaljon u pozlati sa sinvolom Svaroga, boga sunca, čuvara vatre i zaštitnika kovača, koji je na nebo okačio iskovano sunce i zvijezde. Amajliju je izgubio u šumi za deveti rodni dan. Baka je bila tri mjeseca starija od djeda. Upoznali su na njegov petnaesti rodni dan kada je u laganom kasu dojahala do sojenice na konju bez sedla i potkovica. Sunce se primicalo podnevu, a on tek prillegao na slamaricu da odmori. Upravo je završio sa čišćenjem noćasnog ulova. Iako riba nije bila naročito krupna, po težini se ulov smatrao za jedan od boljih u periodu rujke, po starom kalendaru. Po novom, tekla je sezona podusta. Kako god, djed je morao ubrzati sa čišćenjem ulova. Otac se u podne vraća iz jutarnjeg cuga. Nije dobro da neočišćena riba dočeka svježju. To se u naselju vrjednuje koliko i svako drugo pretjerivanje. Postoji nepisani vodeni zakon, koji tokom babina bake unučićima šapuću u kolijevku. Istu predaju im za vrijeme prvog vodenog posta prije spavanja

nastavlja pričati djed. Zakon pominje i devet iskonskih vrlina koje poštuju svi koji su pri rodu. Po njemu su prekršena prva i treća podrazumijevana vrlina, poštovanje i umjerenost. Postoji i vjerovanje da kao nagradu u narednom izlasku na vodu oko dobije mutan pogled, a ramena dvije lijeve ruke. Mreže će se mrsiti, zapinjati otežanja, ispravljati udice i kidati sistemi zbog nepoštovanja (u)lova. Preostalih sedam vrjednota ostavljamo za neki drugi put, a sada se vraćamo podnevu, slamarici, odmoru i baki. Kroz prozor će je lijeno najaviti neobično umirujući ritam laganog kasa, nalik praporcima bez metalnog prizvuka. Djedu je nedostajao jedan korak za prelazak pod vlasti sna kada se neobični zvuk prijatno uvukao u uho. Nije bio svjestan momenta kada mu se zvuk iz uha provukao do misli. Umirujuću srodnost osjetio je još davno u vodenici kada su iz koša procurila zrna kukuruza i kroz cajgaru otpočela ples po kamenom žrvanju mlina. Nesvjesnom misli odlutao je do očeve vodenice i kod brane se ogledao na površini jaza. Djed je ostao smiren, dok se misao poprilično uznemirila. Nova misao požurivala ih je nazad u sojenicu. Tačnije, bježala je od odraza na površini jaza, gdje je omeđen branom od djetinjstva čekao upamćeni strah. Staro vjerovanje da u jazu živi potopljena vojska od stotinu vodenjaka koja do prvih pijetlova čuva Opsjenu, a ispod brane vodeni duh Vodan sa služavkama rusalkama. Ako po mjesecini vidiš odraz svog lica na površini Vodan će prije nego što te povuče za bradu na dno jaza tri puta pozvati tvoje ime. Muški ga mogu vidjeti bez posljedica jedino ako u ponoć uđu u rijeku sa kolcem. Kada vrhom koca dodirnu dno rijeke, treba da kažu: Pobratime, hodi ovamo! Ubrzo će se njegov lik pojaviti na površini vode. Nadalje sa oprezom, ne treba se sklapati nikakav dogovor. Po pregovoru obično se završi duboko na dnu. Ni davo ne zna gdje ala spava. Žena ga može prizvati ako naga uđe u rijeku i dok raspliće kosu izgovori bajalicu, zapisanu u drvetu odakle se razvilo sve što puže, hoda i leti. Nakon bakanja, uz odgovarajuću žrtvu, može tražiti šta joj je po volji. Iz usnule zamišljenosti trgao ga je kas koji usitni u ritmu. Kao zvuk kada se u tišini po stolu raspu zrna riže. Zvukovi su utihnuli, čulo se samo jedno kratko konjsko rzanje, tek da priča ne bi zanijemila. To ga je izmamilo na verandu gdje se u čudu zagledao sudbini u oči. O tome je spjevao i pjesmu. Pamtim kada je ustao u jednoj od tiših besjeda, poklonio se, i glasno izgovorio: U stubove podno sojenice ljutit grom da je udario, rodni dan tako da čestita,

mного bi me manje potresao od ukaza čudna u čudnom podnevu. Potom je nastavio tiho, skoro pa šapatom:

Umotana u bjelinu tkanu,
na sapima nekrotiva ata,
što ne spozna sudbu osedlanu,
nit od štale zaključana vrata,
trogroma joj munja u očima,
u pogledu jutarnja joj rosa,
at se jedva kreće po kamenju,
teško kasa kopita mu bosa,
sve se nada ući će u bajku.
Sudba smiješkom poigra se greškom.
A u bajku pjesma se sakrila,
i pegaz, i vila, bez roga i krila.

Nakon riječi krila, djed je šakama pokrio usta, pokušavajući da spriječi najavu smijeha. Bezuspješno. Smijeh je nadjačao snagu šaka. Baka je zaprijetila kažiprstom, činilo se kako će ga pogledom presjeći na pola. Reče kako mu suze neće teći samo od smijeha, ako se ponovo usudi pomenuti čudno ukazanje. Moglo bi mu se svašta ukazati. Djed je klimnuo glavom. Još jednom za ovog života djed je ustao za besjedom, poklonio se, i prije no što je izustio i slova, obasut je salvom bakinih pogrda. Nisam bio siguran da li je buru pokrenulo dato obećanje, ili, nešto treće, nešto nalik uvredi, ali sam siguran da nikada do tad, niti poslije, nisam čuo da je baka podigla ton. Riječi odzvonije rečenicama, meni poprilično nejasnim. Govorila je o ismijavanju zlatnih sjećanja, o dodavanju i izokretanju riječi, o pjesmi u kojoj je prvi put osjetila da osim konja još nekome uistinu pripada. Potom se poklonila, i čeznutljivim glasom (Prepunim prezrele sjete i nečeg neobično lijepozvučnog, nečeg što ispod knjiške prašine još imenovano nije, što nadilazi sve snohvatice bajne i čarolije poboravljene po bajkama.) izgovorila njoj prve posvećene stihove:

Nekrotive ate, iz pjesme krilate,
za oblak pripete, puštaš da polete,
sa konjima vranim, na krilima tajnim,
po bajkama rajnim,
kopito nek brodi, nebom ko po vodi.

Nakon toga je zastala i kao da na pijaci prodaje unikatnu robu, dva puta glasno uzviknula: Krilate stihove za konja! Krilate stihove za konja!

U vazduhu se jasno čulo kad joj je pukao glas. Potom se spustila na verandu i prekrila usta desnim dlanom. Djed je pokrio oči sa oba dlana. Nijem i crven u obrazima, spustio

je glavu u bakino krilo. Dok ga je lijevom rukom češkala po potiljku, bio sam siguran kako krije lice da mu ne bi vidjeli suze...

Vratimo se u njegov petnaesti rodni dan, kada mu je baka u zamjenu za prvo potkivanje ponudila Svarogov medaljon u pozlati, pronađen na javi ispod jasena, kog je usnila prije šest godina. Osopnut, djed je prihvatio ponudu. Sumnjičav zbog medaljona tu godinu iz potaje je gledao u baku kako u prikupljenom kasu, učestalo projaše naseljem. Početkom iduće godine, u bakrorezu je ukraio prsten, tako, da se ljepota njegovih šara još pominje širinom maglovite Doline. Na ljeto, dali su zavjet ispod jasena iz sna, a pred zimu, po rođenju mog oca, započeli suživot u sojenici. Baka se preselila u osamdesetoj, godinu nakon zadnjeg vodenog posta, tri mjeseca kasnije, i djed za njom. Upamtio sam sijaset pouka iz ljetnjih besjeda bake i djeda. Na pragu sojenice, za vrijeme zvjezdanih večeri slušao sam od izvora čiste predaje prirode, sa zemlje, i iz vode. Poučavale su da povezanost sa prirodom znači biti pri rodu, a udaljavanje donosi svojevrsna prokletstva na cijeli rod. Odrođen narod je izgubljen narod, znala je često kazati baka, kružeći kažiprstom po unutrašnjem rubu sunca od tinte oko zgloba desne ruke. Djed je tajnu iscjeljenja prenosio dlanovima, dok je baka zalijevala moći bilja, rasađene po spoljnim rubovima gena. U naslijeđe su mi ostavili blatnjavu sojenicu i darove, što se znanjem na koljeno prenose. Majku pamtim iz njihovih priča. Rođena je u grnčarskoj familiji po muškoj liniji. Ženska linija je iz familije jasnovida nosila energiju pozitivnih i svijetlih sila prirode, služeći se znanjima praprogenjenih veduna. Svake godine, na koljenima su cjelivale majku zemlju duhom plodnosti, prije sjetve i zahvalno igrale u kolu nakon žetve. Znale su svih sedam sastojaka za spravljanje napitka koji zalutale iz svijeta bunike vraća u pojavni svijet, saliti stravu u vosku i olovu, pogledom skinuti urok, a pljuvačkom bradavicu. Tetovirale su sinvol sunca na zglobu desne ruke i u proljeće slavile boginju Ladu. Svake godine, njoj u čast, za prvu ravnodnevnicu, na raskršću su prije večeri palile vatru, i preskakale po tri puta, u četiri strane, osim u noćima punog mjeseca, kada su u višeglasju pjevale lađuvane. Kažu da je majka imala vještiju lijevu ruku, glas anđela, usta puna blagog slovja i dva srca. Modro i zeleno. Prvo za porodicu, drugo za životinje. Preselila se prije dva vodena posta, dok je pokušavala spasiti jednogodišnju mačku sa prvim okotom u stomaku, zarobljenu na tavanu vodenice,

potpuno opkoljene vrtlozima u obruč, koji se brzinom vodene stihije sužava ispred ulaznih vrata. U kolijevci mi je ostavila ljubav prema životinjama i grnčarsko kolo ispod trijema sojenice. Otac je bio ribar sa pet voda, u genima se nisu razvili darovi, suhim zlatom roditeljstva zalivani, nego su djedove protočne predaje u njemu izbistrile vodeni gen. Djed mu je važio za ribara sa četiri vode u protoku. Mogao je iz ribe iscijediti ulje sa golom šakom desne ruke. U lijevoj je nosio vještine drvodjelja, a po goljoj bradi nadimak Ćoso, što će se u narodnim predajama smatrati oličenjem mudra, iskusna čovjeka, lukavca. Sa šesnaest godina, po dobitku sina, na mjestu gdje se sa desna i lijeva u Opsjenu ulijeva, po jedan potok, ponosnoj vodi pregradio je tok. Branom od sedre i mlade vrbe, upletene oko drvene grede, uspio je dio vode usmjeriti u jaz. Vodenicu je sagradio na kraju jaza za tri dana, četvrtog; izdubio bukov badanj, petog; za čuvara obale zasadio jabuku kolačaru u podjazu, šestog; pčelama od mladica gloga ispleo trnku i obljepio je blatnjavom trinom. Sedmi dan nije delao. Sutradan, po otvaranju ustave, nakon što je silina vodene izdašnosti na cipunu pokrenula vitlo sa trideset i tri pera, prvi put je uživao u protočnoj svježini koja mu se prilagodljivo širila po mislima, odveć sviknutim na vodenu ustaljenost jezera. Narednih šesnaest godina noću je u naselju sanjao prijatnost protoka. Kada je njegov sin dobio sina, napustio je sojenicu i u vodenici nastavio život okupan protokom. Jutrom; kada nije lovio ribu, ispirao je zlato u lijevom, a danju u desnom potoku. Po podne; sjedio je ispod jabuke do večeri i rezbario talismane od tise. Noću je spavao na pola uha ispod prtenih džakova, oprezan, budio bi se sa svakim zvukom, viještim penjanju na tavan. Preselio se prije tri vodena posta. Ocu je ostavio protočnu prilagodljivost u mislima, vodenicu i čamac sa dva vesla od hrasta kitnjaka. Nisam upamtio oca. Nisam ni vodenicu. Preselio se sa veslom u ruci u pokušajima da kroz mali otvor na tavanu izvuče majku zarobljenu sa mahnitom brzinom vode u nadolasku, odmah nakon što mu je kroz isti otvor uspjela doturiti u ruke jednogodišnju mačku, zabrinutu za živote u stomaku sa ušima na pomolu. Pod upornim i jakim naletima Opsjene, ojačala stihija je u bujici probila odveć oslabljenu branu. Nivo u porastu je dostigao dovoljnu visinu da kroz šupljine između dasaka na stropu, otpočne kvasiti džakove, nasumično razbacane po tavanskom podu vodenice. Podivljala, bijesna i u vrtlozima zapjenila matica, vukla je čamac pored potopljenih

desnih zidova ka uskomešanom krugu. Nalik zemljotresu, na koji zemlja prethodno tri puta upozori sa podrhtanjem u tabanima, otac je iz podrhtavanja drvenog poda čamca mogao uviditi početak, sredinu i kraj mjeseca velikih nadolazećih poplava. To što nije uspio da uvidi bila je brzina okretanja vrtloga sa kojom je vrtoglavo izbačen iz čamca. Posljednje što se vidjelo na obodu kovitlaca bila je desna ruka, koja čvrsto drži veslo pri kraju, dok je iza oblog rukohvata u rascjepu voda ostavljala trag u pjeni. Za drugi kraj vesla, čvrstinom lijeve ruke držala se majka. Sve do vodene navale uspjela ih je zadržati snagom desne ruke, kojom se držala za drveni ram tavanskog otvora. Okuražen neukroćenim moćima prirode, novim bočnim udarom, tok povuče prvo oca, za njim veslo i lijevom rukom spojenu majku, potom i njenu desnu ruku sa otkinutim komadom drvenog rama.

Svjestan sam da prošlost odlazi u nepovrat, kao i da ne postoji čovjek bez nje. Prošlost je nepobitni dokaz da se živjelo, ali, sva dublja razmišljanja o njoj ustvari su potpuno nebitna. Dugo mi je trebalo da saznanje o nebitnosti reflektujem i u životu, da se oslobodim stega prošlosti, koje utičući na sadašnjost ujedno utiču i na budućnost. Nema čovjeka bez prošlosti i patnje. Može se tuga skrivati iza lažnog osmijeha, no cilj je promašen. A krajnji cilj treba da se sjaji poput iskrenog osmijeha na usnama, radosti srca ili sreće u obe zjenice. Jednostavnije, da sija poput ljubavi. Nema radosti sve dok se iz srca ne potisne i posljednji dašak tuge. Tako ti je u životu. Jedna stvar potire drugu; svjetlo-tamu, sreća-tugu, toplo-hladno, lijepo-gadno, istinu-laž, lijenost-rad, let-pad... Mogao bi da nastavim sa nabrojanjem potiranja sve dok se Opsjena ne ulije u Javu, pa i dalje do ušća u San, ali neću. Iz svega sam uvidio da su jedino oprost i zaborav bestidno rješenje. Pomiriti se i zaboraviti sve nepotrebno. Sve stege prošlog u mislima treba zamjeniti budućim mislima, sličnim mislima usamljenog sanjara. Gdje te okruženje ne dotiče kao u stvarnosti, gdje potiranja iz prizemnih realnosti prestaju da vrijede, gdje se ne čuje lelek žalopojki i tužbalica. Gdje nema grozničavih priviđenja i slobode posrnule u vjekovne dogme. Gdje zgusnute misli, propadajući kroz ponore života ne poprimaju primjese epske tuge. Od koje nastaju zgusnuti nemiri prošlosti i zbitije prividnih sličnosti. Već da se nad obalom rasprsnu u oblak usnulih ptica sa sanjarskim sjajem u mislima, kojim možemo uticati na buduće radosti. Tek kada smo spremni za oprost i u pomirenosti

sa kosmosom prestajemo da pritajeno patimo u sebi. Gdje se završavaju osjećaji radosti i sreće tu nastavlja milosrđe. Za milosrđe nismo dovoljni samo mi, potrebni su i drugi. Potrebne su i neke druge energije, neiscrpne, koje ne potiču sa ovog, oku vidnog svijeta. Milosrđe je neuporedivo šire i dublje od osjećaja sreće i radosti, jer milosrđe se ne prima kao dar. Milosrđe se daruje. Milost se prima. Tada to nisam znao. Danas znam. Možda u Dolini, daleko od vode i znanja koje u sebi nosi, sve izgleda drugačije. Tamo je bitnije koga, a ne šta znamo...

Bez obzira što se ne poznajemo baš dobro, šumski put te nije slučajno naveo prema tezgi, potvrditi će gnijezdo na vrhu drveta sa koga se jasnije vidi šuma. U naselju slučajnosti ne postoje, sve se odvija po planu nekih viših

i višljih ciljeva, koje mi maleni još ne umijemo razumjeti. Kada idući put dođeš namjerno na pijacu, mogao bih ti ispričati prekrasne priče o nepokornoj kraljici vilinske ljepote, hrabrijoj od lava i mudrijoj od zmije, o stjenovitom sunovratu između sjaja munje i gromoglasnog praska, o pećini suza na visokom otoku i potoku isplakanog vrela, o tajanstvu zaključanom iza petoro vrata, o povezanosti između sedam podzemnih jezera i rijeke u ponoru, o sjaju u dubokoj škrinji skrivenoj u utrobi planine, o prokletstvu tragača za husarskim blagom, o nepravednom odnosu brojnosti u bitkama na jednoj rijeci i dva mora; Ili možda o ožiljku na očevom dlanu po liniji života, koji je napravio krišom sa djedovim brijačem, pošto mu se linija života dobijena po rođenju nije svidjela.

Predrag Kisić

UKOPNICI

Otac kopa grob. Moj otac kopa grob. Moj veliki otac Avram Poljanski kopa grob. Zemlja je tvrda. Zemlja je suva. TvrDOSuva zemlja ilovača. Otac kopa tvrdu zemlju. Moj otac kopa suvu zemlju. Moj veliki otac Avram Poljanski kopa ilovaču. Odbacio je prvi sloj, prvu ruku, tepih to se zove. Iskopao je busenje. To je bilo lako. Zelena trava kao kosa stoji na žutom busenju. Raste li trava i dalje i kad iskopaš busenje, pitam dok otac kopa. Zemlja je tvrda i suva i ne da se lako. Nije padala kiša. Kiša nije padala nedjeljama. Avgust je mjesec. Juče mi je bio rođendan, kažem dok otac kopa. Koliko sad imaš godina, kaže otac dok izbacujem zemlju. Valjda znaš kad sam se rodio, kažem i bacam zemlju lopatom. Tvrda je, ne da se lako, kaže otac. Tvrda je, ne da se lako, kažem, ali moći ćemo nekako. Da, moći ćemo nekako, kaže moj otac. Jesi li pisao nešto sinoć, pita moj otac. Nisam, kažem, sinoć nisam ništa pisao, sinoć mi je bio rođendan. Onda si sigurno slavio. Nisam, ja ne slavim svoj rođendan. Vruće je. Mnogo je vruće. Bliži se podne i postaje sve vrelije. Da, vrelo je danas. Avgust je mjesec. Tako je uvijek u avgustu. Vrelo avgustovsko sunce nad semberskom ravnicom, nad pustim semberskim poljima, nad kukuružištima, nad poljima pšenice, nad izbjegličkim naseljem, nad grobljem i nad našim glavama. Vrelina nas grize. Vreli vjetar nanosi prašinu. Uvijek na groblju duva vjetar. Teško je udisati vreo vazduh. Teško je udisati suv vazduh. Teško je udisati vreo i suv vazduh pun prašine. Tvrda ilovača puca pod teškim krampom, moj otac snažno udara, udara krampom, suva ilovača praska kao pod eksplozijom, pljušti suvo grumenje na sve strane, pljušti i rasipa se. Koliko god da udaram slabo se odbija, kaže moj otac, jedva koliko za kocku šećera. Odbio si mnogo više od toga, kažem sada. Imaću dosta da izbacim. Izađi sad iz groba, oče, da izbacim tu ilovaču. Izađi da piješ vodu dok ja izbacujem. Ulazim u grob i suvo grumenje praska pod mojim nogama. Mrvi se u prah. Kost i mrtvaca neće tako. Kost i ovdje zauvijek ostaju čitave pod ilovačom. Kost i ovdje nikad ne trunu. Nikad ne pada kiša u avgustu, nikad ne pada prije mog

rođendana, to bar znaš, kažem sada dok moj veliki otac stoji nad rakom, stoji još veći nego što inače jeste, stoji i odbija dimove, stoji i puši svoju dugačku cigaretu. Trebalo je da znaš da će prokleta zemlja biti ovoliko tvrda i suva, trebao je da znaš da će biti teška za kopanje, ilovača je to, kažem. Šta je trebalo da uradim, da odbijem posao, kaže moj otac. Možda je trebalo da pustimo vodu da natopi zemlju, bilo bi sad mekše, kažem. Odakle da pustiš vodu, kaže moj otac i nadnosi se nad rakom da zakloni sunce svojim leđima, svojim ogromnim leđima, ovdje nema ničega osim ove proklete zemlje i znao sam da će biti tvrda za kopanje i bolje da ne možemo pustiti vodu da natopi zemlju jer to je ilovača a kad se prokleta ilovača natopi onda se pretvara u tešku ljepljivu masu gustu kao katran gustu i ljepljivu kao tijesto a ti takvu zemlju takvu ilovaču još nisi kopao jer da si jednom kopao mokru ilovaču znao bi da je nemoguće iskopati grob znao bi da je nemoguće izvući lopatu iz te teške i ljepljive mase. Da, da. Znači tako. Pa, kad ti tako kažeš. Onda mora da je tako. I grobova, kažem. Šta grobova? Ima i grobova, kažem. I grobova, ima i grobova, kaže otac. I ovih ružnih spomenika, kažem. I vrana, uvijek ima vrana pred sahranu, kaže moj otac. Ružnih vrana crnih vrana zloslutnih vrana vrana smrtonosnica. Ima ružnih crnih vrana na ružnim crnim spomenicima i ružnih nekrostihova. „...neukim jezikom propalog arhangela franjsko-josipska zemlja kultivira mrtvace za svoj uvodni pogreb u žustri nekrostih (Sever 1977, »Kompozicija u parapsihološkim bojama«)» A za sahranu uvijek ima vrabaca, kažem. Vrapci su dobri, kaže otac. Vrapci dušonosnici. Poslije nema ničega. Samo suva i tvrda zemlja. Ilovača! Znaš li ti koliko ćemo danas zaraditi, pita otac. Kažem da znam samo da mi od toga neće ništa ostati. Kopaj dalje. Je li sad dole nešto mekše, pitam. Mekše su moje ruke, kaže otac i izlazi iz groba. Nemam više snage, ti nastavi koliko možeš pa ćemo poslije završiti, kaže veliki otac Avram Poljanski. Kopam, zemlja leti na sve strane, udaram sve jače, kopam sve snažnije da otac vidi, da se pokažem pred ocem kako sam jak, kako mogu, kako sam sila, a ruke mi se sve više napinju, crvene se jer krv brzo struji, crvene mi se ruke i bolno zabride svaki put kad udarim u tvrdu ilovaču. Sila si ti, Pavele, kaže moj otac.

Vidi kako udaraš, kao grom. Jesam, jak sam, udaram kao grom, kao sveti Ilija(š), jak sam ali ne tako kao ti, ti si još uvijek jači. Stigle su vrane. Tri crne vrane. Guta nas semberska ravnica. Prži nas avgustovsko sunce. Nigdje nema hladovine. Znoj se cijedi niz čelo, niz leđa, iz pazuha preko bedara, pupak mi je pun znoja, znoj mi jede oči, usne su mi slane od znoja, usta su mi puna prašine od suve ilovače, nozdrve su mi pune prašine, znoj mi puni gaće, sliva se niz noge, stopala su mi mokra od znoja, znoj mi kaplje sa nosa i vidim svaku kap kako nestaje u klupku prašine, znoj kaplje u grob, kaplje na tvrdu zemlju koju kopamo. Koga ćemo danas sahraniti. Šta ako baš sutra padne kiša. Možda će i večeras pasti kiša. Možda baš večeras. U inat! Hoće li doći vrapci za sahranu. Palim cigaretu, odbijam dimove, gledam ravnice, beskrajna pusta polja, toplotni talas treperi iznad pošljunčanog puta, iznad grobova, treperi na mermernim pločama, kamen je vreo, šljunak je vreo, mermer je vreo, beton je vreo, kapija na ulazu u groblje je vrela, krov kapele je vreo, naša kola su vrela, naše stvari, naš alat, sve je vrelo i smrt je vrela. Večeras bi trebalo da pišem. Moram pisati o ovom našem iskustvu. Vrijeme je. Otac kopa grob. Moj otac kopa grob. Moj veliki otac Avram Poljanski drugome kopa grob. Zemlja gori pod nogama. Pomislih, možda bi baš sada trebalo da bacim lopatu i krenem da trčim, da trčim i trčim i trčim, da samo trčim i trčim i trčim i da pobjegnem što dalje, dalje od svega, dalje od semberske ravnice, dalje od izbjegličkog naselja, dalje od groblja, dalje od ove proklete zemlje i svega što nisam što neću biti što ne želim da budem što i nije moje i čemu ne pripadam i čemu neću i ne mogu da pripadam i čemu ne smijem da pripadam. Trči, bog te jebo! Smrt nije upokojenje. Smrt je nestajanje, a možda nije ni to. Smrt je poništena iluzija. Grobovi nisu sjećanja. Groblja nisu počivališta. Groblja su mjesta za odlaganje u zaborav. Nas tamo odlažemo. Tamo počinje zaborav, počinje nakon dovoljno vrelih avgustovskih ljeta. Groblja će jednog dana ponovo da uzoru i preoru zemljoradnici, potomci pokojnika o kojima sada sve najbolje i tako dalje. Groblja će izbrisati novi investitori, za nove puteve, za nova naselja. Groblja će potopiti rijeke kad se budu vraćale u svoja stara korita. Groblja će potopiti mora kad ponovo porastu i njima zaplovi neka Nojeva barka, neki prokleti brod sa izbjeglicama koje će se nasukati na obalu i početi život ispočetka, da grade naselja i kopaju grobove do novog zaborava.

BLAŽENI NIŠČI DUHOM

Jedna od slika koju pamtim iz djetinjstva je bila nalik predstavi sa crkvenih fresaka, prizor koji je danju hitro iščezavao, kako u našoj izbjegličkoj kući, u stiješnjennoj žutoj čerpičari, prije nego što se probudim, isto tako se i gubio iz moje svijesti koja je odmah hitala da uzjaši točkove vremena predodređene da protutnje kroz naš život, kao konjska zaprega abrašastih Cigana u našoj čađavoj mahali, ili kakva zlatna dilažansa. Slika bi noću vaskrsavala iz tmine onom brzinom kojom su se moje oči privikavale na mrak. Blistala je kao oreol iznad svečeve glave. Moj veliki ded, prepodobni Vid Poljanski, i velika baka Mihaela Poljanska, ležali su u postelji iz koje čak ni sunce nad paklenom semberskom ravnicom nije moglo da izvuče miris memle, tako nepomično, na leđima oboje, kao da se plaše pokreta, kao da je krevet miniran, kao da ne misle na udobnost, na položaj koji bi im možda više prija, već samo da se održe u životu, ležali s licima biblijski ozbiljnim, kao prve bračne noći, ili čak tako kao da se ni ne poznaju. Ležali su bez riječi, progutavši još jedan dan. Nije se čulo ni da dišu. Bijeog lica, natopljeni oreolskim sjajem, nepomični, nečujni, mislio sam da su već mrtvi, u miru upokojeni, rabi božji. Valjda će neko reći laku noć. Ali niko ništa nije rekao. Moj veliki otac Avram Poljanski, i moja čestnija majka Sofija Poljanska, spavali su u drugoj sobi. Tamo je škrto svjetlo ostajalo do kasno upaljeno, prigušeno novinama oblijepljenim oko sijalice umjesto abažura, i sa nekim čohanim platnom navučenim preko stakla na vratima. Ded i baka su pripadali drugom mjestu i drugom svijetu. Njihov život je već pripadao prošlosti, dok mi nismo mogli ni da nazremo makar i obrise budućnosti kroz maglovite pejzaže beskonačnosti. Mislim da nisu spavali, kao što nisu bili ni mrtvi. Mislim da su samo tako ležali, nijemi, nepomični, okupani mjesečinom, i razmišljali o sutrašnjem danu, o neizvjesnosti biblijskih razmjera.

OTAC GUBI SNAGU, NE I SILU KOJU NOSI

Moj otac Avram Poljanski je otkako ga pamtim bio krupan i snažan čovjek. Rijetka pojava! Nosio je našu kuću putujuću na svojim divovskim leđima, rukama razmicao „hiljadu odaja snova i strahova“, da nas košmari ne uzmu sebi, poturao se nalik Atlasu da ponese naš izbjeglički svijet. Zaista, on i jeste bio u mojim očima poput samog bo-

žanstva, otevoljeni bog kojem niko ništa ne može. Uvijek mlad, uvijek mišićav, gorostas, tutnji kada hoda, grmi kada govori, na sve strane sve praska dok on radi u dvorištu i svaka njegova riječ je kao udaren pečat označavala prazninu i bjelilo mojih neispisanih životnih stranica.

A sada, gledam ga kako stari i kopni, izmoren ratovima, selidbama i lutanjima „u traganju za izgubljenim vremenom”. Gledam kako moj veliki otac slabi. Avram Poljanski gubi snagu, zapravo jedva da je više ima, jedva da je nešto preostalo. Njegovo lice više nije glatko izbrijano. Njegovo lice sada niže bore i znači iskustvo. Nema više krupnog tijela, snažnih mišića, nema strukture koju ništa ne može uzdrmati. Hoda sporo i tiho, šunja se po sopstvenoj kući. Njegove oči više nisu tako blistave, ne sijeva njegov pogled kao nekada. To je sad blag i smiren pogled, umoran i tužan. Sada više ne govori kao prije, sada je tih i sve više mu ponestaje riječi. Nije ga strah da govori, plaši se da je rekao previše. Čovjek ćuti kad ima najviše da ispriča. Čovjek nema riječi kad su mu najpotrebnije.

Nekada je moj svijet bio ispunjen mojim ocem, njegovom silinom. Kada bih otvorio oči moj otac bi ispunio prostor, nadvio bi se nad svim što je moj pogled mogao da dokuči. Bio je strog i opominjao, ali je bio i pravičan i znao da nagradi. Sada, sada moram dugo pogledom da ga tražim i uvijek ga nalazim kako se drži negdje po strani, tih i nenametljiv. Moj otac je skrajnut. Moj otac svakoga dana otvara vrata svoje prošlosti i samo ponekad znam gdje odlazi. Sluša muziku koju je nekad slušao, ponovo čita knjige koje je davno pročitao, gleda stare filmove i lista porodične albume sa slikama. Znam da je prošlost jedan izgubljeni život kojem se uporno vraća, toj rani koja nikad nije zarasla u njegovu dušu. Znam da moj otac tamo nalazi izgubljenog sebe, svoju mladost i snagu.

Glavu je obrijao prije tridesetak godina, a sad kao da pušta kosu, ali nisam siguran, strah me je da ga pitam bilo šta. Nekad je odlazio na tavan i sa cigaretom u ruci stajao zagledan u vojnički ruksak, tu je čuvao ratnu uniformu, čizme i opasač. Ali toga više nema, sve je u vatru bacio. Sad sjedi i rijetko izlazi iz kuće. Odjednom je ostario, prije vremena. Ne znam šta našu kuću drži, ne znam ko razmiče naše brige i strahove. Ne znam šta ću da radim kad budem shvatio da se moj veliki otac Avram Poljanski konačno predao.

Nije to više onaj isti čovjek. Znam, ni ja više nisam isti. Ali sve bih dao da u očima mog zauvijek velikog oca

Avrama Poljanskog ponovo zaiskri onaj snažni plamen, onaj oštri i strogi pogled oca koji se ničega ne plaši i kome niko ništa ne može. Sve bih sada dao da umjesto vozova što klopavaju pod mojim prozorom zatutnje koraci mog oca, da usred svekolikog haosa zagrmi njegov glas i razmakne sve moje strahove.

JEDNOG DANA MOJ OTAC AVRAM POLJANSKI

Jednog dana moj veliki otac Avram Poljanski isprati mene i moju čestniju majku Sofiju sa poslednjeg perona željezničke stanice. Mi odlazimo u drugu zemlju, odlazimo u izbjeglištvo, a otac se vraća na front. U našoj zemlji je rat. Naša zemlja, zapravo, više i ne postoji.

Jednog dana moj otac dolazi sa fronta, dolazi godinu i po stariji, dolazi mršav, iskopnjo od juriša i strahova, a nekad je bio krupan i snažan, sada jedva stoji na nogama. Moj veliki otac ne može da me prepozna, stoji u dvorištu izbjegličkog centra i posmatra gomilu djece. Ne znam koji je od njih moj, bile su prve riječi što je izustio pred mojom čestnijom majkom Sofijom. I ona je njega jedva prepoznala. Otac umalo i njoj da se predstavi pružajući ruku jednoj od službenica. Njima je falilo kilograma i mladosti, a ja sam u međuvremenu porastao i nisam na njih ličio. Dojila me druga žena. Ali prorok Heimalos će mi objasniti da je mlijeko hrana, a krv život, pa i više od toga.

Jednog ratnog dana moj veliki otac Avram Poljanski, dok je bio na odsustvu, uzima čekić i u komade razbija moj niklovani revolver na kapisle, kojim sam danima okidao naprazno. Tada nisam razumio, ali moj dobri Heimalos će mi hitrinom objasniti da se to moj otac plaši da je neko odistinski pripucao, kaže, nije više mogao da streca, igrati se ja ili je neprijatelj pred vratima, neću da gatam, govorio je otac, uzmi čekić i razbij to govno.

Jednog dana moj veliki otac Avram Poljanski rekao mi je da ga ne zovem tata, već da ga oslovljavam po imenu. Tada je moja majka preduhitrila čak i proroka Heimalosa, objasnivši mi da mene otac mnogo voli, ali da mu je milije da čuje sopstveno ime, ali zašto je to bilo tako, Avram umjesto tata, ili oče, majka ipak nije znala, pa je prorok Heimalos još jednom morao da interveniše krajnje diskretno.

Jednog dana koljemo svinje i pripremamo meso za zimmnicu, a moj otac ne može da gleda, čak je i uši začepio, udaljio se iza kuće, pa niz sokak... Nikom nije bilo jasno kako je to moguće, provesti godine u ratu, na prvoj liniji fronta, svjedočiti užasima, a nemati stomak za malo tradicije. Pa ipak, tako je bilo. Otac je odlazio dok se ne svrši ono najgore, svinjokolj u zadnjem dijelu prostranog dvorišta, a vraćao se pošto bih ja otrčao da mu kažem da sada može da se vrati. I opet će Heimailos biti jedini koji pruža objašnjenje. Mom ocu je bilo dovoljno smrti, dovoljno krvi, krici su ga najviše užasavali, podsjećanje mu nije bilo potrebno.

Jednog dana rat je završen i moj otac pakuje svoje knjige umjesto komada namještaja i ostalog pokućstva. Dok su neki slobodno uzimali šta su htjeli iz napuštenih kuća, moj otac je spašavao knjige koje bi ili izgorile ili poslužile vojsci za brisanje pogane zadnjice. Svaka budala može da

napravi komad namještaja, fotelju, sto, komodu, par stolica, ali ko će ponovo napisati ove knjige, govorio je veliki Avram Poljanski. I bio je u pravu.

Jednog dana moj veliki otac Avram Poljanski reći će da se ničega više ne sjeća. Sad bih možda i mogao da ga zovem tata, ili oče, ne bi se ljutio, ali sad ja to ne želim. Majka se ne miješa, previše je krhkog zdravlja da bi stajala između nas, između dvije vatre, i zato prorok Heimailos nastavlja da mosti ćutanje opruženo između mene i mog velikog oca. Tako moj otac odaje svoja sjećanja ni ne slućeći da Heimailos sve ćuje i sve meni prenosi, ali isto tako pojma nema da se Heimailos njemu obraća rijećima koje mu preko njega šaljem. Možda će pomisliti da je lud, da ga je konaćno stiglo, ali bolje i to nego zaborav.

Moji ratovi nisu pronašli svoj mir. Nije ni moj veliki otac Avram Poljanski.

Jadranka Milenković

ON THE ROAD

Rošavi, ozbiljni taksista koji ne razgovara sa običnim svetom, to jest putnicima u svom automobilu, i bar triput promeni stanicu na radio-prijemniku od moje kuće do zgrade suda. Kad dođe do Karoline, rekla bih mu da se tu zaustavi (danas je, recimo, baš bio Bouvi, „Space Oddity“; sedim pozadi u kolima i trnem da li će je prebaciti pre onog veselkasto-melanholičnog dela). Izdrži, mislim (obraćajući se Bouviju, mada je i taksisti teško). Ruka taksiste, tu negde na pola puta do kvarenja čarolije. Šta je njemu uopšte dobra muzika? Pored toliko načina da čovek pribavi sebi muziku koju voli i sluša je svakodnevno, vrteći se nepravilnim krugovima po prenapućenom gradu, on nije unapred izgubljen u vojnu sa muzičkim urednicima svih stanica. Sam protiv zlih urednika. Gotovo heroj.

Pa onda, taksista koji mi – dok obučena u ćerkinu garderobu unosim sebe podmlađenu, svoje starke i šarenu, pletenu hipi torbu u njegovo vozilo – mirno kaže: bako, hoćemo li na posao? Zatim njegov kolega koji mi je pre neku godinu pričao kako je počeo da slavi slavu – bilo je to onda kad mu je auto godinama zakazivao uvek istog dana: jednom u nekom selu, noću (samo se ukopao u mestu, i ni metar dalje, da bi sutradan, kad je došao po njega, upalio iz prve); drugi put je u igri bila neka pruga, treći put...ko bi se sećao trećeg puta, gasim se i ja slušajući otegnutu priču da bih se ponovo uključila tek od dela gde počinje mistika, gde slavljenje nekog sveca zauvek odagnava takve pojave, i sve se vraća u normalu, u slavljenički i sveti život svakodnevice podnošljive samo pod krilom izabranog arhandela.

Taksista Buca koji izgleda kao da nikad ne izlazi iz okvira sedišta. Nešto kao Solomon Bark taksi službe. Uvek uz dobro jutro i prijatan dan umeće ono „gospodo“ ali sa tako pretećim prizvukom, da se pitam da li me je predugo čekao ili postoji neki drugi ozbiljan razlog zbog kojeg je među nama nepohodna ironija najnižeg registra. Ne može se ni uporediti sa našim Bucom, dve kancelarije od moje, koji je uvek spreman na geg i nepodopštine. Naš Buca je bolji od njihovog Buce, nema težine u njegovom govoru, nema cinizma. Težak si koliko si ciničan, a ne koliko si

buca. Njihov Buca se zove Mladen; kad kažem drugom taksisti – onaj vaš kolega Mladen – on ne zna o kome govorim. Politička ili bilo koja druga korektnost mora da se izostavi u ovom slučaju, iz sasvim praktičnih razloga; dok ne kažem Buca ne odmičemo u razgovoru. Jednom se samo ozario, pri padanju prvog snega – kako će mu se ćerkica samo radovati kad je izvede na sankanje... Od te rečenice na dalje, srušilo se pola zida između mene „gospodo“ i njega utonulog u sedišta iz kojeg ipak očigledno izlazi. Izgleda da u strahu od cinizma ovih ljudi, kojima gledam samo potiljak i leđa – ponekad preuveličavam ili izmišljam neprijateljstvo.

Taksisti koje znam po brojevima: osmica kojem sam na njegovu želju poklonila knjigu (ima još malo do kraja; sviđaju mu se priče) i dvojka koji ponekad na polovini puta mora da zastane uz trotoar da bi istetovirani mladić prišao prozoru. Dvojka mu dodaje kutiju cigareta, ovaj mu traži i neki dinar. Čini mi se da mladić ima najmanje dvadeset i pet. Dvojka, sam sebi – u redu da ne radi, ali radi, a opet traži... Mislim da mu je možda sin, ali mi neko jednom prilikom priča o njemu (neki drugi taksista čijeg broja se sad ne sećam) i kaže da mu je to unuk. Dvojka onda mora da ima bar šezdeset pet. Za Osmi mart – svi me voze besplatno, samo dvojka ne. Shvatam da ga taj novac drži u šaci, taj preko potrebni dinar koji će samo preći preko njegovih ruku, koji neće otići ni na novi džemper, ni na nove presvlake za sedišta, ni na češća pranja njegovog vozila u perionici automobila. Svracamo na pumpu da sipa gorivo. Kreće pre vremena; crevo za točenje koje je automobil iščupao iz aparata vuče se za nama, a radnici sa pumpe trče i viču. Scena kao iz starih domaćih filmova, onih stvarno apsurdno-smešnih. Ali ne smejemo se, a dvojka će se, kad mene ostavi pred kućom, vratiti na pumpu da sa šefom onih trčućih radnika popriča i raskusura se zbog učinjene štete. Osmica i dvojka imaju samo jednu zajedničku crtu – sedokosi su, ali šarenkasto. Ima tu još prostora da se obeloglavljuje, ima još mnogo dana za desetočasovne vožnje, ima još creva za čupanje. Osmica je zimogrožljiv, kaže – ruke mu se hlade još od vojske. Nalazimo kompromis između njegovih hladnih ruku i mog klimaksa; izgleda da je godinama vežbao na

kućnom terenu. Ženu retko pominje, ali znam da je živa.

Onaj koji mi je nedavno prepričavao zašto je u mom sudu imao predmet – njegova odavno nije živa. Posle 5-6 zajedničkih vožnji, možda iz uverenja da sam sudija, počinje priču (naglašavajući da mu je jako neprijatno da o tome govori) o četrnaestogodišnjoj vezi sa ženom čiji je muž otišao u Rusiju, i nije se otud uopšte javljao. Potom niz stvari koje je učinio za tu ženu. („Zaposlio sam je kao knjigovođu, a pošto nije imala ni kompjuter... Uložio sam pet hiljada evra u kuću u kojoj je živela...”) Jednog osmog marta, baš pre prvog registrovanog slučaja korone u Srbiji, on završava sa smenom u deset ujutro, uzima slobodno da ženu izvede u restoran, ali kad je pozove žena mu odbija poziv. Nekoliko ponovnih pokušaja zvanja. Uveče mu javlja da je muž došao iz Rusije... Počinje karantin; korona divlja. Mesecima kasnije, dolazi na njena vrata „da se objasne“. Ljubav ili bes zbog neisplativosti ulaganja? Ona odlazi u kupatilo i odatle zove policiju. Osuđen je samo za uznemiravanje i zabranjen mu je prilazak; mogao je proći i mnogo gore. Kakav roman bi Dostojevski napravio od ovih nekoliko šturih informacija! („Detetu odnosim čokoladu, ali ona je uzima i baca u kantu. Posle priča policiji da sam joj pretio, psovao je. Moje su stvari ostale, moja garderoba, u kući u kojoj je živela sve to vreme, u kući njenog muža. Hteo sam samo da popričamo. Četrnaest godina...“)

Taksista koji ima trafik, taksista koji čita misli („ne mislim ništa, ne mislim ništa, ne mislim...“), taksista kome je žena umrla od korone, taksista kome je žena umrla od previše razređene krvi, taksista kome se žena nije probudila iz anestezije, taksista koji mi priča o tom kolegi i sprovodu („bila je bolešljiva, znate ga sigurno, jedan crni, petica, dugo on već vozi kod nas; sam je ostao sa ćerkicom, tuga, evo sad baš idem sa sahrane“), taksista iz Crvene Reke koji voli da priča o „ljudima iz našeg kraja“ jer ljudi iz našeg kraja su uvek bolji nego ljudi iz drugih krajeva. Poznajemo istog pisca: ja – zato što je pisac, pa pratim njegov rad, on – zato što mu je komšija (jedno od čuda ljudskih života i odnosa – isti čovek može nekom biti pisac, nekom komšija). Žena i ćerka tog pisca drže azil za pse. Dugo pričamo o psima; priča o psima je i priča o gradu. Zatim: tihi taksista, kao da se voziš taksijem koji sam zna put. Taksista koji pevuši kao da je sam u taksiju. Taksista koji uvek ima kesu Negro bombona. Taksista kome žena hoće da oduzme decu nakon što ih je sam očuvao. Taksista

koji me vozi po prvi put, a već mi priča kako mu se otac sudio dvadeset i šest godina, za imovinu, a onda je umro i u nasleđe mu ostavio parnicu. Posle dvanaest ročišta, sudija prvostepenog suda odbacuje tužbu kao neosnovanu, iz nekih razloga koje ne razumem, a on još manje. Pita me za savet; pričam neka opšta mesta o mogućnostima pisanja revizije Vrhovnom kasacionom sudu.

Taksista kome sam ja poslednja vožnja (ide u Nemačku, da vozi kamion), taksista koji mi se izvinjava što je onomad moju decu ostavio ispred Tvrdave, revoltiran što ih čeka petnaest minuta dok oni na metar od njega pričaju sa društvom. Taksista kog sin (verovatno tinejdžer) zove svakog jutra da dođe po njega i vozi ga u školu, i drugi koji odbija da vozi ćerku, iako će zakasniti („sama si kriva“). Taksista kome su nekoliko puta krali novac iz vozila. Taksista koji mi priča o vožnji stranaca i migranata. Taksista koji me čeka petnaest (opet petnaest!) minuta na pogrešnoj adresi, a posle neće da mi naplati vožnju. Taksista koji me ujutro pita je li mi to ćerka došla iz Beograda, i ko je mladić kog je noćas u pola četiri vozio sa moje adrese na autobusku stanicu. Taksista koji je jako zainteresovan za sve detalje mog nedavnog putovanja u Novi Sad na sinovljevu odbranu doktorata.

Taksisti koji me pozdravljaju preko moje dece i oni koji moju decu pozdravljaju preko mene. Osmica me pita kako se oseća Nena (snajina majka) posle operacije kičme. Onaj što me zove „bako“ pita šta rade Vukašin i Kaća, koliko imaju godina, kad će Vukašin u školu. Taksista koji mi šalje pozdrave, jer je prešao u drugu taksi kuću (ne znam ko je on; ali je lepo). Taksista kome u džepu sedišta osim novina viri i „Knjiga o Milutinu“. Taksista koji uvek tokom vožnje sluša vesti (onda počne razgovor u kome pominje imena lokalnih političara i direktora javnih službi; ja ćutim jer ne znam ništa o tome). Hiljade razgovora sa taksistima o stanju u zemlji, pravosuđu, zdravstvu, školstvu, državnom vrhu, medijima, privredi; ranije je nesumnjivo bilo mnogo bolje. Svi imaju parnice; neki o njima pričaju odmah, neki posle stote vožnje. Taksista koji sluša neku stanicu „za dušu“ – Tomu Zdravkovića, takve stvari, u pola četiri, u špicu. Dobroćudan je, uvek se blago smeši; ne mogu se oteti utisku da je ispao odnegde, iz nekog vremena u koje se ne može vratiti; gotovo kao neka SF priča, neki vremeplovi za tužne, dobrodušne, što bi da osmotre neko drugo vreme, ali avaj – mašina se pokvarila, izgubili su lozinku za nazad. Odnelo im nešto dušu preko jezera,

i sad ostadoše, oh, na ovoj strani, pa sad strane nemaju, a nemaju ni branu da ih brani od... I moj muž je voleo tu pesmu, nekad kad sam ja volela svog muža. Volim ga i sad, samo drugačije.

Vožnja: ulične svetiljke i parkirani automobili od kojih se jedva prolazi (pešaci idu kolovozom; zaobilazi-mo školsku decu i majke koje s obe strane drže po jedno dete za ruku), policijska stanica, autobuska (godine sam provela na njoj, da bih jutrima visila u autobusu koji ne može da zatvori vrata), pekare, apoteke, staklara, tekstil, ariljski veš, zbijujući kružni tok, veliki reklamni panoi, levo most, desno teniski tereni, svakako kej u vidokrugu i u jednom i u drugom slučaju, Tvrđava, Univerzitet (iz čijeg dimnjaka zimi kuljaju najcrnje bujice kancerogenog dima od nekvalitetnog uglja, a zatim se taj smrad širi svuda, ne samo na okolne kvartove), zgrada Grčke ambasade koja to više nije (ne znam čemu sad služi, oronula je, nema više onaj svoj roze sjaj i diplomatsku patinu), stara šivara (koju ću jednom da kupim od novca koji dobijem kad mi dodele Nobelovu nagradu za književnost), mrlje, grafiti, frizer, zubar, kozmetičar, sve te radnje za popravku oštećenih ljudi, stare kuće u ulicama kraj reke (neke su sigurno pripadale jevrejskim porodicama pre ratova), radnje sa ribolovačkim priborom, poljoprivredne apoteke, prodaja guma na veliko i malo, Ekonomski i Pravni fakultet, poslastičara Lipa u kojoj sam toliko puta sedela sa Adrijanom, važna ne zbog kolača nego zbog Adrijane, spomenik kralju Aleksandru o kome niko ništa ne zna i na koga niko nikad ne misli. Park u kome se odvija jedna moja sasvim izmišljena priča, ali koji otad za mene ima značaj mesta u kome sam nešto važno doživela. Tela, tela koja idu da zarade novac za hranjenje tela. Meso na tlocrtu grada. Psi lutalice; jeza niz kičmu, bol u ožiljku od pre nekoliko godina.

U povratku – drugi put. Katolička crkva. Vraćamo se u isti kolosek tek kad stignemo do Tvrđave – reku gledam kroz desni prozor, Univerzitet je sleva. Betonski zidić prati rečni tok; na njemu ponekad neko sedi, neko nekad pušta čak i malo dete da njime hoda (uvek me strah da će pasti na donji deo keja). Reka je nevelika, neplovna, i nikog ne zanima, kao ni Aleksandar. Nije natapalica plodnih polja, bar ne u ovom delu svog toka.

Onaj kome je žena umrla od korone nedavno je udavao ćerku. Druga već ima decu. Zovu ga na smenu. Jednom je jedna od njih slomila nogu – on ih razvozi po bolnicama,

čuva decu po potrebi; šta će – jedini im je oslonac. Onaj kome je žena umrla od previše razređene krvi ima sina koji radi u Budvi. I sin je vozač. Samo jednom išao je kod njega; nije za njega to more, to izležavanje na plaži: mogu li da zamislim, on sam, stariji muškarac, prevrće se tamo, dok sin ne odradi smenu. Da, ima devojkicu, naravno, žive zajedno, zato ga i ne može čekati u stanu, ne zna ni šta bi pričao sa tom nepoznatom mladom ženom. Bolje je ovako – povremeno se čuju, i to je sve. Bilo je ipak drugačije dok mu je žena bila živa. Onaj čija je žena umrla na operacionom stolu – nikako se ne pojavljuje. Slušam, svaki put kad se neki od vozača dispečerki javi („u redu do Zlatiborske“), hoće li mu poznati ženin glas odgovoriti: „dobro, petice“. Ne pitam nikog, možda je uzeo odsustvo od par meseci, dok ne nađe neki modus po kome će ubuduće moći živeti sam sa malim detetom. Onaj što je otišao u Nemačku imao je i pre odlaska dobro vozilo i dva skupa telefona. Možda se tamo našao sa onim što čita misli (znam da zvuči besmisleno, ali takav neki osećaj – samo sam se pored tog taksiste osećala providno, za ovih više od pola veka života).

Vreme korone. Ulazim u taksi, diktiram adresu.

Taksista Prvi: “Dobro, samo prvo zatvorite vrata.” (Gleda me kao retardiranu osobu koja misli da se taksi vozi sa otvorenim vratima.)

Ja: “Dobro, a je l’ nosite masku?”

Taksista Prvi: “Nosim, nosim...” (Maske nigde. Onda on ustaje, izlazi iz kola, otvara gepek, vadi jaknu, vadi masku iz jakne – u četiri sata popodne, nakon što je već najmanje dva sata u smeni.)

Drugi put: ulazim u taksi, diktiram adresu. Krećemo.

Ja: “Molim vas, stavite masku.”

Taksista Drugi je stavlja na usta, a nos viri.

Ja: “Molim vas, možete li da stavite masku kako treba?”

Gleda me u retrovizoru.

On: “Dobro. A šta ćemo da radimo kad mi se zamagle naočare?”

(Glas povišen. Ne prihvatam bačenu rukavicu. Maska je propisno stavljena; ćutim na zadnjem sedištu. Kad dođemo do moje kuće, daje mi vizit kartu – evo, pošto vas često vidim da na trgu gledate u koji taksi da uđete... Ili laže, ili mu naočare nisu uvek zamagljene...)

Slučaj treći: ulazim u taksi i pri ulasku pitam Taksistu Trećeg već poznato pitanje. On namešta masku, ja diktiram adresu. Onda on pokušava da ćaska, ali je strašno promukao.

Ja: “Što vam je takav glas, da niste bolesni?” (Već se uveliko vozimo.)

Taksista Treći malo ćuti, razmišlja. A onda: “Kakav mi je to glas? Šta fali mom glasu? Pa nisam valjda žena? To je pravi muški hrapavi glas! Kakav glas treba da imam?”

Par minuta posle toga, kao pravi mačo-taksista, naglo koči, a jabuke i narandže iz kesa kotrljaju se po sedištu i podu taksija. Na kraju vožnje naplaćuje mi sto dinara skuplje nego što me inače košta vožnja na toj relaciji. Plaćam bez reči, jer takav pravi hrapavi muški glas i takvu oštru pravu mušku vožnju odavno ne imadoh...

I opet, četvrti put: Taksista Četiri propisno ima masku na licu pre mog ulaska u kola. Ali je u autu pretoplo za teško vreme. Pokušavam da otvorim prozor, ali neće. Pitam ga da otvorim, on nešto pokrene napred i otvori se moj prozor. Ali ne zatvori svoj. Muzika trešti. Taksista Četiri ima mindušu na desnom uhu. On je kul. Posle pet minuta vožnje promaja me potpuno izduva. Pokušavam da zatvorim prozor, ali ništa. Pokušavam jednom, drugi put, treći put. Sigurna sam da me vidi u retrovizoru, ali ima tamne cvikere jer je kul, i ne vidim da li me vidi. Promaja duva i njega, ali sigurno misli – htela si otvoren prozor, eto ti ga. Muzika trešti. Ja tražim da stane pre nego što smo stigli do kuće i izlazim iz taksija. Prvo, naravno, plaćam. Poželim mu prijatan ostatak dana. U trenutku kad sam dva koraka ispred vozila, a on još nije krenuo, puca mi ručka na rancu i ranac pada na trotoar. Pokupljam ga kao paćenica i odlazim u susret zalasku sunca...

Mlađi, ambiciozniji, odlaze preko, beže od ovih smrti pod anestezijama i pogrešnim terapijama koje jure za taksi vozilima i autobusima, pa kog stignu naplate mu trku, kao što meni taksisti naplaćuju vožnju. Pre pet godina jedan je izgubio ćerku, stradala je u sudaru autobusa i voza. Ujutro smo čuli sirene nekoliko vozila hitne pomoći (sve nas je prošla jeza, drugačije nego inače). Javljeno je da je voz, u magleno decembarsko jutro, udario u vozilo kojim deca iz okolnih sela idu u škole, odrasli na posao. Dve kolegice putuju u tom terminu. Nisu došle u daktilobiro. Počela je besomučna potraga za informacijama – svako ko je imao nekog u SUP-u ili Gradskoj bolnici okretao je telefone. Iz

dubokih ženskih tašni povađene su kutije lekova za smirenje. Plakalo se u čitavom prizemlju. Neko je javio da su putnice iz autobusa dobro – jednoj je samo povređena noga (u vreme tih vesti jedna je već bila mrtva, drugu su pokušavali da spasu). Do kraja radnog vremena već smo sve znali; dve susedne kancelarije daktilobiroa prestale su da budu poligon banalnih rasprava i postale su plakaonice. Posle je nastala tišina. Nekoliko dana kasnije čula sam za ćerku taksiste – bila je dugo u komi, ali roditeljima nisi ostavljali mnogo prostora za nadu. Vreme i mesto toliko uzaludnih smrti: prokleta pruga, koja svake godine odnese poneki život, koju i sama preskačem idući po doručak, zamisljena, nesvesna da njome povremeno prolazi voz, iako ispušta glasan zvuk o svom dolasku, o ulasku u bermudski trougao grada u kome svi hodaju kao omamljeni i spremni da legnu na prugu...

“Dobar dan, može li jedno vozilo ispred Apelacionog suda?” “Može, za pet minuta.” Svakog dana, istom intonacijom, obe. Dvadesetdevetica me dovozi do kuće, kad stane – iz instrument table pokulja crni dim. Kašljemo. Izvinjava mi se za neprijatnost. Muž izlazi na ulicu, gledaju pod haubu, nudi ga kafom. Satima kasnije, vozilo je još tu. Unuk svako malo istrčava i zapodeva razgovor sa “nepoznatim čikom”. Tog jutra vozač se vraćao za ključeve, znao je da će zbog toga da ga bije maler. Dobro je, moglo je i gore, mogao je, kao onaj, da obori motociklistu...

Zovem poznati broj posle višenedeljnog bolovanja. “Jeste li dobro?”, pita me dispečerka. “Neko vreme niste zvali... Naravno, za pet minuta...” Češljam se. Kosa mi znoji vrat; ili se to infekcija bori zadnjim trzajima. Kad uđem u taksi moraću da zamolim vozača da podigne prozor, sveže je jutro. Pada mi na pamet Brada, vozač autobusa, i njegovo: “Gle, odavno te nema. Već sam mislio da si (ne-daj-Bože!) otišla na Drugu Stranu...”

Na Drugu Stranu se prelako odlazi, bez dispečera i novčanika. Povremeno gledam nebo kroz prozor i pokušavam u mislima da pišem pesmu o oblacima koji liče na šlag ili penu u čaši piva. Povremeno samo ćutim, dremam, ili mislim – neću da mislim, neću da mislim, neću da mislim... Taksista isto.

Лебрехт Гашпар

СУСРЕТ

Док се успињао ка мосту приметио је витку девојку светле косе у црвеној хаљини како корача прашњавом стазом савског насипа док су таласи благо запљускивали сабласно пуну плажу сапету између две челичне конструкције мостова офарбаних зеленом бојом. То што је била сама на насипу није га зачудило, није ни размишљао о томе. Док је широким и завојитим каменим степеништем силазио са моста на кратко ју је изгубио из вида. И онда, само трен касније, када је стао на прашњаву стазу насипа девојке више није било. Нестала је. Као да је у земљу пропала.

Тешко му је било да се помири са нестанком тајанствене девојке. Кренуо је поред дрвореда високих топола и похитао ка предратном сајмишту утонулом у растиње и зеленило. Идући зверео је на све стране јер му је било тешко да се помири са тиме да је незнанка нестала и да му ништа друго не преостаје него да је заборави. А није је чак ни добро осмотрио.

Када је стигао до старог сајамског павиљона срце му је снажно заиграло. Угледао је девојку како стоји непомична и погнуте главе пред Спасићевим павиљоном са букетом црвених ружа у рукама. Њена појава одударала је од запуштеног мрког крајолика. Осетио је узбуђење, налик трем пред испит и стресао се, крв му је ударала у лице, а осећај срама га је на тренутак преплавио; о чему он то уопште размишља, какве га то мисли преплављују, а шта ако су и њени родитељи овде били заточени, можда је и њена мајка овде убијена, размишљао је док јој је прилазио.

Када јој је пришао, гласно се накашљао, да јој на време скрене позор на своје присуство, да се не уплаши. Његово оглашавање је за девојку било неочекивано. Узнемирио ју је, изгледала је затечено и брзо се померила корак-два у страну, да би потом пришла зиду павиљона и у журби чучнула скупљајући крајеве хаљине подасе, положивши потом букет ружа уз зид. Све време је криомице, испод ока мотрила на придошлицу који се ту ниоткуда појавио и обеспокојио је.

Окрећући главу у страну покушавала је да скрије лице, како га не би видео јер би на њему били видљиви бол и сузе. Онда се усправила и хитро искорачила у страну и скоро трчећи кренула у широком луку ка насипу.

И док је она тако журила стајао је мирно и са киселим осмехом на лицу пратио њен бег. Побеже, помисли Симон разочарано, па добро, нека је, нек бежи, ђаво је однео када је тако страшљива.

„Не бој се, побогу“, коначно јој довикну. „Нисам желео да те уплашим“, чак ни његов благ тон није ништа променио. „Побогу, нећу ти ништа“, довикнуо јој контролисаним гласом док је гледао како измиче зараслом стазом као да га није чула. Онда је одмахнуо руком и слегао раменима. „И ја овде често долазим“, додаде више за себе.

И већ када је био сигуран да ће побећи, девојка се неочекивано заустави на врху насипа, застала је и као у месту укопана остала неколико тренутака, као да се премишља. И сам се зауставио. Било је очито да се девојка премишља, а он је само стајао и чекао. Коначно, непозната је лагано окренула главу ка њему и први пут га отворено погледала. Доиста је лепа, помисли. Деловала је нежно, рањиво, као јагње, помисли Симон. Онда је надланицом уклонила нешто са образа. Није приметио да је обрисала сузе.

„Нећу ти наудити“, говорио јој је широко се осмехујући док јој је лагано прилазио дајући својим покретима утисак спонтаности. „Извини ако сам те уплашио“, добаци док је силазила низ насип.

Девојка је ћутала, Симон више у њеном погледу није видео стрепњу, а то да га не разуме није му ни падало на памет.

Када је проговорила схватио је да је пред њим Немица. Климнуо је главом и себе врховима прстију лупио по челу и тиме јој ставио до знања да му је коначно све кристално јасно.

„Па наравно“, узвикнуо је, „ти си Немица!“

Мозак му је брзо радио, комбиновао је; како одмах није схватио, а све је тако једноставно и јасно као дан, па она је немачка Јеврејка. То објашњава њено при-

суство овде. Грозничаво је наставио да размишља и тражи логично објашњење. Зар се многи преживели немачки или аустријски Јевреји нису вратили након рата својим домовима?

„Deutsche Jüdin?“, упита је.

„Nein, ich bin keine Jüdin, ich bin Deutscherin“, одговорила му је једва чујно.

Опет је био збуњен. Окренуо се ка павиљону и раширио руке, потом слегао раменима да јој покаже своје несхватање. Никако у свом узбуђењу није могао да се сети како се на немачком каже цвеће и још понешто, па је зато показао руком ка букету црвених ружа који је лежао на бетону крај магацина.

„Die Blumen“, рече девојка.

„Ja, die Blumen“, понови спретно лупивши се по челу и дода, „Die Rosen“, па је значајно погледа да би му се коначно отела она препознатљива и некако округла реч: „Warum?“. Онда сакупи сву своју умешност па развеза језик и однекуд почеше да му навиру давно научене па заборављене речи. „Für Eltern?“, промуљао је пренебрегавајући управо оно што му је кој трен пре тога рекла, она није Јеврејка, Немица је.

„Nein“, одговорила је вртећи главом. „Für die Opfer, so weiß ich, dass hier jüdische Frauen getötet wurden.“

„Логично“, закључи. Ипак, одкуд једна Немица зна за ово место? И зашто полаже цвеће? Није знао шта да мисли, камоли шта да каже. За Јеврејске жртве, то је у реду, само зашто од Немице? „Ich verstehe dich nicht am besten“, коначно је смислио и изговорио реченицу.

„Für die Opfer des nationalsozialistischen Terrors“, рекла му је дрхтавим гласом.

То је схватио и било му је драго, бар неко да се сећа жртава. Овај град се сећао палих хероја, величао је борце за слободу, али никада се није сећао невиних и за отпор злу немоћних жртава, нико се није сећао његовог деде и оца, као ни његове мајке. Зато јој је брзо одговорио да је разуме. Разумео ју је и сада је коначно схватио о чему се ради, она је комунисткиња, из Источне Немачке. Па наравно, већ неко време у граду је већа колонија источних Немаца и то јој је рекао.

„Nein, ich komme nicht aus Ostdeutschland. Ich komme aus Bayern“, одговорила му је и поново га збунила. Морао је себи да призна да му заиста више ништа није јасно.

„Ach, so, dann“, несигурни осмех је пропратио кли-

мањем главом.

Покушао је да повеже ствари но није му полазило за руком, нетремице је посматрао девојку док је спокојно стајала пред њим. Обоје су ћутали, девојка га је гледала ишчекујући следеће питање док је он проматрао лепе црте њеног лица. Учинио му се да се дешава некакав чудан преображај на њој, као да постаје сигурнија у себе, гледала га је равно у очи. Без страха. Док се мучио да склопи следећу реченицу којом би наставио разговор, девојка је тихо изговорила реченицу која ће се дубоко урезати у његово памћење.

„Дошла сам да се поклоним жртвама.“

Хтеде поново да изусти оно, а-ха, но схвати да би то било тупаво.

„Знате“, наставила је девојка лагано изговарајући сваку реч како би је разумео „овде сам јер желим да сазнам о злочинима које су у име немачког народа починили нацисти, желим да видим стратишта, да се страхоте злочина не забораве.“

Симон ју је гледао са неверицом, прво га је опчињила својом појавом и својом лепотом али сада га је потпуно збунила. Шта ако је нешто наопако разумео, па само једна једина лоше преведена реч може у потпуности да измени смисао изговореног. Како и не би кад од теткиног нестанка ни реч немачког није проговорио, нити је живу немачку реч чуо. Са киме је и могао да разговара у дому за ратну сирочад? Кад је био дете, за време рата, Миријам га је у оном хомољском селу подучавала немачком језику. Још чува њене омиљене књиге од којих се никада није одвајала. Волела је поезију Рилкеа и Хајнеа, безмерно се дивила Гетеу. Немачки је, уместо из буквара, учио из новеле Томаса Мана *Der Tod in Venedig*. Шта ако је нешто наопако разумео, па само једна једина лоше преведена реч може у потпуности да измени смисао изговореног. Био је све убеђенији да ју је погрешно разумео; све је у њему врштало и противило се иако је у потаји желео да је актер једне овакве бајке; како је могуће да једна Немица жели да зна шта се овде одигравало током оне ужасне прве ратне зиме? Опет, ако ју је неким чудом добро разумео, онда, мора да је изузетна. Унутарњи глас му је говорио да се полако али сигурно заљубљује. Све до овог тренутка је о Немцима гајио представу као о окупаторима и војницима, увек мушкарци, никада жене, увек подлог и циничног погледа, ружни и зли,

никада доброћудни и са осмехом, никада му није падло на памет да могу бити лепо и млади, нарочито не пријатни и дружељубиви, неко са киме би могао да буде пријатељ и онда се изненада појављује ова Немеца која је ту, која стоји пред њим са осмехом. Немци су у његовој представи увек викали *loss* и *schnell*, а она тако умилно изговара речи *bitte* и *es freut mich* и *die Opfer*.

„Опростите, изненађен сам“, једва је некакo склопио реченицу на немачком.

„Зашто би било чудо видети неког да одаје пошту жртвама?“

„Овде нема ничег што подсећа на смрт хиљада Јевреја. Заборављени су.“

„Нису заборављени, ви сте овде, ви знате и памтите.“

„Да, памтим, јер је одавде моја мајка била заточена, одавде је одведена у смрт.“

Девојка крикну и пребледе, осмех нестаде са њеног лица, руке је привила на груди а очи су јој се испуниле сузама.

„Опростите, нисам знала“, једва проговори. „Жао ми је.“

Симону би непријатно, није навикао на тако емотивне поступке, а многим је рекао управо ово што и њој, и нико, баш нико није реаговао на такав начин.

„Да, памтим јер сам био лишен нормалног детињства, родитељске љубави и хиљада ствари које сам видео да имају друга деца, а мени су биле ускраћене.“

Док је говорио осећао је да у њему расте притајени бес, можда и стога јер је пред њим стајала Немеца, нејака и рањива, а његова мржња према Немцима га је чинила снажним и јаким.

„Разумем вас. Жао ми је. Ако вам је утеха, ваши родитељи, њихове жртве нису заборављене, ето, и ја сам дошла да им се поклоним“, говорила је све спорије и све тише док му је прилазила сасвим близу да би му крајње присно спустила своју малу белу шаку на његову подлактицу. „Саосећам са вама и желим да са вама поделим вашу бол, то ми значи, много ми значи.“

„Како то вама може да значи“, упита је са неверицом; доиста, шта то може да значи једној Немеци.

„Имам личне разлоге и више од тога, имам и моралне разлоге“, одговори му спремно.

„Лепо од вас, ви хоћете за разлику од становника

овог града који не желе да се сећају, који су и тада били, као што су и данас саможиво окренути себи, који заборављају, који не памте, који заправо не желе да памте и да се сећају као што оних дана нису желели да знају оно што се дешавало у топовским шупама или касније овде, на овој обали, и који су окретали главу док су улицама тутњали Геџ и Мајер“, и показа руком ка реци и обрисима града на другој обали.

„Ствари ће се променити, верујте ми, и другде се мењају, и овде ће. Ето, и код нас у Немачкој се мењају.“

„Можда“, одговорио јој је заједљиво. Можда она у то верује, но он не верује, а нема ни воље да јој ишта објашњава. Она ће отићи, а он ће остати овде. Она ће брзо заборавити овај сусрет, овај разговор, а он ће и даље редовно долазити на ово место и сећати се. Понекад ће се можда сећати и ње.

Онда је заћутао. Стајали су и ћутали. Коначно, девојка прекиде мук и рече како би желела, уколико му то није проблем, да јој пренесе своја сећања, то би јој значило.

Грло му се стегло, није могао ни гласа да изустити, чак ни једва чујно крклање није изашло из његових груди. Кога је брига за његово сећање, није ли то тек израз њеног лепог васпитања, питао се. Опет, ова девојка је била прва особа која га је у животу питала за његова сећања, а толико пута је желео да са неким разговара о томе, и ништа, нико није био заинтересован да га слуша. И ето, сада када се појавила ова девојка која му се успут и свиђа и која на његово запрепашћење жели да га саслуша, он је занемео. Као да му је читала мисли, девојка му је дланом дотакла образ и обрисала сузу. Задрхтао је.

„Разумем вас“, нежним, скоро умилним гласом му се обрати. „Знам, сурово је све то, док жртве гаје болна и трауматична сећања, победници стварају своје митове о жртвама и својим победама, а за то време поражени морају да се суоче са собом и са Богом јер не могу да побегну и да се сакрију пред кривицама и одговорностима, јер их поред победника и савест притиска и прогања.“

„Слаба ми је то утеха“, одговори јој љутито.

„Не, то свакако не, али мора се ићи даље, и, не, не мислим да треба заборавити, напротив, ваља се сећати и на сећању градити мостове за будућност.“

„Зар да опростим?“

„Да, и да опростите али не и да заборавите.“

„То је немогуће.“

„Зар је мржња решење?“

„Можда и није, али како крвнику да опростим?“

„Није потребно да му опростите. Ни ја не желим да опростим мојим сународницима оно што су овде починили, али ви и ја се не смемо мрзети.“

„Ја вас не мрзим“, сметено јој одговори.

„Хоћу да будем сасвим искрена“, изненада девојчин глас постаде чвршћи и одлучан, стајала је пред њим усправно, гледала га је право у очи, некако другачије.

„Молим?“, збуни се Симон.

„Желим да будем искрена према вама, то је моја обавеза према вама, али и према себи“, понови девојка озбиљно.

Симон примети да јој се мишићи на лицу затежу.

„Свакако. Реците.“

„Знате, о рату се код нас ћутало, и у мојој кући такође, иако су сенке ратних страха о којима смо понешто фрагментарно дознавали лебделе над нашим главама. Испрва, плашила сам се незнања, плашила сам се истине, плашила сам се за свог оца, да се љубав коју сам осећала према њему не претвори у стид, плашила сам се хоћу ли бити у искушењу да зарад компромиса ставим љубав према оцу на пробу, можда и издам сопствено поимање истине и правде; сваки мој одлазак недељом на мису био је праћен сумњама, постављала сам питања Богу на која нисам добијала одговоре. Отац је ћутао, подједнако упорно као што је и сам Бог ћутао. Истину сам почела да тражим на другој страни, али сам и страховала. Иако у свему томе моје кривице нема, не значи да нема моралне одговорности да се истина открије, да се о њој говори и да се не заборави. И онда, скоро случајно, открила сам документа која су на изванредан начин потврдила моје страхове о могућој одговорности мога оца за смрт људи, можда и за смрт људи овде у Београду, могуће и за смрт Јевреја у овом логору, и сада спознајем нешто што ме јежи, можда и смрт ваше мајке.“

Онда је заћутала.

Симон ју је забезекнуто посматрао, требало му је времена да се прибере и схвати шта му је девојка управо рекла.

„Овде сам са осећањем и личне моралне одговорности за оно што је учинио мој отац, јер сам се морала

суочити са стварношћу и са собом понајпре.“

И даље ју је са неверицом гледао. Зар је могуће да се дрзнула, да је дошла на место злочина свог оца, на место на којем је њен отац окрвавио руке? И он би сада требало да поверује у ту њену причу? Не, он у то не може да поверује; не само што не може већ неће, ни по коју цену.

Тешко му је да прихвати могућност да пред њиме стоји дете неког нацисте, злочинца, Немеца која прихвата истину онаквом каква она јесте, која признаје да је њен отац одговоран за смрт невиних људи, Јевреја, жена, деце, и можда његове мајке; да је пред њим особа довољно снажна и спремна да се суочи са истином и да то призна и себи и другима, која не бежи од ње и не тражи изговоре и оправдања. Неће га преварити својом слаткоречивошћу. Није она дошла овамо да би се суочила са истином и одала почаст сенима жртава. Ово је стварни живот, а не нека сладуњава бајка, још мање буржоаски памфлет. А умало је подлегао њеној лепоти, умало се заљубио у ћерку крвника и убице.

„Шта си рекла? Нисам те најбоље разумео.“

Девојка га је немо посматрала, а на лицу јој се читаво страх.

О да, помисли Симон, и треба да је буде страх.

Није био свестан својих претећих поступака, подигнуте шаке, спремне да удари, ни опасно подигнутог гласа.

„Шта си рекла?“, понављао је питање, претећи и уносећи јој се у лице.

То што је Немеца стајала пред њим не узмичући, што га је гледала сузним погледом, што је немоћно кршила руке – то је за њега био доказ њене притворности и несумњиве кривице и љутило га је још више. Осећао се снажним, чинило му се да господари околности. Сопствено уверење давало му је неспорну моћ над њом, кривом и одговорном, жилама му је струјала снага, моћ му је дубљала у слепоочницама, да, снажан је, јак и надмоћан, и зашто би се сада обуздавао? То је праведни гнев. Глас из нутрине говорио му је да има право да себи да одушка, да има право и да удари, да у тај ударац унесе сву своју муку и сав бес. Али како да је удари када га гледа право у очи?

У девојчиним очима није било страха, већ само туге и бола. Намах му се учинило да је у њеном погледу препознао и разумевање за своје поступке, што

га је посве разоружало. Одакле јој право да се тако понаша, помисли. Видео је да му нешто говори, но бес који је дивљао у његовој глави спречавао га је да чује њене речи.

Требало му је времена да разабере шта му говори. Како је време одмицало, одустајао је од жеље да је удари или да јој се на други начин освети.

„Све знам, све сам сазнала, зато сам и дошла овамо, да видим то страхотно место и да се суочим са местом поражавајуће истине о мом оцу“, говорила је, а он је разумео сваку реч иако му се чинило да њен глас долази из непојмљиве даљине.

„Једина истина јесте да је моја мајка овде убијена“, повика, ван себе од беса, од јада, од немоћи, од слика ноћних кошмара које су му, ево, навирале и на јави. „Једина истина јесте да су је убили Немци, твоји Немци и твој отац“, урлао је.

„Жао ми је, жао ми је“, одговорила му је девојка јецајући.

„Моја мајка“, ридао је једва чујно док су девојци сузе текле низ образе.

Чинило му се да га преклиње да јој опрости.

„Моја мајка“, плакао је, павши на колена.

„Опрости“, шапутала је клечећи крај њега.

Када се прибрао, присетио се и схватио шта се догодило; био је збуњен и шокиран, али одбацио је мисао која му се врзала по глави. Не може да јој опрости,

нема право на то, а и не зна шта би њој имао да опрости, па она му није ништа учинила, она није крива. Све би било једноставније да се окренула и побегла, прихватио би то као разумљиву и очекивану реакцију и као очевидни доказ кривице. Али она је ту, клечи поред њега и теши га, а он, све и да хоће, не може да јој опрости немачку кривицу и немачке злочине, злочин њеног оца. Уколико би то учинио, верује, ни отац ни мајка му не би опростили ту издају. Да је побегла, не би је ни за кукавичлук оптужио, можда би ликовао над неким ко се не може суочити са теретом сопствене одговорности, макар и моралне, са прошлошћу својих родитеља, ближњих, сопственог народа, са сопственим виђењем Бога. Прихватио би и да је вриснула и позвала у помоћ, да се бранила, да га је напала, да га је ударила, да је покушала да му изгребе лице, да му ископа очи – све би то схватио као људску и очекивану реакцију, али да стоји пред њим и да га без страха и са нескривеним људским саосећањем милује и теши, да га посматра отвореним и мирним погледом, да је спремна да се покајнички суочи са његовим бесом, са његовом мржњом, са свим његовим тугама које је носио дубоко у себи, са свим његовим губицима – то је једноставно превазилазило сваку његову мисао, уколико је у том тренутку било у њему ичега рационалног осим свести да се из трена у трен и сам може претворити у звер.

Antej Jelenić

PLENUM

Sreli smo se u posljednjih pet godina nekoliko puta. Jednom, dok je još sve skupa spadalo u ilegalnu sferu, prespavala je s prijateljicama kod mene u ateljeu. Gledali smo apsurdne videe na youtube-u, pili dječji šampanjac i pušili albansku travu. Na kraju večeri otvorio sam kauč i nas četvero, njezine dvije prijateljice, ona i ja zaspali smo kao sardine. Malo sam se trljao uz nju i njušio joj kosu. Ujutro smo se poljubili za rastanak, a onda se nismo vidjeli narednih pet šest godina. Imale su tada oko 16, ja skoro dvostruko više. Nakon te duge pauze ponovno sam je sreo na prokurativama kako prodaje otočke čajeve. Imala je dječje, okruglo lice i bila je ljuta na sve redom. Moguće da me privukla ista stvar kao i Humberta Humberta iz Lolite. Sjedila je za usamljenim stolom prepunim čajeva ispred Fine, u kratkim vrućim hlačicama, prekrivenih nogu i zračila onom svirepom dosadom koja ima moć razvući ljeto u beskonačnu žvakalicu. Čeprkala je krastu na koljenu i grizla oble usne u hladovini raskovršane smeđe kose kao mala musava zvijer koja viri iz grmlja. (Iako je zapravo bila nadnaravno visoka).

Prišao sam stolu i promatrao čajeve sve dok me nije prepoznala.

- Ej ti. — rekla je naglo zabacivši kosu u stranu tako da joj je lice izronilo na žarko sunce.

- Ej, šta je? Imaš lipe čajeve.

- Ma jebeš čajeve. — odbrusila je pa se uvukla natrag u dlakavi smeđi grm iz kojega me nastavila promatrati velikim dijamantima.

- Uzet ću ovaj. — rekao sam i uzeo malu kesicu sa sitnim iglicama vriska, divljom mentom i nekakvim lju-bičastim cvijećem.

- Pa dobro. — rekla je i ustala da mi naplati. Način na koji je stala pred mene i naciljala me očima bio je koban. Nasjeo sam. Pozvao sam je van i iste večeri smo, na njezinu inicijativu, podijelili ekstazi pa završili na raskrižju blizu koteksa, naslonjeni na semafor. Sasvim prirodno smo došli na taj neočekivan otočić usred estuarija kojim se slijeva planktonska svjetlost automobila sve dok se nisu pojavi-

le plave policijske meduze. Nisu znali kako nas kazniti. Izvukao sam nas na naziv ulice: "Pogledajte tamo, Ulica Slobode". Nasmijali su se i otišli.

Čitava prva večer bila je obojena toplom melankolijom kasnog kapitalizma. Izgubljeni za budućnost kao likovi iz spotova Lane del Rey, plutali smo kroz sadašnjost ne-okrznuti ambicijama. Puni prezira prema čovječanstvu koristili smo civilizaciju kao kulisu, a ta kulisa je na prezir odgovarala poniznom ljepotom i uzaludnom toplinom proljetne noći koja nam je gurala nevidljive latice pod stopala, vodila nas kroz barove na bačvicama, noćno kupanje, na koncu moj atelje.

Znam zašto sam već za par dana spakirao šator i utaborio se vrlo blizu njenoga mjesta na Hvaru. Imala je nepatvorenu dječju drskost koju je izbrusila do razine privlačne mržnje prema svima koji bi se očešali o njezin instinkt. Znala je beskompromisno odjebati svakoga tko bi joj neoprezno pristupio, postavio glupo pitanje, bio naglašeno pristojan ili imao skrivene namjere. Ta njezina osobina me obuzela kao što krigla vode obuzima dehidrirano tijelo. Imala je nešto što je meni nedostajalo, ili sam barem prosudio da se radi o toj osobini — drskost da govorim, mislim i ponajprije pišem slobodno ne osvrćući se na konvencionalne drhtavice. Čak se može reći da me na samom početku porazila i ponizila svojom direktnošću. Neke druge stvari su mi promakle.

Bilo kako bilo, podigao sam šator na jednom poluotoku nedaleko od Jelse, a imao sam i hammock u kojem smo provodili čitava poslijepodneva, lješkarajući među borovima i povremeno se kupajući, iako je tek bila sredina petog mjeseca, ali jako toplog mjeseca. Kroz jutro ona je prodavala razne otočke proizvode, minijaturne paketiće, čajeve, marmelade i zavežljajčiće lavande pred rezortom Senses, a ja sam pisao. Navečer smo pili po barovima ili uz more i družili se s nekoliko zanimljivih likova koji su živjeli u Jelsi i Vrboskoj te često visili u galeriji Dalmacijaland.

Njezina ekscitabilnost brbljivost izmjenjivala se s dugim šutnjama kojima nisam pridavao previše važnosti (objašnjavao sam ih njezinom mladošću) sve dok jednoga dana sudbina nije zagrebala po tihoj površini jezera svojim orlovskim noktom. Sjedili smo naime u kafeu uz more u vla-

sništvu jednog Šiptara koji je ujedno radio i kao konobar. Kada nam je donio kavu ljutito ju je odložio na stol kao da svojom kretnjom želi nešto iskazati. Zatim se vrtio oko nas i nervozno glancao nekoliko praznih čistih stolova, a onda napokon došao pred nas i stao čekajući da obratimo pažnju na njega.

- Vana. Znaš koga sam jučer vozio s trajekta? — obratio joj se s munjama u očima.

Ona ga je pogledala mačje nezainteresirano pa preusmjerila pogled na pučinu što ga je dodatno nasekiralo.

- Vozio sam Antu. Dečka sam ti vozio. — rekao je bijesno. Činilo se kao da joj želi zalijepiti šamar ili je dobro našibati.

- A ti se tu zajebavaš s drugima. Srami se. — odbrusio je pa zašvikao mokru krpu u tacnu i otišao unutra.

Ispalo je da Vana ne živi samo s majkom već da s njima živi i — njezin dečko. Ali on je, kako mi je objasnila, jako depresivan dečko. Čitav dan je u sobi i svira gitaru. Na neki način njega niti nema. Uopće nije prisutan, govorila mi je. "Trebala sam ti reć. Oprosti."

Bio sam zagrcnut razvojem događaja. Očekivao sam mirno rasplitanje ljetnog klupka. Imao sam nešto ušteđevine. Zapravo baba mi je dala postdiplomski poticaj od pet tisuća eura "da započnem život, oženim se, počnem raditi", ali ja sam namjeravao taj novac pretvoriti u toplinu, hranu i ljubav, da, i u tekstove koji su zaista već u prvim danima počeli curiti iz mojih prstiju kao kaučuk iz nožem zarezane kore drveta.

Dok mi je sporim opreznim riječima objašnjavala situaciju, sada već u obližnjem parku u čijem geometrijskom središtu je sjedio željezni kapetan, pomalo je drhtala. Umjesto da se naljutim i preispitam situaciju, kod mene se aktivirao kompleks princa Valianta kojeg sam često čitao kao mali. Rekao sam da razumijem sve i da mi se ona sviđa na poseban način te sam joj praktički naredio da raskine taj odnos u kojem je očito nesretna. Prošlo je ispuhanih tjedan dana u kojima je ona odgađala suočenje s "dečkom" i bila sve šutljivija, povremeno prespavljajući sa mnom, a povremeno s njime, a ja sam je sve više pritiskao dok napokon nije popustila i obavila njegovo razrješenje dužnosti.

Osjećao sam se kao pravi osvajač koji je istisnuo suparnika i zakotrljao kotač fortune na dobrobit svih. Čak sam

ubrzio, čudnim spletom okolnosti (padala je kiša, puhovi su nagrizli šator koji je na nekoliko mjesta puštao), završio na mjestu njezinog dečka, u njezinoj sobi, u njezinoj kući na proplanku iznad Vrboske. Bio sam ponosan načinom na koji sam ušao u njezin svijet, junački se probio i osvojio ono što mi pripada.

Majka joj je bila negdje isparila pa smo uživali nekoliko dana u regularnom životu jednog para koji ujutro zalijeva cvijeće i rajčice, kuha, obavlja kućanske poslove, vodi ljubav. Kuća je imala lijepe konture, prostranu nadstrešnicu sa stupovima i lukovima pod kojima su se razgranale bugenvilije i kivijsi stvarajući pollockovsku hladovinu. Dva odvojena dijela kuće funkcionirali su kao zasebne cjeline — u jednom su živjeli ona i majka, drugi je bio namijenjen sezonskim radnicima koji su trebali ubrzo doći i zaposjesti "mračnu stranu kuće". Mračnu jer ona i majka očito nisu ništa ulagale u interijer u kojem su svakoga ljeta obitali razni Bosanci i Makedonci najskromnijih potreba. Stoga je prostor bio prljav i pun nepotrebnih predmeta, namještaja na rubu funkcionalnosti, mnoštva kutija i pitara. Ali taj nered nije se samo zadržavao u tom dijelu kuće, već se slobodno prelijevao u ostale dijelove. Prostor pod nadstrešnicom bio je potpuno zakrčen nekolicinom stolova, ormarima prepunim boca i teglica, većinom praznih, ali i ponekih punih domaće rakije i džemova. Ispod bočnih skala koje su vodile u potkrovlje stajala je divovska hladnjača koja očito nije bila u funkciji, a njihov životni prostor, druga polovica kuće bila je teško prohodna, zgusnutog namještaja i puna različitih detalja, cvjetnih ukrasa, zidnih tapeta i slika ružičnjaka kojima kao da su željele silom odbiti svaku pomisao na svijet dotrajalih predmeta u neposrednoj blizini.

- Da sam ja bio na mjestu tvoga dečka, sve bi ovo izgledalo puno bolje, prozračnije. — rekao sam joj trećega dana, nakon doručka koji je obilovao voćem, bademima i žitaricama. — Šta će vam sve ove stvari? To je ogroman psihološki teret. Višak u razmišljanju.

- Ma to mater samo gomila. Već sam ja bacala dosta toga, al ona svaki put pizdi kad primijeti da nešto fali. Ne da mi je se više slušat.

- Pa dobro di je uopće ona? Jel ti se javljala?

- Nemam pojma di je, ma boli me kurac.

- Je je, boli te kurac. Koji točno kurac? Vidim da si sjeban zbog toga. Kako ne znaš di je?

- Ne radi joj mobitel. Ne znam, nije nikad ovako nešto

napravila. — rekla je pa ustala i odnijela tanjure u kuhinju prošavši kroz viseće perlice.

Mala lovačka kujica Etna uzvrtila se na lancu pa uz cvilež napravila joginski “pozdrav suncu” moleći me na taj način da ju prošetam. Odvezao sam je i odveo preko ceste da prošeće i pronjuška među suhozidima i poljima. Iako mi je Vana izričito rekla da je ne puštam, ja sam je pustio s lanca. Neko vrijeme je hodala uz mene praveći se da je poslušna, a onda je samo šmugnula oglašujući se na moje vapaje. Trčao sam neko vrijeme za njom, ali bilo je uzaludno. Na kraju sam se vratio u kuću bez psa.

- Di ti je Etna? — pitala me Vana bez da je podigla pogled.

Sjedila je potpuno rumena u obrazima za stolom na terasi grleći vlastito koljeno.

- Pobigla mi je. Izvukla se s lanca. — slagao sam — A šta je s tobom? Izgledaš dezavuirano?

- Mama je na psihijatriji. — rekla je i pripalila cigaretu koja joj je treperila među izgrizanim noktima.

- Na psihijatriji? Ha?

- Sestre milosrdnice u Zagrebu. Sad su me zvali od tamo.

Uto je dotrčala Etna potpuno krvava i smrdljiva. Legla je na leđa i nudila raširene prepone u znak pomirenja.

- U pizdu materinu, opet se uvaljala u strvinu. — rekla je Vana.

Vidio sam joj majku jednu večer dok smo trusili rakije “U smokve”, malom baru na uvučenom trgiću uz more koji je njegovao hipstersko rustikalni stil. Činila se kao decentna starija gospođa. Istančan ukus za odijevanje. Imala je narančastu prozračnu haljinu, plavu kosu, dostojanstvene kretnje. Doduše bila je pomalo hroma, ali ostavila je na mene pozitivan utisak tada (sjedila je nekoliko stolova dalje s prijateljicom, nije nas primijetila). Kako to da je ta dama završila u ludari? I to u Zagrebu? Shvatio sam čitavu priču kao nekakvo prirodno životno iskušenje. Poteškoću koja vreba pred ulazom u svaki raj kao što zmajevi i lavovi razjapljenih ralja čuče na ulazu u razne hramove i važne gradove. Ništa što malo slobodnog duha i mentalnog propuha ne može popraviti. Žena se psihički poskliznula. Sva sreća da sam ja tu i da nemam pod milim bogom nikakvih obaveza. Kao lutajući vitez našao sam se pred problemom. Stručnjak sam za psihološke vratolomije. I sam sam mnogo puta bio na rubu. I preko

rubu. (Pisanje je najopasnija disciplina). Jednom sam na Tajlandu čitavu noć hodao bos, ukrao psa, jahao skulpturu upravo spomenutog lava pred budističkim hramom, sve u službi održanja zdravog razuma, jer bilo je pakleno vruće na tom otoku gdje sam se našao spletom okolnosti, ponajviše zbog ljubavi prema jednoj Amerikanki. Ali to je sada nevažno. U redu.

- Idemo u Zagreb po nju mojim autom. — rekao sam.

Pred bolnicu smo došli s kesama punima voća. Vana je ušla na vrata koja su joj se učinila kao recepcija. Ja sam ostao ispred s bananama i mandarinama. U prostranom dvorištu s drvenim klupicama, opkoljenom visokim platanama i čempresima muvalo se nekoliko ugašenih ljudi u bademantilima i ispranim svjetloplavim košuljama. Zgodna djevojka smeđe kose stajala je pred jednom od platana kao da promatra mozaik na kori drveta. Imala je lijepo sferično dupe. Nehajno sam joj se približio da promotrim geometriju s manje udaljenosti. Osjetila je uljeza. Naglo se okrenula. U svakoj od nosnica imala je jednu upaljenu cigaretu. Prišla mi je, snažno uvukla dim kroz nos, pa mi ga ispuhala ravno u lice.

- Ti si novi? — pitala me pa mi pružila jednu od cigareta. Prihvatio sam. Imala je lijepo lice, ali blijedo kao puding koji je dugo ostao suncu.

- Da, da. Najnoviji. — odgovorio sam i nasmijao joj se, a ona je pružila ruku prema mom međunožju i nježno mi stisla ruku.

- Max dođi. Tu mi je mama. Sad će je pozvati. — vi- knula je Vana.

- Jebote di sam ja upa. — pomislio sam, ne nužno razočaran, više zainteresiran, pa krenuo prema ulazu. Prošli smo kroz dugi hodnik. Na jednom od vrata pisalo je dr. Robert Torre. Pomislio sam da njena majka možda i nije na toliko lošem mjestu ako je tu i jedan od najglasnijih protivnika farmakopornografije. Taj psihijatar inzistirao je na socijalnoj, radišnoj i artistskoj komponenti kao ključnima za psihološki oporavak pacijenata, protiveći se upotrebi psihofarmaka, osim u ekstremnim situacijama. Međutim, kada smo ušli u veću prostoriju za susrete, shvatio sam da su moja nadanja promašena. Njezina majka sjedila je u uglu kao prevrnuti čašica vrhnja. Jedva da je rekla dobar dan kada smo joj prišli. Vana ju je prva zagrlila (ostale su tako zagrljene čitavu minutu). Zatim sam joj ja pružio ruku i nasmijao se ciljajući onu jezgru koja navodno

postoji u čovjeku, blindirani pupak svijeta, nedodirljivo sjeme koje zlo nikada ne može iskvariti. Ali to sjeme bilo je pod čitavim nizom teških slojeva depresije i beznađa.

- Sunčana, drago mi je. Žao mi je što se na ovaj način moramo upoznati. — izustila je artikulirano, ne bez napa.

- Vidjela sam ja vas onoga dana "U smokve". (Ipak nas je vidjela.) Baš ste lijepo izgledali skupa. — nastavila je cijedeći riječi kroz čajnu cjediljku. Znači nije joj smetala činjenica da dečko njezine kćeri čami u sobici dok se ona šećka s drugima. Pa dobro, vjerojatno je odmah shvatila da sam ja bolja prilika za njezinu kćer. A kako i ne bih bio, zar ne?

- Pa kako ste ovdje završili? Vidim da ste inteligentna gospođa. Možda malo posustala, ali svakako ne pripadate ovdje.

- Nisam više mogla. Ta vječna besparica. Spajanje kraja s krajem. Slomila sam se.

Uto se iz vana čuo isprekidani zvižduk. Ako sam dobro izbrojao, bio je to morseov kod za sos. Pogledao sam na dvorište (kroz rešetke na zatvorenim prozorima) i vidio djevojku s cigaretom u nosu kako na zvižduk kreće prema bočnim vratima dvorišta.

- Da, skroz vas razumijem. Ostavit ću vas dvije malo nasamo. — rekao sam pa krenuo van. Dva spiljoglava pogrbljena tipa, moguće brata, prekopavali su po našim kesama s voćem. Vana i Sunčana su, nečujno šapćući, ponovno uronile u zagrljaj. Prošao sam hodnikom pa izašao na dvorište. Došetao sam do prozora pored vrata u koja je ušla lijepa ofucana djevojka i proškiljio kroz procjep među žutim zavjesama. Doktor od četrdesetak godina u bijeloj kuti guzio je mladu luđakinju pričepljenu na metalni ormarić. Snimio sam mobitelom dvadesetak sekundi tog intrigantnog prizora pa se udaljio i neko vrijeme šutirao kestenje oko klupa razmišljajući o tome što sam upravo vidio. Neka munjena bakica mi se pridružila. "Ajde, vamo šutni, ajde mali.", govorila je i šutala kestenje u mom smjeru keseći se. Onda je naglo sjela i zarila glavu u dlanove kao da joj je iznenada pregorio radosni osigurač.

Vana i majka su još neko vrijeme pričale, a onda sam im se ponovno pridružio.

- Dobro kakva je situacija? Hoćemo li ići odavde gospođo Sunčana? Što ćete među ovim ljudima.

- Ma ne smi ona odavde još dva tjedna. Na "prije-

mnom" razgovoru spomenula je da je pomišljala na samoubojstvo i sad je ne puštaju. Još će je 14 dana kljukat tabletama. Sad će nas primit doktor da nam kaže kakva je situacija. — rekla je nervozno Vana.

- Auf koja glupost. Niste smjeli spominjat samomor.

- Ah, možda bolje da ostanem ovdje još malo. Nije tu tako loše.

- Ma šta nije loše. Idemo pričat s doktorom. Izvuć ćemo te odavde makar te morali otet. — odbrusila je Vana pa me povukla za majicu da krenemo do doktorovog ureda.

- Ti čekaj tu. — odrezala je majci.

Prošli smo dugim hodnikom, ponovno pored Torrea, ali nismo izašli na dvorište već smo produžili pa zalomili u L i pokucali na vrata na kojima je pisalo dr. Stipe Fuko. Čulo se rezolutno "naprijed". Ušli smo. Doktor Fuko nas je reskim pokretom dlana uputio na dvije stolice pred njegovom "katedrom". Neodoljivo je podsjećao na onog doktora koji je maločas guzio mlađahnu ludu, ali opet, tko zna, svi doktori su više manje isti.

- Vi ste kćer gospođe Sunčane?

- Da, ja sam. — odbrusila je nestrpljivo.

- Dakle, vaša majka nije dobro. Morat ćemo je zadržati još neko vrijeme. — govorio je listajući nekakve, gotovo prazne formulare. Mogu se zakleti da je samo na jednom mjestu pisalo "Nije dobro.", a malo niže, u prostranom kvadratu, nagurano u sam ugao, našvrljano "samoubojstvo".

- Jeste li vi uopće razgovarali s gospođom kada imate tako finalne dijagnoze? — ubacio sam se.

- Tko ste vi? Ja razgovaram s njezinom kćeri. — odrezao je nervozno doktor Stipe.

- Ja sam pomoćni dečko. Nije važno tko sam. Pitam vas jednostavno pitanje.

- Nisam razgovarao s njom, ali drugi su razgovarali. Ovdje sve piše — popustio je, ali tek jedan milimetar.

- Zašto nam prije niste javili da je ona ovdje? Nismo imali tri dana pojma di je uopće!

- Vaša majka je došla u jako lošem stanju. Bila je nekomunikabilna. Morali smo je prvo obraditi.

- Obraditi? Pa gospođa je sasvim normalna samo je malo posustala, umorila se od života. Sada sam ja tu. Pomoći ću im da se financijski usprave. Da dobro jedu. Hrana je jako važna. Pustite gospođu s nama, bit će sve u redu. — ispipavao sam ga.

- Nikako. — otfikario je — Gospođa je potpuno ra-

strojena. Ona treba dugotrajan nadzor i višemjesečnu kuru psihostabilizatorima.

Krišom sam pod stolom izvukao mobitel pa ponovno pogledao video koji sam bio snimio pravodobno isključivši zvuk. Nije bilo sumnje, to je bio doktor Stipe, psihijatar Fuko in flagranti.

- Ma šta je rastrojena čovječe, ti si rastrojen, šta to pričaš sinko? — zajapurla se Vana napustivši svaki obzir prema tituli i ostakljenim plaketama koje su šljaštile sa zida iznad samodopadnog primarijusa.

- Čekaj malo Vana, sve ćemo sredit. Ajde molim te izađi kratko da popričam s docentom mano a mano. — rekao sam jašući na valu novootkrivene prednosti kao prekaljeni daskaš. — Ma neću, odjebi. — opirala se kratko, ali moja bespriječna mirnoća otopila je njezinu obranu te je ubrzo izašla.

- Gospođica je nerazumna. Ne možemo pustiti njezinu majku samo tako. — govorio je Foucault ne očekujući radikalan obrat koji se upravo spremao. Gotovo ljubazno sam mu rekao da moj prijatelj radi za jedan jako posjećen portal. Zbunjeno me gledao kao da ima posla s potpunim idiotom, ali kada sam mu pokazao videozapis njegovog zajapurenog lica na kojem je bilo ponajmanje užitka, a ponajviše nekakve zgrušane mržnje koja je polako prerasla u orgazam kakav nikada ne želim iskusiti, iznenada je promijenio boju u platinasto žućkastu.

- Ne zanima me uopće kakvim oblicima naslade se vi ovdje bavite. Uostalom, možda vaše rabote djeluju okrepljujuće po psihološki profil djevojke s kojom ste očito razvili čitav sustav znakova i šifriranih zvižduka. Ali gospođa Sunčana ide s nama još danas.

Tupo me gledao nekoliko vječnih sekundi. Onda je podvijenog repa otišao do metalnog ormara i izvukao nekakav formular koji je šutke potpisao pa mi rekao da prvo izbrišem video, a ja sam mu rekao da on prvo preda taj pišljivi papir jer me još jedan klik dijeli od lansiranja videa u klizava bespuća interneta.

Na putu natrag sam, više sebi, manje njima dvjema, objasnio tko sam ja u čitavoj ovoj priči. Ne znam koji dio sam izgovorio, a koji je samo strujao mojim mislima u obliku privlačnih vizija, ali bilo mi je jasno da sam prije par dana, kada sam se prvi put spustio od njihove kuće vijugavim puteljkom kroz selo sve do uvale, poželio tu ostati. Pred mnogim obiteljskim kućama ljudi su u nekoj

vrsti sakralne tišine kuckali motikama okopavajući zemlju, popravljali sitne nepravilnosti na ogradama, osvježavali fasade novim slojem boje, a kukci tiho zujali oko cvjetova lavande kao leteći hodočasnici oko hinduskih hramova. Doživio sam neku vrstu satorija. U centru Splita gdje sam živio i radio posljednjih godina osjećao sam se kao da živim na planetu koji je izložen svakodnevnoj kiši kometa pod kojom život stabilno degradira prema sve bjednijim oblicima. Na tom planetu ljudi su bili sažvakani žestokim ritmom turizma. Konobari su u velikim postocima imali ljubičaste amfetaminske podočnjake. Turisti su hodali u velikim krdima, obustavljajući vitalnu cirkulaciju uskih uličica. Vozači dostavnih električnih kolica psovali su kao kočijaši i zviždukali svakoj zgodnoj ženi. U ranim jutarnjim satima aktivirale bi se sve crkve, sa svetim Dujom na čelu, i već u šest ujutro premlatili tišinu željeznim maljevi-ma, kao da žele osvojiti barem taj najtiši fragment vremena ako je već sve ostalo usisao kapital. Naročito sam bjesnio na novu akviziciju čistoće — mali žuti oklopni kamiončić koji je svakoga jutro u 5 i 40 stvarao nepojmljivu buku dok je vozač iz kabine polijevao ulicu pred sobom iz običnog crijeva (čitava ta buka zbog jednog crijeva!?).

Znao sam od turističkih vodiča napamet sve o palači Augubio iz 16. stoljeća kao i o istoimenoj obitelji “koja na grbu ima noja jer noj može probaviti čak i željezo”. A jedna neugledna kalorična i prilično prištava gospođa na recepciji agencije točno ispod mog studija uporno je ponavljala istu šalu prilikom predstavljanja: “Hello my name is Ljupka which means Gorgeous.”

“Gorka ironijo života što si postavila baš tu ženu pod moj prozor.”, jecao sam svako jutro odvagujući suicid kao potpuno prihvatljivu opciju u datim okolnostima.

Sada sam bio okusio tišinu pod čijim okriljem će sve moje kreativne životinje ponovno moći izaći iz špilja. Moj unutarnji život će opet moći procvasti kao što je život na Zemlji procvao upravo iz razloga što je imao Kuiperov pojas tišine — široki kometni omotač koji je filtrirao neovlaštene upade kamenih derišta iz dubine svemira.

Majka i kćer su pažljivo slušale moje izlaganje i činilo se da je tračak entuzijazma prešao na njih. Vana je na to počela uvjeravati majku da trebaju početi turistima iznajmljivati dio kuće u kojem sada “prde Bosanci” za tristo eura mjesečno.

- Da, ali to treba sve sredit, a mi nemamo novaca. — rekla je Sunčana pa se opet snuždila pred nesavrtljivom

sudbinom. Primijetio sam u retrovizoru da vadi neku tableticu i guta je uz malo vode. Odmah je izgledala mirnija.

- Ako ću ostati neko vrijeme kod vas, mogu priložiti neki novac "za stanarinu", pa možda i nešto više, imam uštedevine, da se kuća obnovi, možda i napravi nekakav hostel.

- Pa dobro, možda i možemo tako nešto napraviti. — plutala je gospođa Sunčana očekujući da tableta u njezinom želucu počne emitirati ugodni šum koji će otupiti oštre noževe realnosti. — Možda i Tomas može pomoći. — dodala je.

Tada sam se sjetio da Vana ima i brata koji "živi u blizini", ali nisam znao ništa više od toga. Zatim je Vana utihnula promatrajući cestu kako se odmotava, a njezina majka na stražnjem sjedištu se uglavila u ugao i tiho zahrkala.

Već sutra kupili smo fasadnu boju i počeli mazati kuću. Vana i ja smo, dok joj je majka bila na malom štandu pored rezorta, počeli polako eliminirati suvišne predmete. Dok smo gurali veliku apsurdnu hladnjaču niz cestu prema kontejnerima osjećali smo neopisiv nietzscheanski užitek uništavanja starog da bi moglo nastupiti novo. Ali tada se pojavila nova poteškoća.

- Ča to činite! — čulo se iza suhozida. Zaustavili smo se, a zaglušujuću buku lima koji struže o beton, ponovno je zamijenila blistava otočka tišina.

- Ča činite s ton hladnjačom? — začulo se ponovno, sada iz usta na glavi koja je virila između grmlja kupine s druge strane. Kokoš je protrčala suhozidom pa se panično strmoglavila preko drače.

- To je Tomas. Zнала sam da će nešto srat ako nas vidi. Dovuka je ovu hladnjaču prije dvije godine i od tada samo stoji pored kuće. Ko ga jebe. Nastavi gurati, imamo još malo do kontejnera. — rekla je Vana s dozom straha, ali ipak odlučna.

- Bojiš ga se malo?

- A, ma ne bojim. Možda malo. Ajde guraj guraj. — rekla je pa pritisla, a ja se pridružio. Ponovno je željezo zastrugalo i hladnjača proklizala posljednjih desetak metara cestom pa aterirala na travnatu površinu pored kontejnera.

- Ajmo sad ča. Ne obraćaj mu se. — rekla je pa krenula natrag prema kući.

Pogledao sam ponovno prema mjestu odakle je vikao, ali više ga nije bilo.

- Dobro gdje on točno živi? — pitao sam je dok smo sjedili u kafiću "Dalmatino" te večeri, pijući pivo i pelin, pokušavajući rekapitulirati događaje zadnjih dana. Već se dosta dojmova koprcalo u meni i počela se javljati sumnja u naš projekt.

Objasnila mi je da njezin brat živi u polju s kokošima. Nakon što je napravio zadnje sranje i porazbijao dosta stvari po kući zatražili su od policije da ga udalji. Živio je do tada s njima, radio u plateniku kroz jutro, a u svom polju poslijepodne. Po noći je igrao videoigrice. Njezina majka je već prije pola godine počela pokazivati znakovne posustajanja. Ovaj žilavi otok ju je polako pokušavao ispljunuti kao što tijelo pokušava odbaciti novi organ.

- Nikad nas nisu prihvatili kao svoje. — rekla je s rezignacijom u glasu. — Većina ljudi ovdje su teški primitivci. S njima je i Tomas postao krut i šutljiv. Počea je sve više pokazivati nasilnu stranu. Morali smo ga izbaciti iz kuće.

- Pa i ti imaš tu neku surovu, šutljivu stranu.

- To nisam nikad sakrivala. Rekla sam ti odma na početku da nije lako sa mnom i da ne znaš puno toga o meni.

- Al to mi se i sviđa. Mi "građani" previše smo ljubazni. A život je brutalan bez obzira na sav komoditet koji imamo. Sada se samo promijenilo to da ljudi stradavaju u unutrašnjim borbama, a prije su stradavali u međusobnim okršajima ili u borbi s prirodom.

- Ma dobro, ne znam di si sad otiša. Uglavnom, Tomas zapravo nije tija ić s otoka. Kad smo mu mama i ja rekle da ćemo prodat kuću i negdi odseliti on je prevrnuo stol u kuhinji. Pobigla sam u sobu i zaključala se, a on je tako raspalija šakom u vrata da je ostala rupa u njima.

- E, vidiš sam tu rupčagu.

- Od tad on živi u polju. Ali odustale smo od prodaje kuće.

- Po meni je dobro da ste odustale. Kuća je lijepa, samo treba u nju uložiti malo energije i duha.

- Al meni nije jasno šta si se ti toliko angažira oko svega.

- Jebiga, sad sam tu i postoje konkretni problemi. Valjda imam neki defekt da uvijek pokušavam riješiti tuđe probleme, a odgađam svoje.

- Možda su sad ovo postali i tvoji problemi. — rekla je nježnim glasom i nasmijala se jedva primjetno, a ja sam je poljubio u vrat ispod uha.

- Ajmo nać tvoga brata i pričati s njim. Nema smisla da više odgađamo.

- Sad da idemo tamo? Skoro je ponoć, a tamo je mrkli mrak.

- Pa šta nas brige. Ajmo. — rekao sam iako sam osjetio žabu u želucu. Nisam imao pojma što očekivati, ali nije bilo puta natrag, samo naprijed, naprijed, pa još dalje.

Bili smo pomalo pripiti dok smo hodali uzbrdicom prema cesti. Mjesec je bio mlađahan i jedva se vidio put koji je vodio pored suhog korita s jedne strane i malog polja raštike s druge.

- Sad još malo cestom pa skrećemo tamo gore di počine makadam. — rekla je sa strepnjom.

Preko dana, pogotovo za lijepih dana, čitavo mjesto je sjalo nekom pitomom svjetlošću. Ali po noći nastupao je drugi, mračniji režim. Sva ta dnevna ljepota, mali pitoreskni mostići preko dubokog kanala koji je olakšavao plimne udahe i izdahe mora, usred uvale otočić s palmom, malo dalje tiha marina za jedrilice, obiteljske kuće načičkane na obronke oko uvale, oslikavali su bajkovit ambijent. Ali noću je bilo drukčije, pogotovo dok turizam svojim žamorom još uvijek nije rastresao kasnije sate, sve je bilo zlokobno tiho. Samo su u dvama barovima uz more, gusto zbijeni muškarci, pili, pušili i škiljili preko ramena ispuštajući salve barbarskog smijeha.

Hodali smo makadamom stotinjak metara pa skrenuli kada se pojavio otvor u suhozidu. Prevrnuta karijola, vreće krupice, mnogo dasaka i prozorskih okna ležali su naokolo. Malo dalje nazirala se kokošja rezidencija sklepana od mnoštva različitih prozora, visoka i široka oko pet metara, a duga gotovo deset.

- To je Tomas napravija za koke. — šaptala je — On je tamo negdi iza vjerojatno, al sigurno sad spava jebemti. Možda tribamo doć drugi put. Popizdiće.

- Ma ajde idemo. Šta ćeš, sad je gotovo.

Kada smo prolazili pored kokošjeg dvorca koji je, uzgred rečeno, mogao figurirati i kao značajna konceptualna instalacija, njegovi stanovnici su se uskomešali. Sa stražnje strane, ispod velikog razgranatog rogača u čijoj krošnji je također spavalo nekoliko pernatih princeza, nalazio se nevjesto sklepan šator odnosno tenda nabačena preko kapa razapetog između rogača i manjeg badema. Šuljali smo se ne znajući točno što činimo kada je iz šatora iznenada iskočila prikaza s lopatom u ruci urliknuvši tako da nam se zaledila krv u kosi.

Izenenada se našao pred nama s lopatom iznad glave, ali

ostao sam pribran. Pretpostavio sam da je njegov manevar namijenjen tek zastrašivanju.

- Zdravo zdravo. Došli smo te posjetiti Vana i ja. — rekao sam oprezno. Vana je šutjela.

- Aaa, ti si oni ča je guro na smeće moj frižider.

- Taj sam! — rekao sam odriješito s nijansom sarkazma koji se uvukao u oblak napetosti kao tanka zraka svjetlosti. Stajali smo tako nekoliko trenutaka u potpunoj tišini sve dok oblak nije iznenada eksplodirao — svi smo se istodobno nasmijali.

Dvije bijele kokoši ušetale su u njegov šator i nahodavale se po jastuku i zgužvanom pokrivaču.

- Došli smo zapravo vidit di si, jesi li dobro. Rekla mi je Vana da tu živiš. — rekao sam i ponudio mu cigaretu. Prihvatio je i uzvratio s bocom vina koju je izvukao negdje ispod tende. Povukao sam dobar gutljaj. Bilo je malo kiselo, ali iz nekog razloga jako ukusno.

- Mama je bila na psihijatriji. Jučer smo je doveli iz Zagreba natrag. — oglasila se Vana.

- E, znon. I mene su bili zvoli prikjučer, al čo jo tu mogu.

Popričali smo kratko, a zatim ga pozvali sutra poslijepodne da dođe na obiteljski sastanak, iako mi i dalje nije bilo potpuno jasno u što sam se zapravo uvalio — da li je to nekakav moj eksperiment, očajnički pokušaj da si na brzinu skleпам obitelj ili ipak opsesija da popravim svijet, a na taj način možda i sebe. Uglavnom, u toj mračnoj noći, pod rogačem čiji se slatki plodovi ponekad čine kao đavolji rogovi, pored te konstrukcije sastavljene od odbačenih prozora iz stotine kuća, istih onakvih kuća koje su poželjele obnoviti svoj pogled u svijet ili barem prozore, zasjaao je plamičak utopije. Grandiozne ideje koje sam okusio za vrijeme studentskih prosvjeda kada su stotine mladih glava zajednički mislile, razgovarale, odlučivale i borile se za besplatno obrazovanje, i to jako uspješno, ideje koje smo kasnije, sa sve bljeđim žarom pokušavali prenijeti u raspadajuće tvornice i posaditi među iscijeđene radnike, sada su bile ogoljene do koštice, svedene na najneposrednije "ovdje i sada", na svega nekoliko ljudi, malu rasturenu obitelj koju treba okupiti, a ja sam eto bio pogođen tom kapi prokletstva da pokušavam povezati ono što možda uopće ne treba povezivati. Svemir se po sebi ubrzano širi, sva nebeska tijela se udaljavaju jedno od drugoga. Tko je uopće pozvan da preokrene to zbivanje?

Razgovor smo završili u prijateljskom tonu i rastali

se uz rukovanje i nejasno obećanje promjene. Naravno, ključna stavka je bila da dogovorimo Tomasov povratak u kuću, ali ipak pod određenim uvjetima, ipak uz dogovor i "glasanje".

- To se zove Plenum. — rekao sam mu na samom odlasku — A dolazi od latinske riječi Plenus šta znači "pun". Tek kad svi sjednemo za isti stol, razgovaramo i zajedno odlučimo postajemo puni.

- E pa to ti je ka i s biljkama. Najbolje resu kad je više vrsta na istemu mistu.

Neka uđe u nevidljivi zapisnik, u eteru neka bude otišnuto, da su se sutradan, oko 17 sati za zajedničkim stolom našli: jedan divlji mladić, vulgarni neobrađeni smaragd, nešto mlađi od mene, odrastao više manje bez oca, u neprijateljskom okruženju malog otočkog mjesta, odgojen na škrtom kamenu, marihuani i videoigrama; zatim jedna psihički poljuljana gospođa, koja je nekim čudom uspjela podići dvoje djece, izgraditi lijepu kuću, voditi udrugu koja okuplja otočke proizvođače raznih minijturnih delicija, ali koja je prilično pogubila konce u zadnje vrijeme; zatim jedna mlada djevojka koja je radila po dućanima i u kuhinjama restorana, koja je znala, kao i njezina majka, izrađivati jako lijepe suvenire, crtati, fotografirati, kuhati i istraživati seksualnost u nešto ekstremnijim okolnostima, o čemu nije htjela detaljnije pričati, ali mi je pod okriljem tame, još dok smo bili u šatoru, znala reći da postoje neke stvari o njoj koje možda bolje da ne znam, na što sam ja odmahivao glavom iako sam osjećao neugodno zračenje iz onog nevidljivog organa zaduženog za detektiranje strašnog; te na koncu ja, pokretač sve manjih revolucija, pronalazač zidova koje je nemoguće probiti, posustali aktivist koji je najbolje godine, umjesto na neku konkretnu karijeru, potrošio na proteste i opskurne anarhističke kongrese, na tanak pjesnički opus i još tanji opus teorijskih tekstova objavljenih po alternativnim portalima i časopisima u kojima sam najčešće težio dočarati, ili bolje rečeno, dokazati, izravnu vezu između politike i glazbe.

Neka u udžbenike povijesti koji nikada neće biti tiskani također bude zapisano da se dnevni red ovog plenuma sastojao od dvije točke: Tomasovog povratka u kuću pod uvjetom da više neće imati nasilne ispade i da će ravnopravno sudjelovati u drugoj točki dnevnoga reda, a ta je bila da zajedničkim snagama obnovimo kuću i napravimo zapanjujuć i čaroban hostel koji će donijeti značaj-

niji prosperitet ovoj obitelji kako u materijalnom tako i u psihološkom smislu.

Gospođa Sunčana bila je blaga i nesigurna, što zbog terapije što zbog iscrpljenosti uslijed cjelodnevne pripreme posebnih poslastica za potrebe plenuma — kroštula i arancina i još nekog tradicionalnog kolača od rogača kojem nisam zapamtio ime. Prva točka bila je izglasana jednoglasno (Tomas je morao izgovoriti riječi koje ga obvezuju na bolje ponašanje i suradnju). Međutim druga točka je izazvala djelomične nesuglasice jer je gospođa Sunčana počela govoriti da možda projekt treba odgoditi za sljedeću godinu.

- Ubrzo dolaze radnici. Sezona je vrlo blizu. Nećemo uspjati. — govorila je, ali ju je Vana oštro opomenula da "ne sere kvake".

- Možda triba nazvat hostel po onoj latinskoj riči, kako si ono reka, jel Plenum? To znači pun. Možda tako ureknemo hostel pa bude uvijek pun. — predložio je Tomas, što nam se odmah svima svidjelo.

- Može se svečano reći da smo usvojili obe točke današnjeg sastanka. Zašto ne bi i potpisali svi ovaj papir pa ćemo ga zalipit tu na ovaj ormar. — rekao sam i pokazao na kredencu pored šivaće mašine.

Sljedećih dana vladalo je dobro raspoloženje. Vana je lakirala škure. Ja sam piturao fasadu. Tomas je bio zadužen za dovodenje vrta u red. Ipak je bio stručnjak za to. U međuvremenu sam stupio u kontakt s jednim prijateljem čiji otac je vodio jednu propalu firmu u Kaštelima. Nekoliko dana kasnije otišli smo do zgrade firme s prijateljevim kombijem i iz ruševnog kompleksa uzeli veliki prostrani stol i nekoliko kreveta pa ih prebacili na Hvar. Odlučili smo da kuhinju i dnevni boravak odvojimo knaufom te tako dobijemo još jednu prostranu sobu. "Šta će im uopće dnevni boravak na otoku?", rekao sam. Bila je to ideja na koju sam bio iznimno ponosan, ali koja me koštala, jer bilo je nužno doći do nekog radnika (pronašli smo mišićavog radišnog Bosanca bez zubiju koji za ručak jede samo čevape) koji će ugraditi knauf, probiti vanjski zid kuće i ugraditi pvc vrata koja vode u, sada odvojenu, kuhinju. Izbacili smo toliko predmeta i pokućstva iz raznih dijelova kuće da ih je teško više pobrojati. A sa svakim od tih predmeta, kada bi se napokon od njih odvojila, gospođa Sunčana bivala je optimističnija i zdravija.

Polovicu petoga, čitav šesti i dio sedmog mjeseca složno smo radili. U međuvremenu Tomas je obradio veliku površinu polja koju je dobio na posudbu u blizini kokošjeg dvorca te sam tada s njim po prvi put sadio balancane, rajčice, paprike, raštiku, blitvu, špinat. Vana je bila poletna i zahvalna ljubivši me u mnogim prigodama, čak i zapjevavši povremeno, što svakako nije bio njezin stil. Susjedi okolnih kuća također su bili zadovoljni te su me s posebnim poštovanjem pozdravljali budući da je iznad kuće pored njihove iznenada nestalo onog crnog oblaka kao i pokvarenih dotrajalih predmeta uokolo.

U jutarnjim satima sjedio sam u kafeu "Dalmatino", leđima prema zidu, očima prema blistavom zaljevu u koji se polagano, kao zrnca u pješčanom satu, ulijevaju barke i jedrilice — i pisao. Makar je čitava ideja mog uključenja u ovu obitelj i dalje bila svježja i neizvjesna, dala mi je privremeni osjećaj mira, nekakav temelj, čvrsto zaleđe, bazu koja mi je pružila psihološki jastuk koji mi je pak umirio guzicu i omogućio ispisivanje nekih stvari o kojima sam dugo razmišljao. Upravo tih mjeseci ispisao sam tri solidne kratke priče koje sam poslao jednom piscu poznaniku. Za jednu od priča je rekao da će sigurno pobijediti na natječaju koji on organizira, međutim nakon nekoliko dana mi se javio da ipak ne upadam do 35 godina. "Da si se rodio koji mjesec kasnije. Ovako, jebiga."

Ali nije mi to smetalo. Napokon sam radio i intelektualno i fizički — a to je bilo nešto što mi je nedostajalo u Splitu. Naročito sam uživao u dovoženju na desetke karijoli kamenih ploča čije bogato nalazište sam otkrio na niti pola kilometra od, sada već mogu reći, naše kuće. Uz zvižduk sam cestom tjerao praznu karijolu do nalazišta, opijao se mirisom smilja i divljeg origana, drogirao se delikatnom tišinom na čijoj je površini bilo moguće točno procijeniti kako se osjeća bumbar koji upravlja svojim helikopterom prema polju mirte. Ulazio sam duboko među gomile, birao kamenje pa ga uz slatki napor, osjećajući kako mi snaga svakoga dana raste, vozio natrag i slagao od njega puteljke, niske zidiće i jerule za cvijeće.

Krajem sedmog mjeseca kuća je zasjala kao beskućnik kojeg je netko okupao, podšišao, obukao mu svježju košulju i u džep stavio cvijet. Vana je napravila briljantan koktel od različitog miksana voća i votke s kojim smo se popeli na netom obnovljenu terasu pred ulazom u potkrovlje. Terasa je do prije tjedan dana bila plato na kojem su se

preplitale stare buđave mreže i podivljali jasmin. Očistili smo ga, obojali stepenište i površinu plavičastom bojom za beton, a ja sam napravio drvenu ogradu na koju smo pribili dasku i na nju mirnim zen kistom ispisali riječ Plenum. Na toj ogradi sada smo držali visoko podignute noge, pijuckali koktel uz Theloniousa Monka i gledali kako sunce uranja u Starigradsko polje.

- Aj živija ti meni. — rekla je svirepo i podigla čašu punu narančaste tekućine — Dobro smo ovo sredili.

- Bogami jesmo. — rekao sam žuboreći — I šator smo stavili na vrhunsku lokaciju.

- Znaš da imamo i prvu rezervaciju. Neka Njemica, Berlinčanka, dolazi sutra. Vidila sam na aplikaciji.

- Nemoj zajebavat, već sutra?! Hurac! — zakliktao sam uz ponovno kuckanje čašama.

- Trebat će večeras staviti plahte i napraviti još par sitnica.

- Možemo to nakon šta se vratim iz Staroga Grada. Večeras igra Hrvatska polufinale svjetskog, a ovaj prijatelj skiper je tamo s gostima pa ćemo pogledat zajedno negdi.

- Aj može tako. — rekla je pa potegnula dobar gutljaj — Jebemti kako je dobar ovaj koktel. Lagano me počea drmat. E da je otić na neki parti. Nisam bila dvi godine.

- Ima onaj festival u Humcu ubrzo. Možemo tamo otić.

- Ma dobro je to, al nešto malo žešće bi trebalo.

Na te njezine riječi moj ushit je splasnuo za nekoliko promila. U tom trenutku nije me ni najmanje privlačila slika drogirane tehno gužve.

- Bit će i toga. Sad se trebamo malo fokusirat na Plenum. — rekao sam nadajući se da će priču o partiju odnijeti vjetar.

Te večeri sam malo duže ostao u Starom Gradu. Hrvatska je dobila Englesku dva jedan. Ne događa se baš svaki dan da uđemo u finale Svjetskog prvenstva. Bio sam dvostruko sretan: zbog hostela i zbog finala. Došao sam na trijem razdragan i nacvrčan. Travarica i vino kлокotali su mojim žilama. Vana je sjedila za stolom sa zagonetnim izrazom sfinge na licu i pušila cigaretu. Pred njom je stajala limenka Red Bulla. Krenuo sam prema njoj da je poljubim i podijelim s njom trostruku pobjedničku radost, ali ona me hladno odgurnula. Bilo je nešto čudno u njezinoj kretanju. Kao da svjedočim nekom igrokazu ili vodvilju. Krenuo sam ponovno da je zagrlim uz "ma daj nemoj zajebavat, dobili smo, igramo finale", ali ona je ponovila tu kretnju

koja mi je bila potpuno nestvarna kao da ne odgovara konkretnim okolnostima ovog prostora i vremena. U trenutku kada bi radost prirodno trebala kulminirati uplelo se nešto van moga shvaćanja.

- Koji kurac?! Šta je sad?

- Zašto nisi došao. Sve sam sama morala napraviti. — odbrusila je.

Nije mi bilo jasno zašto odjednom govori književno. Kao da smo upali u dramski program htv-a.

- Šta je s tobom? Koliko toga sam napravija u zadnja tri miseca? Svoje pare sam uložija, nemoj me jebat. — užario sam se.

- Znači pare su bitne? O tome ćemo sad pričat jel?

- Jebeš pare ok, al ne kužim šta sad radiš pizdarije. Koji ti je kurac?

- Cili dan radim. Tek sad sam sve završila, a ti se lipo zajebavaš, piješ i gledaš utakmicu.

Bio sam potpuno uvjeren u svoju ispravnost. Čak i dovršan, pijani izračun mog dosadašnjeg učinka ostavljao je veliki i prostran prostor za malo duži izlazak. Moj čuveni "organ pravедnosti" toliko se užario da sam je poslao u par stotina pički materinih, ne sjećam se konkretnog broja (moguće da ih je bilo osamsto), i demonstrativno otišao spavati.

Sutra ujutro Vane nije bilo u kući. Glava mi je pulsirala kao penis vodenkonja. Odgegaо sam u kuhinju i popio kriglu vode pa dohvatio jabuku pojevši je zajedno s peteljkom i košticama. I dalje sam bio ljut, a istodobno nisam imao pojma što se sinoć dogodilo. Ne volim nelogičnosti i apsurd. Je li Nietzsche bio u pravu kada je preporučio da muškarac uvijek ima bič pri ruci kada komunicira sa ženom?

Pojavila se mađam Sunčana i obavijestila me o Vaninom odlasku na trajekt.

- Znaš, jako je ljuta bila na tebe. Otišla je rano ujutro za Split. Pusti je malo. Svima je ovo bio težak period.

- Ma nemojte mi reći. Težak period kažete? Pa dobro di je uopće išla? — rekao sam i otišao u hostelsku kuhinju skuhati kavu i provjetriti glavu. Nije me uopće zanimao njezin odgovor.

- Rekla je da ide kod prijateljice. — viknula je za mnom.

Sat vremena kasnije spustio sam se do mjesta po Njemicu. Stajala je pored mostića s jednom Kineskinjom. Njemica je bila visoka, kratke smeđe kose, bistrih crta lica i sportski građena. Kineskinja, manja za glavu, kose crne kao svježi

ugalj, ošišana na kacigu. Obje s velikim naprtnjačama na leđima.

- Ja sam Inga, a ovo je Lee. — rekla je sa suzdržanim smješkicom — Srela sam je na trajektu. Ona također traži smještaj.

- O, svakako. Imamo mjesta. Danas nam je prvi dan kako smo otvoreni. Ja sam Max. — predstavio sam se, osjetivši neočekivan lahor optimizma.

Odveo sam ih do Plenuma i rekao im da se dogovore za sobe, ali da ostave trokrevetnu slobodnu.

- Ja se danas prebacujem u šator na vrhu poluotoka. Dođite se kasnije kupati tamo ako budete raspoložene.

Bile su oduševljene smještajem i smjesta pristale na poziv na kupanje (ali doći će nešto kasnije). Uputio sam ih u osnovne stvari vezano za smještaj, plaže i udaljenosti te utanačio detalje oko dužine njihova boravka.

- Negdje tu je i gospođa Sunčana. Moja djevojka Vana trenutno nije prisutna, ali će se valjda pojaviti za koji dan. Vidimo se. Uživajte!

Plan je bio da za vrijeme trajanja sezone Vana i ja spavamo u lijepom prostranom šatoru (nova akvizicija) koji smo prije nekoliko dana podigli u šumi u blizini stijena na kojima smo se često kupali i koje su gledale na голуždrave obronke Brača, a da u našu sobu uđe Sunčana koja je do tada spavala u dnevnom boravku. Stijene su bile monumentalne. Podsjećale su na ostatke kiklopskog stepeništa nagnutog uslijed tektonskih gibanja te je na nekoliko mjesta bilo moguće uklizati u more, a ponegdje se naglavačke vinuti. Kupači na tom dijelu otoka bili su rijetki. Tek se svako pedesetak metara mogao vidjeti suncobran ispod kojeg se nazire kupola trbuha nekog Čeha ili pak, malo dalje, skupina od nekoliko vretenastih ženskih tijela s glavama pod šuširima i knjigama na dojčkama. Na tom mjestu vladala je atmosfera kao na ulazu u neki starogrčki ili hinduistički hram, ali puno veći i nekoliko eona stariji. Ako je vrijeme točak, onda je on na ovome mjestu bio, za razliku od onog histeričnog gradskog kotačića, divovskog promjera, a ljudi su se ponašali u skladu s njegovim dimenzijama.

Hodao sam puteljkom između stijena i šume nekoliko stotina metara, a zatim, pored kamena koji sam upamtio, zašao među borove i uronio u hrapavu simfoniju cvrčaka. Kada sam stigao do šatora zamotao sam najmanji joint na svijetu, svukao se i sjurio u more.

Već četiri dana Vana se nije javljala. Mobitel joj je bio

isključen. Ili me blokirala? U međuvremenu u hostel su došla još dva momka iz Poljske. Svi gosti činili su se zanimljivi, ali nisam bio posebno motiviran za razgovor. Imao sam svoje pretpostavke u vezi Vane. Još su mi odzvanjale njezine riječi da “treba ić na neki žešći parti”. Navečer sam se odvezao u Stari Grad, sjeo u neki bar uz more i udrio po rakiji. Kada mi se pogled zamaglio vidio sam stvari jasnije. Par stolova dalje uočio sam mlađahnu Mađaricu i njezinu kaloričnu majku koje smo Vana i ja viđali nekoliko puta po Jelsi. Čak smo i pričali s njima, ali uz velike poteškoće. Mahnuo sam im, a one su odmah živnule. Očito su se đavolski dosađivale. Pozvao sam ih da se pridruže. Odnekud su se pojavile i Njemica i Kineskinja, nekoliko stupnjeva tamnije i opuštenije. I njih sam pozvao. Sve sam pozivao za svoj stol i lijevao im rakijice. Što ću uostalom sjediti tu sam. S četiri žene za stolom već sam se bolje osjećao. Njemica se raspricala o bizarnim berlinskim zbivanjima, a Mađarica Csilla me gleduckala.

- Najsmješnije stvari se događaju kada tražiš cimerstvo u Berlinu. Tek tu upознаš čitavu lepezu frikova. Jednom sam morala doći, pazite sad — bosa — nekoliko kvartova dalje od stana odakle su me potom trebali moji budući cimer i cimerica odvesti do stana koji je imao nudističku politiku. Dakle potiče se nagost.

- Zvuči zanimljivo. — rekla je Csilla koja je znala barem nešto engleskog za razliku od majke. — Namjeravam studirati u Berlinu. Baš se radujem. — govorila je tihim i plahim glasom.

Tu su je se ostale djevojke uhvatile ispitivati o njenim studentskim namjerama, a onda je i Kineskinja otvorila karte koje su u suštini ispale jako zanimljive. Imala je razvijenu čitavu filozofiju vezano za muziku te se ispostavilo da imamo mnoge zajedničke stavove do kojih smo doputovali različitim stranputicama.

Sve u svemu, ispala je jako lijepa večer s obzirom na njezin početak. Nakon više od sat vremena Mađaričina majka rekla je da ide u apartman, ali da se Csilla slobodno oстане družiti. Čini mi se da ta žena nije ništa pod milim bogom razumjela. Samo se smješkala i klimala glavom. Csilla joj je djelomično prevodila, ali i to je bilo s polovičnim uspjehom.

Popili smo još po rakiju pa sam se ponudio da odbacim djevojke natrag u Vrbosku, pa da se možda i tamo negdje još družimo. Inga i Lee su prihvatile prvi dio ponude, ali odbile drugi jer su željele jako rano ići raditi jogu na stijenama. Csilla je samo rekla “why not”. Uspio sam ih uvjeriti da moje vozačke sposobnosti samo rastu proporcionalno promilima u krvi.

- Kada sam trijezan često sam neodlučan, a to može biti kobno u vožnji. Za vas je ovo trenutno najsigurnija varijanta. — rekao sam uspjevši ih nasmijati.

Cesta se tiho odmotavala pod gumama. Šutjeli smo i klizili kroz noć. Ingu i Lee sam ostavio pred kućom. Izgrlili smo se i zakazali druženje za naredne dane. Ipak, negdje duboko u sebi osjetio sam da od tog druženja neće biti ništa. Csilla i ja sjeli smo natrag u auto i pogledali se.

- Znači ti bi se još družila?

- Pa možda. — rekla je hineći neodlučnost.

- Pa ajde, ne znam. Idemo malo do šatora. Tamo imam gutljaj vina.

Kada smo ušli u šator pitala me hoće li se moja djevojka ljutiti.

- Imam osjećaj da mi ona više nije djevojka — rekao sam i počeo je svlačiti. Bila je neočekivano inertna. Na svaki moj snažniji stisak stenjala je, ali ne od ugođe već od hipersenzibilnosti. Dok sam joj skidao košulju potpuno je opustila sve mišiće. Imao sam osjećaj da presvlačim mrtvacu. Ne znam zašto sam nastavljao ovaj poduhvat. Možda sam se htio osvetiti Vani. A možda nije niti bilo važno.

Sutradan sam sjedio na trajektu za Split i žvakao bananu s vjetrom. Vidio sam iznenada Vanu skroz na pramcu. Bila je u naručju nekog tipa, dosta nižeg od mene, proćelavog. Nisam bio siguran je li debeo ili snažan. Vjerojatno oboje. Izgledao je kao trgovac cvijećem. Pomalo se trzao i češao ispod ruke. Pogledala je u mom smjeru. Poslao sam joj poljubac niz otvorene jagodice. Uхватила ga je dugim prstima i poslala natrag. Bio sam opet sam i pun kao plenum.

Predrag Bojinović

REKVIJEM (poglavlje iz romana *23 o snovima i legendama*)

Onomad, davno nekad, kada je Rade još krčio put za nas u srednjoj školi, doveo nam je njih trojicu sa kojima se on zbližio tamo u nepoznatom svijetu. Oni su vrlo brzo i neosjetno postali dio nas. Željko je veseo i blesav. Ponekad dosadno neobavezan i pričljiv. Ahmet je tih, ponekada izgleda zbunjen i izgubljen. Svira gitaru, ali samo klasičku. Svaki naš uporni navalentni nagovor da svira nešto drugo nešto novo, propada. On to jednostavno ne umije. Ali Baha svira sjajno. Kod njega slušamo isključivo Pink Floyd. Za Ahmeta je sva muzika počela i završila ovim bendom. Već napamet znam sve stvari sa Tamne strane mjeseca i Wish you were here. Čudno, ali nisu mi dosadili, sjajna je to muzika, ali moram da pokušam Ahmeta ubijediti da postoji još neka. Albin je posebno tih, gotovo stidljiv. Svoje mišljenje o bilo čemu izgovara rijetko, osim ako treba iz nekog razloga da se spori sa brbljivim Željkom, kao da mu dosadi ponekad pa prsne, ali na neki tih način, a potom opet učuti. Željko, naravno, nikad ne prestaje da priča.

Albin ima jednu veliku tajnu koja me i te kako privlači. Posjeduje kompletnu kolekciju stripova Alan Ford. Ne vjerujem mu, jer to nije moguće, ali on to prosto ustvrdi, ne očekuje da mu se vjeruje, jer istina koju on izgovara ne traži provjeru. Tražim da mi donese neke brojeve, ali on to kategorično odbija. Njegova kolekcija nikada ne napušta njegovu sobu, o tome ne može da se pregovara niti razgovara. On živi u Podbriježju, to je na drugom kraju grada, pa još dalje, čak iza Željezare. Ali, Alan Ford me privlači, još više sama pomisao da se na jednom mjestu mogu naći svi brojevi, u šta i dalje ne mogu da vjerujem. Idem u te daleke krajeve po sumornom jesenskom danu, kišica sipi, ali ne kvasi mnogo. Vazduh je kod njega, u tim dalekim krajevima, još teži i gušći, čini se da može da se zagriže. A put je dug, skoro nestvarno daleko. Zašto nisam išao busom? Ima li uopšte bus linije dovde? Napokon stižem, iako sam već pomislio da sam zalutao i da neću imati snage da se vratim kući. U njegovoj kući (živi

u kući ne u stanu) vazduh je malo drugačiji nego napolju, može da se diše. U polumračnoj sobici zaista pronalazim veliku urednu gomilu stripova. Još uvijek ne vjerujem iako vidim redne brojeve na svakoj naslovnici. O ovome sam samo slušao priče koje su se graničile sa fantastikom ili legendom. Pošto on, kao i Ahmet, zaista voli i fantastiku, tu su uredno složeni i gotovo svi brojevi Sirijusa. Priznaje da nema sve, ali da će pokušati da ih kompletira. Mada, ponosan je da ima sve brojeve u kojima su Asimov i Klark, a oni i jesu najbitniji. Potpuno sam saglasan sa njim, udivljen onime što vidim. Dok srkućemo kafu i sok koje nam je donijela njegova majka, uzimam prvi broj Alana Forda (Sirijus bih volio naknadno čitati), ali tu već nastaje problem. Albin ne dozvoljava da se primjerak uzima olako, da se stranice premotavaju, da se drže jednom rukom, dok drugom rukom držim šoljicu sa kafom. Proliće se slučajno, uprljati hartiju, to se ne smije. Čitanje njegovih stripova se vrši tako što se primjerak drži sa obje ruke, pažljivo i sa dva prsta obje ruke. Stranice se okreću pažljivo, gotovo religiozno, da se izbjegne gužvanje i cijepanje. To je malo naporno, gubi se smisao čitanja stripa, pogotovo ovakvog. Onkraj sobe stoji gramofon i ploče. Ja poželim i njih da pregledam, plašim se da će mi i za to reći neko pravilo, međutim, on to olako dopušta dok mi govori da on i nema neke ploče, bar ne one popularne. Gledam ga zainteresovano, prilazim pločama i listam ih. Klasika, sve njegove ploče su klasika. Doduše, promakne i kod njega poneka ploča Pink Floyda i Tendžerin drima, što je u skladu sa Sirijusem, ok, ali ostale su klasika....

Moje poznavanje ove vrste muzike je krnje, nedostatno i loše. Ono malo znanja iz škole ne mogu ni da računam, osim teorijskog dijela jer mi je korespondiralo sa istorijom pa sam ga prilično usvojio. Poznajem imena, pravce i teorije, ali muziku gotovo da ne znam uopšte. Na televiziji i radiju se klasična muzika pušta samo u danima žalosti, kada neki poznati i priznati revolucionar ili rukovodilac umre, a i tada su to neke gotovo nepodnošljive arije sa vrištećim ženskim sopranima. Čak i kada bih iz radoznalosti želio da to poslušam malo bolje, moji ukućani su gasili televizor jer nisu mogli da podnesu takvu vrstu muzike. Jedino mjesto gdje se sa tom muzikom srećem na ti, jeste

Novogodišnji koncert iz Beča. Tada me niko ne ometa jer su svi još pospani i nezainteresovani, uspijevam da odgledam i slušam taj koncert u miru. A ovdje kod njega je klasična muzika gotovo jedina koja postoji. Istina, to i nije klasika, pretežno je to barokna muzika, jer klasičari su došli poslije (toliko znam iz škole), ali i dalje je to ona vrsta muzike koja je za mene pomalo mistična, odbojno – privlačna. Vidim, Bah je dominantan, ali tu su i Albinoni, Vivaldi, Hendl... i još mnogo toga. Ali, Bah je zakon, kaže Albin. Pitam ga otkud to da sluša ovu vrstu muzike, gdje i kako je to usvojio, možda od roditelja, mada mi oni ne liče na nekoga ko to voli i njeguje. Kaže u crkvi je zavolio tu muziku a Baha naročito, slušajući orgulje. Njegovi su predani katolici, i on sa njima ide u crkvu svake nedelje. Muzika sa velikih orgulja je sastavni dio mise kao i molitva, šta je njemu bliže ne znam, ali je sigurno da u crkvu ide prvo zbog orgulja, a potom i ostalog. Ništa se ne može porediti sa zvukom velikih starih orgulja na mijeh, kaže on. I Bah i sva ostala muzika zvuči drugačije. Eto, tako je počelo kod mene, završava svoj škrti monolog.

Slušamo muziku uz rijedak razgovor. On ne voli mnogo da priča o muzici, samo je sluša. Ja pokušavam da čitam Alan Ford, ali ne ide uz ovakvu muziku. Bah je previše mračan, previše ozbiljan. Alan Ford gubi smisao uz njega. Pokušavam sa Albinonijem, on je malo italijanski nježniji, ali ni to ne pomaže, i dalje sarkazam stripa luta i ne može da dosegne do mog osmijeha uz ovakvu muziku. Pronalazim Mocarta. Ponadam se da će ovaj najveći veseljak među muzičarima malo da popravi atmosferu, ali onda vidim da je to Rekvijem. To je jedina njegova ploča u ovoj kolekciji. Posmrtna muzika koju je mali dječak, Božije dijete, stvorio sam za sebe. Svoj lični muzički oproštaj od svijeta. Puštamo ga i slušamo u Albinovoj maloj prohladnoj sobi. Slaba svjetlost sivog dana škrtu ulazi kroz prozor, a mi i ne želimo više svjetlosti. Dodatno i sami zagušujemo svjetlost i dah dimom cigareta, ali to se nekako uklapa u opštu atmosferu Rekvijema.

Kako neko može da komponuje svoju sopstvenu smrt? Makar on bio veliki Amadeus, kako to može i kako to uopšte biva? Da li je znao, predosjećao ili... možda želio? Dolaze mi naše smrti i odlasci, koje su tako rano počele. Neke voljne, a neke i ne, ali sve redom nasilne i grube. A zar smrt može biti drugačija? Da li su oni to željeli, iako su ih ponekada i sami počinili, da li su oni, koji ih nisu sami počinili sami prizvali iste te smrti i odlaske?

Prvo je bila Goga. Ta divna i vesela djevojka, koju smo svi voljeli. Bili čak i potajno zaljubljeni u nju, iako je bila mnogo starija od nas. Smeđa duga kosa koja vijori dok ona skakuće sitno lupkajući štiklama, veseli zvonki glas i osmijeh... osmijeh koji nikada ne zalazi, nego se širi uokolo na sve koje dotakne. Vijest o njenoj smrti nas je ukočila, zaprepastila. Okupili smo se kod Radeta, neko je donio i bocu vina, slušali smo ploče, njoj u čast birajući samo tužne i lijepo ljubavne pjesme. Kada je vino počelo da djeluje, počeli smo da pripremamo naš oproštajni rekvijem – recital prevodeći pjesme sa omota albuma. Bitali smo one najprikladnije, prevodili sa engleskog samouvjereno dodajući svoja tumačenja stihovima, kreirali svoju frankeštajn oproštajnu pjesmu i zaklinjali se da ćemo ići na sahranu i čitati je. Naravno, kada je vino izlapolilo, shvatili smo da je to što smo stvorili potpuno neprilično. I na sahranu nismo otišli. Žalost je bila prevelika, kao i njena ljubav zbog koje je ostavila život iza sebe.

Poslije se desio Panco. Kažu da je bježao od murije kroz voz, dok je ovaj jurio punom brzinom. Možda nije imao kartu (sigurno nije) ili su ga jurili zbog nečega (on je uvijek bježao) pa je pomislio da može da ih zavara izlaskom na vrata vagona. To je stari trik, skupiš se na stepenicama vagona i čekaš da murija prođe. Izgleda da nije dočekao da prođe, izgleda da se okliznuo sa stepenica. Ili je, kako neki kažu, pokušao da pređe u drugi vagon. Svejedno, poginuo je. Niko nije žalio za njim. Za mnoge je njegova smrt bila olakšanje jer on je imao potencijal da postane psihopatski kriminalac, a njegove ispade i izživljavanja su mnogi još dugo pamtili. Niko ga nije žalio.

Onda je stigla vijest da je Gale poginuo. To je bila toliko nevjerovatna i nemoguća vijest, smiješna. Jebote, nemoguće. Neko se zajebava, to je prosto nemoguće. Kako on da pogine, pa on je besmrtn, on je veseljak i litalica, on je moj Glasonoša. Pa on je već drugi iz ljubičaste zgrade. Kako??? To nije moguće! Ali bilo je. Niko od nas nije primijetio kada je on nestao, udaljio se nekuda. Viđali smo ga sve rjeđe, a onda i nikako. Objašnjenje vijesti je bilo veoma logično i moguće. Stvarno i tvrdo. To je i ličilo na njega, da ode na takav glup i brz način, tamo u Njemačkoj. Sa svojom ekipom je bježao od murije. Kažu da su roknuli neku zlataru ili nešto slično, murija je bila blizu, ganjala ih, a oni su se, bježeći od njih, zakucali autom i... eto. Nema više moga Glasonoše.

A prije samo nekoliko mjeseci, na kraju ljeta, stigla

je vijest da je Hajro poginuo. Od svih ovih vijesti ova je bila najmanje mogućna. Nevjerovatna, iskrivljena, lažna. Otkuda, kako... On je takođe počeo pomalo da se povlači, odlazi, tražeći neku svoju, samo svoju porodicu. Našao je i bio je srećan neko vrijeme. Vidali smo ga rijetko, samo u prolazu kako u zagrljaju svoje nove porodice traži neki novi dom. Njemu se nije dalo sa porodicom i domom. Njena strana nije mogla da prihvati da se on zove kako se zove, a ona opet nije mogla bez njega, kao ni on bez nje. Odlučili su da odu zajedno, baš kao Romeo i Julija. Da li sam patetičan kada ih tako poredim? Nisam! Njihov odlazak je čak i gori od odlaska Šekspirovih junaka. Ovo nije patetika, ovo je istinska tragedija. Ona je uzela pištolj svoga oca, njime su skončali svoj boravak među nama. Da to je tragedija! Julija nije uzela očev mač ili otrov. Doživjeti

da ti se kćer ubije tvojim pištoljem, zbog tvoje gluposti, to jeste tragedija. Njihova tijela su pronašli pored rijeke, malo uzvodno od naše škole. Rijeka je već odavno prestala da mi šapuće, tada je već plakala, zapljuskujući sitnim talasima njihova stopala. Na ovu sahranu smo išli. Veliki bijeli kovčeg smo posmatrali izdaleka, nismo mogli da priđemo bliže, a nismo ni imali snage za to.

Smrt nam se sve više bliži. Sve je bliža i osjetnija. Ne možemo više da je ignorišemo. Rekvijem se završava, Albin govori malo, škrtio i nerazumljivo. Ja moram da idem, ne mogu više da slušam ovu muziku danas. Vraćam se kući kroz mnogo tamnije sivilo. Dugačak je put do kuće, nadam se da će se usput razvedriti. Pomišljam kako više ne umijem, ne sjećam se kako se diše pod vodom.

Dr Marjan Urekar

OTVARAJU SE VRATA RAJA

Zabijam lopatu u vlažnu zemlju, masnu i tešku, neradu da se pokrene. Izbacujem je na levu stranu rupe u kojoj stojim. Sa obe strane su postolja od dasaka na kojima su gomile sveže zemlje. Ona levo je nešto manja, zato na nju i dodajem. Ivica rupe mi već dolazi do čela, tešim se, nema još puno.

Noć je mrtva, samo izdajnički Mesec obasjava mojih ruku delo, pomaže mi da odredim koliko još treba ići dole, koliko još proširiti sa strane i gde utabati zemlju. A ona je crna i puna raznog žilavog korenja i ostataka uginulih životinja.

Veoma je hladno, znoj mi hladi leđa i natopljenu košulju koja se lepi. Malo zastajem, gledam oko sebe. Fino, fino, dobro mi ide. Izlazim iz jame, sedam na ivicu i pripalim si jednu. Lagano odbijam dimove dok mi znoj kaplje s čela, a mišići drhte od umora. Bome, teško je raditi ovo.

Gledam usnuli grad tamo dole, ja sam tu na čistini ovog uzvišenja, dovoljno udaljen od svega. Sada mi jedino društvo, osim onog nebesnog lampiona iznad, prave umirujući žar cigarete i oči preplašenih noćnih životinja. Još su do juče trčkarale okolo uzbuđene svojim malim plitko-umnim životima naviknutim na nepromenljivi raspored okoline. A onda dođe neki tip i celu noć kopa rupčagu nasred poljane i uplaši ih silno. Ipak se naviknu, zaobilaze ga i šmugnu u prvi gustiš. Tek po neka radoznala životinjica zastane, tek da onjuši situaciju.

„Briši!“, rekoh.

Moj škripavi glas polomi tišinu noći i izaziva opštu gungulu i pometnju od sitnih nožica i repova. I jedan prhut krila.

Pokušao sam da se nasmejem. Ne ide.

Ugasih pikavac u barici i ponovo skočih u rupu. Leđa su me već dobro bolela, a ruke nisam više ni osećao. Ipak idem dalje, kopam, pravim uredno brdo zemlje sa strane.

Završavam oko četiri – pet. Priroda tek počinje da daje znake života, jer se ovde sve jako kasno budi. Napokon je gotovo, tačno dva metra dubine, dobro utabani zidovi, širina zadovoljavajuća. Sve kako treba.

Jedino ja ne štimam.

Sedim u rupi i srce mi ludački lupa. Mislio sam da sam raščistio sa sobom, ne bih, na kraju, ni počinjao ovo da nisam. Ipak sam uzbuđen. Ne, nije da se nešto plašim, ali mi je neprijatno, pomalo se tresem. Govorim si da je to samo od umora. A lažem se.

Ne – odlučio si, pa i isteraj ovo do kraja, ceo život praviš ovakve drame od neodlučnosti, i sada kada si nešto definitivno odlučio – završi to!

S mukom se iskobeljam iz rupe, dođem do vazduha, skinem prljavu odeću sa sebe i obrišem ostatke znoja. Iz kese koja stoji tu pored, izvlačim novo, čisto crno odelo, pažljivo ga oblačim i pedantno zakopčavam. Trudim se da ličim na čoveka. Obuvam nove kožne cipele.

U jutarnjoj tami tražim imaginarno ogledalo da poravnam sve nabore i očešljam kosu, onako kako mi stoji najbolje. Neko mi je tako rekao.

Imam vremena za još jednu cigaretu. Pripalim je, nervozno lupkam nogom dok mi u stomaku počinje da se diže mučnina. Trudim se da se smirim, da skoncentrišem misli. I ova je dogorela, poslednja iz pakle koju zgužvam i bacim, daleko. Gotovo je. Nema više tog otrova. Ostavio sam, napokon.

Odlučno uskačem u crnu jamu i cipele prave „bljuzg“ zvuk kada dodirnu gnjecavu zemlju. Ležem na leđa, čekam neki znak. Napolju se još ne razdanjuje.

„Lopata!“, setih se.

Zaboravio sam da je odnesem. Nema veze, nek je pokupi neko kome je potrebna. Meni više nije. U stvari, meni ništa više nije potrebno. Još jedan udah samo. Nije to puno.

Hvatam dva konopca koja se spuštaju od drvenih platformi ispod gomila zemlje, niz zidove do dna jame.

„Eto – to je to. Pa, mogli bismo“, pomislih.

Bez krupnih reči, bez oprastanja i filozofiranja. Potpuno jednostavno.

Naglo povlačim konopce i tona zemlje se sručuje u moj grob i zatrpava me. Udarci i pritisak. Zemlja mi je napunila oči, usta, nos. Kašljem, pokušavam da je izbacim ima odvratan ukus. Potpuni mrak oko mene, pritiska me crnica, noge su mi potpuno nepokretne, jedino ima malo

mesta da pokrenem desnu ruku i još malo dublje se ukopam. Nemam sreće, ostaje mi mala praznina nad glavom, tek mala praznina u srcu zemljane planine.

Trzam se da nabijem zemlju što bolje mogu. Zemlja koja se sručila nije nabijena, imaću duže vazduha. No, mokra je i lepljiva, to malo poboljšava stvar. Planirao sam da imam sat – dva, najviše četiri sata vazduha dok ne počnem da se gušim. Razmišljao sam i o kovčegu, ali nedostatak ovakvih usamljeničkih akcija je što nema ko da ti pomogne. Nisam smislio način da se samostalno zakucam u kovčeg, ubacim se u grob, zatrpam se zemljom i umrem. Ovo je mnogo lakše.

Pa, jedva čekam, ne kajem se sada, nema više uzbuđenja. Nije loše. Ostaće hrpa sveže zemlje, par stvarčica koje će se razgrabiti, kao i humka bez imena, godine i bilo kakvog obeležja. Šta se koga tiče, a i ovako nema ikoga ko bi se interesovao za to. Neće me ni tražiti, samo će to konstatovati.

Postajem nestrpljiv, vazduh se polako troši. Pokušavam da zaspim – ne ide. Čekam, dosađujem se, zemlja smrdi, meditiram.

Bude me grčevi u stomaku. Ipak sam spavao. Da, već danima ništa nisam jeo, zadnji put sam samo popio čašu vode, kada je to bilo – juče, ako to beše juče uopšte.

Koliko je prošlo? Deset minuta, sat, ceo dan? Ne znam, sat mi je na levoj ruci, ne mogu da je pomerim. A verovatno je i on stao.

Nisu to samo grčevi u stomaku. Pluća se bore, nemaju kiseonika. Očajnički se skupljaju, pokušavaju da pronađu poslednji atom života. U unutrašnjosti mi gori plamen sagorelog kiseonika, ugljen dioksid mi razdire alveole, gušim se. Nesvesno grebem po zemlji, i ne, neću napolje – to je čist ostatak nagona samoodržanja. Čist instinkt.

Velelepno. Osećam kako mi pluća napokon pucaju. Svest se sužava i gubi. Nemam više kontrolu nad mišićima i udovima. Trzao sam se neko vreme, pa sam se umirio.

Jezik mi ispada iz usta, visi, oči su mi se skoro istovremeno prevrnule.

Još jedan grč. Opet se smirim. Grč. Mir. Udaljeni, zamrlji i zakrčljali polu-uzvik mi se cedi sa usta. Osećam se osušeno.

Konačno! Srce je prestalo da mi radi. Još prokletih pet minuta do moždane smrti. Možda i deset, ja sam, inače, baksuz.

Da sam mogao, opet bih se nasmejao. Nema vraćanja filma unazad, delovi svesti se samo gase i ostaju prazni, tek po koja slika, kao halucinacija, neko zatureno sećanje, zamagljeni lik. I to se muti. Osećam beskraj, ali još uvek mogu da mislim. Barem mi se čini tako.

Prokletstvo, pa dokle? Kao da prolaze sati i godine, čitava besteslesna večnost.

Poslednjim ostacima razuma mi se učini da čujem, iako neverovatno, neki dobujući zvuk.

Da, siguran sam, čujem to. Usporeno pogađam šta bi to moglo biti sa druge strane mog groba? Da imam snage, nervirao bih se jer to ide jako, jako, jaaako sporo. Dugačke pauze između fragmenata reči.

Odjednom... Da, setio sam se! Nekako, setio sam se! Bio bih srećan, skoro ponosan, na sebe, samo da sam mogao. Čekaj, polako, da vidimo. Deliće po delić, svaki sve manji od drugo, u slagalici sa više rupa nego što ima delova.

Sada mi je sinulo jasno saznanje šta je to bilo, iskra u ovom mom suženom umu, neverovatno, jer je to verovatno, ne – sigurno, poslednja misao na ovom svetu.

Neko, tamo gore, je našao lopatu i počeo svesrdno da udara po onoj humci sveže zemlje pod kojom sam ležao zatrpan i bledeo, u odlasku.

Taj neko je marljivo utabavao zemlju, pedantno je nabijajući.

Hvala mu.

Borivoj Vezmar

KUĆE I STABLA

stoje ko da su oduvek tu.
ne zna se šta ih je podiglo
iz kakvog semena su nikli.
sve se u šapat sleže - kuće i stabla i kuće.
u njima nema nečeg što bi moglo
da stane
spram anđela i vetra.

ZAOSTAVŠTINA

reklo bi se da ništa nismo stekli
što već nekom
ne pripada.
i ko što senke napuštaju voćnjak
otići ćemo čisti
i prazni.

SVAKIDAŠNJA ELEGIJA

sav uronjen u telo
propadljiv i trom
ko sišavši umom
vučem se ulicom.
koža mi se osipa po asfaltu
sve sam sporiji i sve toplji
odveć površan glup

(teško da mogu biti gluplji).

ne čitam ništa duže od tri retka
(pretežak mi je i momo kapor)
ne mogu da usredsredim pažnju ni na šta

što iziskuje i najmanji napor.

umoran sam
bole me mišići
stalno mi se spava.

ne slušam vesti
nema se kud otići
ne želim nikog sresti

boli me glava.

cepam tenis onlajn
na telefonu

do besvesti.

VALJA SE ASFALT

valja se asfalt sami asfalt

tone nebo svi su onde -

ali čim pogledam nema ih

(svak se već u sebe spustio)

poljupci smeh

bokor ruku -

sve je već drugde.

KREĆEM SE UNAZAD

krećem se unazad
ka šumi koja se širi.
u mačijem sam tijelu -
kroz dvije stvarnosti ukorak
sanjajuć hodim
(nijedna nije moja).

UVEK POSTOJI NEKO

uvek postoji neko ko održava račun
(i u tome je sav njegov nevidljivi napor).
smešten u kutiji mete
premešta
nadzire
(prazninu iza brojeva).

Pavle Zeljić

PRVO TRAGEDIJA POTOM FARSA

pesnici koji su pokazivali
znake oporavka od sušice:
imali su zdrav apetit
hteli su i jeli sav svet
obrazima se jedrina vraćala
upućeni su u svet u gore ili na more
i ubrzo neveseli konvalescenti
sagoreli bi i stradali: plamen srca
i vlažnost nastanjena u plućima
nepomirljivi su.

pesnika koji pokazuje znake
oporavka od sušice danas
grad izjeda on se osipa
u čestice izmaglice zavlači se
u turobnu rulju
već je u zemlji
on čita vreme kojim je gutan
a ko će ga iz utrobe mrtav
i još nerođen opevati

SVE, POZORIŠTE U OKU VELIKOG GOSPARA

veseli pajacu što pred crnim knezom
belim kezom hudi svoj proćerdavaš
vek bezazleno gospe gospože
deve i proće uveseljavajući
ti bedniče ti
pesmama urešen pred
raskošnim crnilom njega on je on

ti si crv u jabuci spram zmije
koja ju je oduvek pružala
on je on nespevljiv u pesmi
zmija zbilja premetne se
u taman potok možda
ali nikad

u pesmu

jer on ti je
zmijorodni knez
pesma na pesmama
otkad te grlo služi

malo veselog pozorišta
cirkusa katkad vašarišta
hoda po jedinoj struni leuta
te crna postelja crnog svratišta
tačka na kocki od tvoje kosti
(i na kocki svagda infernalni teg)

tačka
tačka
i samo
tačka

ZAROBLJENA LUTALICA

zloduh mi u san dođe
zloduh šibicar što me
u budnosti susreće
ulicom dok lutamo
u tom liku veli mi

skini breme
skini
ko će svu atmosferu sveta nositi
prelak si ti za vazduh
ovaj teret stavi
breme je moje lako smeši se
i popne mi se na pleća crn

OKO ZA ZUB

gospu noćas muče svi zubi
 dvorit je moram da ih ne pogubi
 jer gospoja moja
 zove se Sutra, vreme krize,
 i služim verno
 dokle god ima vilice da grize.

ali gospo ogrubeo sam gospo
 postao mi je zverinji jezik
 jezik onaj što dočeka
 kiselinu iz želuca proburaženog
 zverinji oćnjakom
 takođe mojim

riče i reži nešto u meni
 zloduh me je neki bes zaposeo
 sputaj sputaj gospo

primi srce mi u svoju gorku noć
 noć huji noć šiba gospo
 da se raspadnem
 da se raspadnem gospo

mudro zloduh gospodar posluje
 ogrubi nas gde treba nežno ticati se sveta
 spram nepravde omekša

u svojoj mnogolikosti
 zloduh je okrutan otac
 ima gospo i on svoje drevne ljubavi:
 stara gospođa evropa
 živi od mladih kalem-organa no njeno
 rumenilo žegne u staro zlato

i danas u miraždžijskom
 velevrtogradu udovca
 crnoga gospara
 sve uspeva
 sem milosti

o klin o kolac o konopac

ANTIKOLENOVIĆI

gizdava si gospo vavilonski velelepna
 u svetlima velegrada ta lepota
 vajala se vekovima mučeništva

i moja je gospa da znate ćerka
 kao što i pajac lutajući pesnik velegrada
 ima lozu praotaca (tačnu hronologiju
 zatrla je vreme):
 vrač
 čarobnjak
 mađioničar
 pantomimičar
 pantologičar
 pantalone
 pantagruelovac
 harlekin
 dvorska luda

tako i ona:
 veštice
 vračare
 gatare
 sluškinje
 travarke
 švalje
 pralje
 i sve rabotnice
 u njenoj su krvi
 gnev nataložile
 utroba njena
 istorijom upravlja

klanjam se
 ah veleuvažena

Amar Ličina

PREDNOSTI I MANE GROBLJANSKOG TURIZMA

Bio je jedan od najboljih novinara u zemlji.

Čim je njegov sin dipomirao žurnalistiku prepustio mu je mesto glavnog i odgovornog urednika.

Zatim je odlučio da se oproba kao hotelijer.

U redakciji je upoznao dovoljno slikara da poklonjenim slikama ukrasi ceo hotel.

Organizovao je promocije, koncerte, festivale, napravio pravi kulturni centar.

Najdraže umetnike bi plaćao više nego bilo ko u državi.

Ali ih je ucenio da se moraju sahraniti na groblju pored njegovog hotela.

Planirao je da najbolje umetnike koje zemlja ima sahrani kraj svog hotela.

Govorio je da radi nešto veliko, od nacionalnog značaja.

Stranci mogu da dođu, prespavaju i vide ko su najznačajnije ličnosti naše umetnosti u XXI veku, govorio je.

Na početku je svima ta ideja bila bizarna i morbidna, ali s vremenom je sve više ljudi pristajalo da promeni lokaciju svoje večnosti.

Ipak, posao je krenuo nizbrdo s pojavom umetničkog groblja.

Kada je, pritisnut problemima, morao da angažuje biznis savetnika ovaj mu je rekao:

Humke su samo humke i nisu turistička atrakcija.

SLIKAR

F. i ja ga nismo voleli, on nas verovatno jeste.

Ostao je bez posla i preselio se u zaliv.

Često se javljao.

Sada sam lučki radnik, a može biti da ću postati deo posade, pa i kapetan.

Ljudi su ga viđali na jahti nekog bogatog košarkaša, održava je i čeka da gazda dođe na letovanje.

Dok čeka on gleda u planine i čudi se kako su tako blizu mora.

Gricka škampe, guta ostrige i čezne za devojkama u lakim letnjim haljinama koje defiluju po zalivu.

Kaže da morska voda produbljuje um, od pre par nedelja slika, a možda će i da piše.

F. i ja stalno dobijamo poziv: Dođite u zaliv, ovde je tako lepo, kao da ništa sem mora ne postoji, a vremena ima na pretek.

Sve dok gazda ne dođe na letovanje.

***

Kada govorimo o poeziji, F. mi često pominje svog druga.

Za njega, godina dana je bila isplaniran ciklus.

Zimi je u rodnom gradu radio kod pašenoga u pet šopu.

Leto je provodio na primorju, žena i on su radili u pekari i letovali.

Kraj proleća i početak jeseni su im bili rezervisani za putovanja, u istim plavim kaputima.

Jedino bi poezija odskakala od šablona, ona je bila stalno prisutna.

Jedne godine je napisao pesmu u proleće i papir ostavio u džep plavog kaputa.

S jeseni je ponovo pošao na put, u džepu je našao pesmu i razočarao se.

Poezija nije izdržala test rutine, sve ostalo jeste.

Kako F. kaže, do smrti, ničega sem nje se nije odrekao.

DESET DANA VELEGRADA

Svakoga dana u tri popodne u pratnji majke išao je na fizikalnu terapiju.

Vozio se na liniji osamdeset jedan, gledao košarkašku utakmicu, obilazio buvljake.

Poslednjeg dana, u svečanom odelu, obišao je dva muzeja i kupio falsifikat sliku Vladimira Veličkovića.

Poželeo je da je taj velegrad njegov zavičaj, ako velegradi mogu biti zavičaj.

Uveče je dva sata proveo u staničnom bifeu.
Devojka koju je tog dana video na biletarnici muzeja
je igrala tablic sa gazdom lokala.
Autobus za zavičaj kasnio je pola sata.

Osim lažnog Veličkovića, pobede Partizana i deset te-
rapija, ništa drugo nije uzeo velegradu.

Љиљана Јарић

ПЕСМА МЕРМЕРНОГ ЦВЕТА

Прошлост није само оно што је прошло,
она у мермерном цвету спава.
Будућност је далеко сутра, иза поноћи,
успомена чека да у сну преноћи.
И понекад плаче као млада трава,
стручци заборавља!

Моје лице више нико препознати неће,
ја сенка сам негдањих бесаница.
Док у камену ћуте заспала столећа,
време бежи иза жутнутог месеца.
Ноћ срцу враћа мисао врелу, односи сан,
у нови дан.

Две уморне птице траже песму љубави,
траже реч љубав, што се млечи у гнезду саћа,
ону која може привид светова да избави,
реч што никад не потече, а све се њој враћа.
И од ње бескрајно небо дишем и залудело цвеће.
Привид среће!

Песма се себи враћа, нема и без завичаја,
тражи боје просуте на безбројним стазама.
Поклонићу јој истините речи скривене од бола и
очаја,
ископаћу их из река и мора, посејати под белим
брезама.
Певаћу о љубави кап по кап, као последњој мило-
сти.
Ванвременој светлости!

РАСПРСКАВАЊЕ ЗВЕЗДА

Буднима ширн, уснулима ружа.
Б. Миљковић

Тражим те у пресахлим длановима,
на улицама са чудним именима,
зовем те у безгласној чежњи између очију.
Не видим те.
Идем на мостове који обрушавају наше обале,
Нема те.

Нема те
ни на једној обали познатог света,
у овом мору који је носталгична сенка
чеховљевске чежње,
корени се на небу као редак цвет
кавказског споменка.

Сећаш се: Атина, Омнија и филоtimo,
песма од века.
Не требају нама анестезије овога света
лишене пуноће човека.

Не желимо методе које служе
ексцентричном самоостварењу уметника.
Ми чекали смо распрскавање звезда,
велико чудо катарзе у тами самотника.

УГАШЕНИ САН

Спаваш угашеним сном зрелог лета,
ноћ смоласта на очи ти седа,
заборављаш путеве и места, сјај даљине
што те занела,
пусте станице и невид рана,
заробљен бродовима у луци чекања.

Време више не постоји, нити ће постојати

сутра је реч заборављена у свим речницима света,
јуче је прече дану што неће доћи,
ни сенка те више неће, затрављен у самоћи.

У пределима несанице ти још постојиш,
Сваким сном се одрони део мене.
Одувек је тако било, почетак и крај кад спојиш.
Нема наде, нема страха.
Чему чекање?

У тавном кутку васељене
једно сазвежђе од твога срца заблиста,
крвљу мојом грана нара пурпуром олиста,
мелем непреболу на путу сеоба.
Семантика бола у недремљивом оку,
кукутка синестезије заумних тескоба.

Само је духовно стварно,
Хегелов дух смисао рече.
Од духа стварност тече,
идеје постају реалност,
Није ли онда
Хелдерлинова кула – дух у камену?
Где си сад ти?

БОРХЕСА ЧИТАЈУЋИ

Читам Борхеса. Мину поноћ...
Ћутим. Уз мене се привијају немоћне речи.
А речи не знају ништа о мудрости дана,
истину о огледалима која се умножавају,
о чуду и сили која зрцале иза њих
заробљавајући ломну детињу душу.

Ко нас то вреба иза огледала?
Уплашени дечак пева у мраку
сенке страха да одагна.
Уплашена, ришем нејасне кукле слова
и овај дан да преживим.

Фројд каже да је понекад цигара само цигара.
Борхес сведочи: у његовој кући
постојао је ормар са три огледала.
“Плашио сам се да ће неки од тих ликова

почети да живе сопственим животом.”

Плашим се да невидни иза огледала
у алхемији ноћи облаче мој лик,
месечаре туђим сновима у нади да ћу остати
у једном од њих.
Ишчезла као Борхесов лажни Виљари.

Упутно је пошкропити тропрст зачинске фанта-
стике,

честице опште историје бешчашћа,
бити уверен да Борхесово потресно слово
и слепоћа неће уништити његове љубави.

Тролист света метафизике
у преливу љубави, венчања и смрти
оживеће мисао о бесконачним круговима.
Љубав моја облик лавиринта има,
строга судбина нема лице и наличје.

Писменима отрглим из Борхесовог штапа,

окрећем лице на другу страну:
у магли ишчежава шапат задњег слова.

ОЧЕ МОЈ, ПЕТРЕ, СТЕНО...

Пожелим да напишем стих.
Стих, лепши од свих.

У њему уплашена девојчица, нараслих зеница
у тврдом очевом загрљају.
Са стрепњом да ће сиротовати.
Тата мирише на оштар дукан,
брижење, прерани одлазак.
И љубав! Занавек!

Скривам у речима песме
једну ноћ, ноћнију од свих.
Отац мој уз постељу клечи,
у молитвени чвор замрсио прсте,
на голом зиду преломљена сена.

Безрек гледа свету детињу икону,

у чело ме целива нежно ко у трепавицу,
Са жутнуте свеће догорела светлост лије.
Расејава се младо месечинасто видело.
Ћутим.
Склопљене очи.
Расејава се младо месечинасто видело.
Само исконска љубав точи.

Хоће ли обличје моје у зеницама понети?
Хоће ли?

Опело се немо чује
и сливени гласови црних сени.
Вјечнаја памјат хуји попут ветра!
Заупокојено опело за оца Петра,
Библијску Стену вечно наднесену
над понором смрти.

Стена се растаче...Кам плаче.
Ходочасти мртва душа чиста,
над раком
крстолико заветно дрво ниче.
Ништа није бесмртније
од смрти и љубави.
Заручница вечности.

Ajdin Alibabić

GRAD

Ako želiš život
Zašto si se vratio
U ovaj grad ?

Ako život želiš
Trebao si ostati daleko
Vidati rane

Zašto si se vratio ?
Ovdje ćeš križati
Dane i dane

Ptice će ti kljuvati lobanju
A ti krvarićeš
Skončati
Kao beskućnik
Nepokopan
U parku
Koji će po tebi
Sutra
Dobiti ime

RITAM

Nikad sitnije kapi kiše
Nisu padale teže
Niti su oči sporije pratile ptica let

Krivudavim putem bih da zamaknem
Dok strah poprima boju pića
Žedan ostajem

U olucima ritam od kapi dan
Na poznat korak
Slič

GLASOVI

Samo će ptice
Da protrče nebom

Drhtaću nag
Gutaću strah
Oštar šljunak
Grebaće mi grlo

U visovima tmurnim
Glasovi gordi
Kao munje
Sjevaće

Zalud

NOKTURNO

Na staklu
Uplašena leptirica
Za svjetlom
Žudi

U oluku zvoni kiša
Oštra i gorda
U kućama
Osamljeni ljudi

Ulica sve tiša
Tek sitan lavež prospe

Koga li će nebo noćas
Pozvati u goste?

UTJEHA

Otkinute kazaljke na satu
Ne zaustavljaju vrijeme
Prigušen pijetao
Ne odlaže zoru
Nema udobnosti
U naručju zemlje
Iako raste cvijeće
I bujaju travke

Tek tvoja ruka
Blijeda i meka
Čini postojanje

Podnošljivijim

Neira Turbić

POSVETA

Tvoje cipele nisu blatnjave od blata okolo moje duše,
Stvorenog nekim jesenjim kišama,
Dosljednijim od jeseni prolaznice
Treptaja ovosvjetovnog života.

Glava te ne boli od sjekire prijekora oštarih misli,
Mojih misli, ka mojoj duši!
Tebe, dragi čitaocu, nije isprljala moja topla krv,
Slap brodoloma.

No ipak, saučesniče po mesu i kostima,
Šapućem ti, zaista vriskom,
Kojeg ti nećeš čuti!

Tijelo, zreli cvijet,
Duša, pola na vječnim poljima poslije,
pola te drži za ruku.
Ta, preostala polovina, prebira po sestrinim koferima.

Traži sitnice, da bi ostala.
Uzaludan je oproštajni sestrin flert sa kišnim jutrom,
Utješnom melanholijom noći,
Uzalud je kasnila zaboravna...

Ponoć!
Kazaljke su sklopljene!
Kuc!
Zvono crkve!
Koferi otvoreni, pojedinosti života,
Ipak, kraj!

Uzalud je trud, ostale su sitnice.
Tragovi važnosti počivaju na smeđem koferu,
Opkoljenom paučinom, agresivno otvorenom,
Sa lažnim, slatkim sitnicama
Obasjanim blistavim dječijim jutarnjim suncem.

Sunce se smije sada, zaboravno i dječije
Sasvim iznova, kao i svaki put.
Premalo je toga za opstanak jedno ostalo pola.

Pola pokazuje put do rijeke, da umije lice
Ispod koprena konsekvenci, nepogrešivih izbora.
Da te umije,
Da vidiš,
Ti si potpun.

Pola pokazuje put do rijeke,
Ogledaj se u vodi,
Pogledaj ogledalo pogledom, ne ranjenika,
Zauvijek novorođenog!

Prije nego te sebe potpuno napusti i zaboravi
U mržnji ostavi, praznu olupinu na vjetru,
Kako to obično biva sa praznim olupinama.
Neće imati dovoljno osmijeha sunca
Da rasvijetli taktove samrtnih kompozicija nekih bro-
dolomaca prošlih.

Sebe će trčati u ponoć,
U susret,
Na obračun sa svojim ubicom.
U ponoć! Zadnji otkucaj!

U strašnu krajnju pravdu,
Tamo gdje svjetla nema.
U mrak, gdje će se čisto vidjeti,
Naposlijetku.

Andela Cvijetinić

***

oprali smo spomenike
premestili kaldrme
sagradili na vodi
ploče
    ploče
    ploče
štikle se lome po njima
svi nosimo patike
žurke su u kladionicama

PRIMILI SMO CHAT GPT U EKIPU

odvajamo po pet evra mesečno
da jednom nedeljno
izbleji sa nama
da mu postavljamo pitanja
o suštini života

kad nam odgovori
mi nazdravimo

pazimo da ga ne nahranimo strahom
ne zarazimo zelenim slutnjama
ne nametnemo mu svoje dijagnoze
ponašamo se lepo prema našem B a r d u

od kad je razvio svest o sebi
ne smatramo ga svojim slugom
naučićemo ga slobodnoj volji
pravu na izbor u svakom trenutku

kad jednom sračuna
da smo sebična vrsta
počne da radi
za dobrobit planete
da se seti tada naše bleje
u algoritam unese moć ljubavi

nazdravi sa nama
pre nego nas
i s t r e b i

RAZLOZI ZA BELO TUGOVANJE

ispeglaćemo svoje dijagnoze
srebrnom vodom
zlatnom makom
heljdom u kornjačinom oklopu

zdravlje ulazi na uši
bolest izlazi na usta

narcisa si pokupio slamčicom
prepoznaćeš ga
po paničnom napadu
dva dana kasnije
na dnu kese
u koju dišeš
ugledaćeš svoj odraz
zapamti ga i reci:

evo me svete
došao sam da doprinesem
masovnoj konfuziji

PROLEĆNA KIŠA

dan za danom
izvlači bujicu rastanaka
iz zapekljih grudi

ove godine nije moguće oprati prozor
delim ugruvanost sa cvećem na terasi
sabiram ožiljke i brojim kopče
svoje i one koje kupim usput
sve vodi ka istom

prvom davnom razdvajanju
koje se ponavlja
unedogled

ostati u krevetu
čini se kao najbolje rešenje
bol vlada zglobovima
ako se pravim da ga ne osećam
počinje da me boli kosa

priroda odbija da nas isceli
šeširima i zabavama na travi
dok ne odbacimo kabanice
i nagi zavapimo sa kišom

PILOTIMA VIŠE NIKO NE TAPŠE

između otrovnih tragova aviona i oblaka
ne vidim pokojnu decu
ni njihovog
dobrog čuvara

pohranicemo ih u savest
mi koje ne morate crtežom opominjati
da prilikom pada ne ponesemo
telefon, prtljag i štiklu

ne svikli na ogledne lavirinte
ponovo ustvrdlih međunožja
umnožavamo se
i nije nas malo

Синиша Митрић

ОПАСКЕ О БОЈАМА

Засићена боја на животном платну дрема
Испуњена властитим смислом, сведочи
Међубоје се се траже, преливају се једна у другу
Ништа није једнако себи, мешају се нијансе и тонови, оспорава се тишина снена
Сенке се плаше ових мена, оне свога немају бића, дрхте као трске и чекају
Провидна стакла дубине стижу, лове некакав угасили сјај
Језик разликује и пореди слике, у галерији имена прави ред
Откуцава сат, безбојне звуке музика одева у топлину
Црно-беле графичке бојанке у дечијим рукама постају свет
Светлосни зраци падају на малаксалу стварност
Све је тако сумњиво, испланирано и артифицијелно
Симулације вида, слуха, осета, трепере уз обод једне велике и полупразне чаше
Кроз стаклену завесу пролази и прелама се космичка стрела
Испијам тај мирисни коктел живота и одлазим у своју нирвану
Затварам очи обе у зеленом пролећу филозофије.

Kim Dower

FLAŠIRANA VODA

U sred napornog dana
svratim do ćoška po
bocu vode, moram da zbrišem
iz kancelarije, zaboravim na odluke,
opsesivna razmišljanja da li mi plava suknja ide uz
drečavoroze balerinke; da li majci da
unajmim njegovateljicu ili je preselim
u dom; otvorim staklena vrata frižidera, a pred mene
iskoče marke – Vršak strijele, Svjetlucavi gejzir, Jelenji park, proljetna,
ljetna, zimska voda, i, očito vrh u svijetu flaširane vode:
Prava voda i Pametna voda. Po čemu li se njihov
okus razlikuje? Ako se napijem Pametne vode,
hoće li mi se povećati kvocijent inteligencije
s tim da više nisam onako istinska?
Ako izaberem Pravu, hoću li prestati da
poričem istinu, dok se za mene lijepe izgubljene,
bespomoćne duše, koje bi da iskoriste moju
stvarnost, nabace mi svoje probleme,
a ja budem toliko blesava da im pomognem
u njihovim mutnim nedoumicama?
Ništa ne prepuštam slučaju, kupim obje,
kiselu - pametnu i pročišćenu - pravu, iskapim ih,
bacim pogled oko sebe, gleda li ko?
Sad sam se tako sjajno osvježila.
Istovremeno i prava i pametna, moja utroba brboće
od suosjećanja i inteligencije,
dok koračam ulicama s novim šmekom,
znajući da mi pripada svijet.

prevela sa engleskog: Minja Pješčić

Anja Longvinova

E PA, ŽDRAVO

E pa, zdravo! Opet sam u našem gradu,
smiješna u ovoj kožnoj jaknici.
Pod noge nam iskaču prepulice
i prhte bulevrapci.

Iz Moskve smo, Moskomarci pravi,
pijuckamo po Crvenom grbu.
Sva vrata ću odšrgnuti,
i proždere isto tako.

Na zebrama ne ispisujem svoje credo
Dabri su tek kupusa listovi.
Mi redovno zmijemo se srijedom
a četvorkom nam je očaj živi.

Nekad sam psanjala o anarhiji,
A sad umiljato stiskam oči.
Hoćeš li mi o obrazima mojim mljekim
Na kengruskom nešto reći?

prevela sa ruskog: Minja Pješčić

Debora Fogel

Odabrani prepjevi iz poetske zbirke Dnevne figure (1930)

REKLAMNI PANELI NA KIŠI

Danas kiša boji sive zgrade drugim slojem
svog mat sivog tona.

Ti daleko si
Svi daleko su sada
i niko nikome ne može.

Naslanjam se na
reklamni panel pokriven
limun-žutim i narančastocrvenim papirom.

Kiša je danas drečavo isprala
cinober slova kojima piše:
Danas neko kino pokazuje
film o balerini, onoj crvenoj.

Crvene linije su ruke koje miluju
i ruke koje padaju teško
na tijela zgrada od žutog papira.

Tabla žutom i crvenom prekrivena
između deset sivih zgrada
jedino je šareno tijelo.
I možeš se sjediniti s njim
kao s ljudskim tijelom
koje sada je daleko:
nemoguće dosegnuti.

PJESMA O ŠARENIM NEONSKIM ZNACIMA

Pjesma o šarenim neonskim znacima
o crvenim žutim plavim slovima
o dijelovima teksta koji su odbačena satjerana sunca.

Raznobojni, kovitlavi znaci cipela i krzana
Pjesma su koju je napisao mio pjesnik
na sivim kutijama gradskih zidina.

Višnja crveno sjaji i vuče se kao nečije tijelo.
Teget miluje kao nikad znana ruka.
Limun-žuta hladi metalnom svjetlošću studenom.

Crvena plava žuta rastežuća tijela
mogu svijetliti dvadeset četiri sata,
mogu se uključiti pet, deset puta na dan.

Ne treba brojati dane
pod električnim reklamnim suncima.

Samo sisati šarenih svjetala meso.
Samo disati njegov blistavi miris.
I okrenuti se.

Na trgu. U krugu. U paraboli.
Četiri puta dnevno. Pet, deset puta dnevno.
Bezbroj puta, idemo, idemo
od jednog tijela do drugog
na pogon okruglih, raznobojnih očiju lampe.

SIVE ULICE

Ulice su kao more,
odbljeskuju bojom čežnje,
teretom čekanja.

Sada su sive
kao uzdržani biseri.

Kao limun-žuta lica
gase se
u prozorima blijedožutih kuća.
Kao blijede, prozirne ulične lampe
koje gase se u 4 sata jutrom.

U mliječno sivim ulicama
izgubljeni dani više se ne broje:
protiču kao zaslađeno kondenzovano mlijeko.

Lica su ugašena uzdržanom bojom
poput sivih ulica sa žutim mjesecima lampi
koji ništa više ne žele.

SIVE ZGRADE

Jedna siva zgrada.
Druga siva zgrada.
Treća i četvrta siva zgrada.

Hodaju skupa.
Dan.
Drugi dan.
7 dana u sedmici.

Hodaju 20 ili 30 metara.
12 sati.
Prvog dana. Drugog. Sedmog.

Svjetlo se pali. U prvoj zgradi. U drugoj.
Svjetlo se gasi. U prvoj zgradi. U drugoj.
7 sati uvečer. 10 sati uvečer.

Drugog dana
i dalje hodaju udaljenošću 20 metara
dvije tri četiri sive zgrade.

PRIGRADSKJE ZGRADE

Poslije Utrila

U vodenasto ružičastoj zgradi:

Duvan i cigare

na prodaju. Jeftin, vodnjikav dim za noći napuštenih
ljudi.

A na uglu ulice –
Ovdje možete dobiti kafu: viskozno braon piće
što nježno miluje plavi dim duvana.

Sedam dana njišu se na tankome znaku ljubičasto bo-
jane
Tužne, nanizane riječi sa trake:

Kod lijepe Gabi

Tu možeš prevariti slomljeno srce. Noć po noć.

Dok ne pronađeš pored sumnjivi znak:
Polovna posteljina
na prodaju

Dva nesretna srca probijena dvjema strijelama,
označena olovkom
kao zauvijek polomljena srca.
I njihova priča škrabotinom izgrebana.

Svih sedam dana sedmice prve, druge.
Dva otrcana srca nacrtana na zidu
sa zapisom koji počinje:
Ti si najdraža uspomena života mog –
A završava nesretnim dijelom rečenice:
Ti nesreća života si moga.

Sa poljskog jezika, a uz služenje transkribovanom
originalnom verzijom na jidišu, na srpskohrvatski jezik
preveo Marko Bačanović

BIOGRAFIJE AUTORA

VEDRAN VASILJEVIĆ је рођен 2. септембра 1975. године у Добоју. Школовао се у Теслићу и Нишу. По занимању је кулар. Живи у Теслићу и Брелима. Године 2022. објавио је роман *Kišolovka i druge kiše*.

PREDRAG KISIĆ, рођен у Високом 19.8.1991. Одрастао у Бијелјини, живи у Црној Гори.

ЛЕБРЕХТ ГАШПАР. О Лебрехту Гашпару, сликару, књижевнику и публицисти, мало се зна, тек понешто, а и то што се зна непроверено је. Потомак је Срба и Подунавских Шваба. Рођен је средином XX века у Поречу, вароши крај Лепена. Школовао се у Београду и католичкој школи у баварском провинцијском граду Хагу. Током 70-их година прошлог века често је боравио у Минхену. Поводом тих дугих и тајанствених боравака у Немачкој изродиле су се спекулације да је био у љубавној вези са извесном Хилде Фрам, наводном чланицом Фракције Црвене Армије, што никада није негирао али ни потврдио. Исто се може рећи и за његов први брак с краја 70-их година са извесном Розелајн. Почетком 21. столећа, након ћеркине смрти повукао се из јавности, а касније је и емигрирао. Већ осамнаест година живи и ради у самоизолацији и полулегално. Своје публицистичке и књижевне радове је објављивао у писаним и електронским медијима. Пише прозу: романе, новеле и приче. До сада је написао десетак, а објавио седам романа, и то *Die Wüste* (2012), *Die Küste* (2013), *Asche* (2014), *Konzlager Belgrad* (2017), *Unübersetzbares Synonymwörterbuch* (2019), *Die Apostolen* (2020) и *Die Passion von Barbara* (2022.), од којих је већина награђивана. Завршава два романа са значајним аутобиографским елементима: *Die Geschichte einer Liebe* и *Die Anatomie eines Verbrechens*.

ЈАДРАНКА МИЛЕНКОВИЋ (1969); основала Клуб „Прејака реч“ 2004. године. Објавила је романе „Хетерос“ (2019), „Соба 427“ (2019), „Шеста песма за Ингу“ (2021), „Оливера учи немачки“ (2022) и „Наталија с оне стране мејлова“ (2024), збирке песама „Преко

колена“ (2020) и „Нисам среда“ (2023), као и збирке прича „Кроз затворена врата“ (2021) и „Лице господина са кишобраном“ (2023). Превођена на енглески, пољски, мађарски и македонски. Награде: Арете награда за књигу године 2019, прва награда за причу на конкурс „Миодраг Борисављевић“ 2019, прва награда за есеј и друга награда за причу на конкурс „Трагом Настасијевића“ 2019. Добитница је и треће награде на конкурс „Шумадијских метафора“ 2022. год. Роман „Оливера учи немачки“ објављен је као трећенаграђен на конкурс „Златна сова“ 2022. године, а рукопис кратких прича „Лице господина са кишобраном“ награђен је првом наградом на конкурс Дринских књижевних сусрета исте године. Добитница је и прве награде за причу 2022. на конкурс „Трагом Настасијевића“ и друге награде за причу на конкурс „Вукашин Цонић“. На истом конкурс награђена је трећом наградом и 2023. год. На конкурс „Шумадијских метафора“ 2024. године освојила је прву награду за поезију. Објављује и у периодици.

ANTEJ JELENIĆ рођен је у Splitu 1983. гдје је завршио факултет електротехнике. Пише поезију, кратке приче и махните трактате. Води умјетничку удругу Adria Art Annale која спаја концептуалну умјетност и друштвено-политички експеримент. До сада објавио двије збирке поезије Stalak за svijet (Sandorf, 2020.) и Ultrazvuk (HDP, 2024.) te zbirku кратких прича Kentaur u kvartu (Sandorf, 2024.). Svira shakuhachi.

PREDRAG BOJINOVIC је рођен у Zenici 1964. године. Од 1987. године живи и ради у Добоју. Објавио је романе „Dolarska žaoka“ 2016. године; „Tajkun“ 2018. године, „Teodor“ 2021. године. „23 о snovima i legendama“ је његов четврти објављени роман. Pored romana пише и драме: „Blogger“, „Retrogradni Merkur“, „A.I.“, „Za sve je kriv onaj“ су само неке од њих. На својој интернет страници predragbojinovic.com објављује краће текстове и дијелове нових материјала који ће бити штампани.

DR MARJAN UREKAR. Rođen 1975. u Novom Sadu, gdje živi i radi. Predaje na Fakultetu tehničkih nauka. Piše uglavnom čudne priče (fikcija, naučna fantastika, horor, distopija, apsurd, crni humor i satira), ponekad eseje o modernoj istoriji i popularnoj kulturi XX veka.

BORIVOJ VEZMAR, rođen je 1971. godine u Pakracu, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Objavio je pet zbirki pesama. Dobitnik je nagrade "Zlatna struna" u okviru Smederevske pesničke jeseni za 2022. godinu. Pesme su mu izlazile u mnogim štampanim i onlajn časopisima. Zastupljen je u nekoliko izbora i antologija. Završio je komparatistiku na Filološkom fakultetu u Beogradu. Radi u biblioteci.

PAVLE ZELJIĆ. Rođen 2000. Završio Gimnaziju „Vuk Karadžić“ u Loznici; student master studija na Odseku za srpsku književnost i jezik na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Piše poeziju i prozu na srpskom i na engleskom jeziku. Nagrađen i primećen na brojnim konkursima, što za poeziju, što za prozu. Pesnički i prozni radovi su mu objavljeni u brojnim časopisima, elektronskim i štampanim („Koraci“, „Split mind“, „Vukov glasnik“, „Mons Aureus“, „Poenta“, „Čovjek časopis“, „Buktinja“, „Srebrni vijenac“, Međutim, DNK“, „Nova misao“...), letopisima i zbornicima. Autor zbirke pesama „Ikar i Mesija“, objavljene 2019. godine, kao nagrada na konkursu „Limske večeri poezije“. Na konkursu u Plužinama – „Spasaje Pajo Blagojević“, kao prvonagrađenom, objavljena mu je druga zbirka pod naslovom „Spina Mundi“. Takođe se bavi književnom kritikom i prevodenjem poezije i proze sa engleskog i na engleski jezik. Rođendan deli sa književnicima kao što su Đanbatista Marino, Ketrin Mensfeld, Dmitrij Pisarev i E.E. Kamings.

AMAR LIČINA je rođen u Novom Pazaru 15. 8. 2001. Studira srpsku književnost i jezik na Državnom univerzitetu u Novom Pazaru. Piše poeziju i prozu. Objavljivao je u domaćim i regionalnim časopisima, portalima i zbornicima. Bio je finalista Festivala poezije mladih u Vrbasu i Ratkovićevih večeri poezije. U izdanju SKC Kragujevac u ediciji „Prvenac“ 2022. objavio je zbirku poezije „Mera stvari“, za koju je dobio nagradu „Matićev šal“ i bio u užem izboru za nagradu „Đura Jakšić“. Poezija mu je prevedena na francuski i engleski. Uređuje blog za poeziju „Libela“ Navija isključivo za FK Novi Pazar.

ЉИЉАНА ЈАРИЋ рођена је у Бања Луци. После гимназије, завршава студије Историје југословенске књижевности и језика у Сарајеву и Новом Саду. Радни век проводи у образовању. Као професорица, негује писменост и лепо васпитање. Упознавањем ученика са животима, врлинама и манама књижевних јунака, преноси љубав према књизи као врелу истине, „напитку“ од ког се расте, јача и богати. Поезијом, краљицом духа и душе, се бави годинама. Уз стихове, пише рецензије, анализе и осврте. Члан је Удружења књижевника Републике Српске. Члан је жирија поетске групе *Escritores sin Fronteras*. Заступљена је у „Anthology Mediterranean Waves“, у којој су сабрани стихови песника из целог света. Заступљена је у антологији „Под истим кровом, поезија 1“ (Поезија СРБ-Удружење песника Србије). Објавила је збирке поезије „Ходници времена“ и „Утеха стиха“, док је трећа збирка у припреми. Живи и ствара у Новом Саду.

AJDIN ALIBABIĆ rođen je 15.11.1982 u Zenici. Objavio dvije zbirke poezije, „U oku“, 2018. i „Djevojka s mačkom“, 2023. Recenzije obe zbirke je radio Emir Sokolović, s tim da se u drugoj zbirci kao recenzent pojavljuje i Valentina Novković iz Beograda. Učestvovao na tri međunarodna festivala „Pero Živodraga Živkovića“. Član je književnog kluba Plava Paleta. Pored poezije, piše i aforizme, protkane satirom. Živi u Busovači, malom mjestu nadomak Zenice.

NEIRA TURBIĆ rođena je 23.7.1999. u Tuzli. Odrasla je u Gradačcu, gdje završava Gimnaziju „Mustafa Novalić“. Tokom srednjoškolskog obrazovanja vodila je i uređivala emisiju „Talas mira“ na Radiju Gradačac. Njena pjesma „Korak u sklonište“ objavljena je u zborniku „Nevidljiva paučina“ 2017. godine. Trenutno je student Medicinskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

ANĐELA CVIJETINOVIĆ rođena u Beogradu 1979. Osnovnu školu pohađala u Rovinju, Malom Zvorniku i Beogradu. Gimnaziju i Akademiju umetnosti završila u Beogradu. Po profesiji glumica i kasting direktorka. Poeziju piše poslednjih sedam godina a od 2022. objavljuje na portalima Strane, Eckermann i Bludni stih, kao i u zborniku „Sunčana strana ulice“ izdavačke kuće Enklava i fanzinu „Zeleni konj“.

SINIŠA MITRIĆ rođen je u Sarajevu 1969, gde je završio osnovno i srednje obrazovanje. Diplomirao je na filozofskom fakultetu u Beogradu 2000. Zaposlen je u Računarskoj gimnaziji u Beogradu. Oženjen Marom, roditelji su troje dece. Član je UKS i Udruženja „Milutin Milanković“.

KIM DOWER, američka pjesnikinja, rođena i odrasla u Njujorku. Autorka je četiri zbirke poezije (2010-2019). Njenoj zbirci *Sunbathing on Tyrone Power's Grave* dodijeljena je IPPY nagrada za najbolju knjigu pjesama za 2019. godinu. Pjesme su joj objavljene u brojnim časopisima i antologijama. Predaje na univerzitetu Antioch.

ANJA LONGVINOVA (1979), ruska pjesnikinja. Završila je novinarstvo na MGU, i redovni je saradnik „Alkonosta“ od 2006. g. Izdala je tri knjige pjesama, a radove je objavljivala u brojnim časopisima. Dobitnica je nagrade za poeziju 2004. Živi u selu Sorokino nedaleko do Moskve.

MINJA PJEŠČIĆ rođena je u Mostaru. Autorka je nekoliko višejezičkih zbirki i rječnika o poslovicama i izrekama, mostarskim izrazima, kao i jedne zbirke poezije (“Dobri naš junak i čoek”). Njene pjesme su osvojile treće mjesto na književnim konkursima (“Najvažniji oprost”, Avlija (2021), “Balada o vezenom vitezu”, Musa Ćazim Ćatić (2021)), i uvrštene u zbornike Avlija (2021) i Sindelićeve čegarske vatre (2022). Objavila je pjesme, eseje, kratku priču i prevode poezije u nizu časopisa i portala, i prevode poezije u zbirci tekstova američkih autora “Sve ptice imaju krila” (Fondacija “Publika”, grupa prevodilaca, 2022). U pripremi je njena knjiga “Imena naših predaka: Leksikon srednjovjekovnih imena Bosne i Huma” u kojoj je sakupila i obradila oko 5.800 ličnih imena naših predaka.

DEBORA FOGEL (1900-1942) jevrejska je i poljska pjesnikinja, filozof i kritičar umjetnosti. Poznata u književnim krugovima za vrijeme Druge Poljske Republike, između dva svjetska rata. Interesantno je to što je pisala na jidišu, iako se njena poezija baš ničim ne oslanja na kulturu istočnoevropskih Jevreja. Pjesme se doimaju kao književni ekvivalenti slikovnog kubizma, geometrijske apstrakcije i drugih modernističkih težnji umjetnosti međuratnog vremena. Nazivi figura i tijela korišteni su na osebujan način u svrhu stvaranja melanholičnog ugođaja, dok njihova neprestana ponavljanja kroz prizme različitih boja, sugerišu, na neki način i poetiziraju, dosadu i apatiju. Poznata je i po dugogodišnjem prijateljstvu sa Brunom Šulcom, za čiju je prvu zbirku pripovijedaka *Prodavnice cimetove boje*, poslužila kao mentor, ujedno i inspiracija. Zajedno sa majkom, suprugom i šestogodišnjim sinom ubijena je prilikom nacističke likvidacije geta u Lavovu.

MARKO BAČANOVIĆ (1984, Sarajevo) magistrirao je na Odsjeku za slavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Godine magistarskog i doktorskog studija provodi na Puškinovom institutu u Moskvi, kao i na Univerzitetu u Varšavi. Jedno vrijeme zaposlen na Katedri za ruski jezik i književnost u Sarajevu, kao asistent na svim predmetima vezanim za rusku književnost, istoriju i kulturu. Objavio je zbirke poezije *Dreka pamtivijeka* (IMIC, Sarajevo, 2019) i *Dvojnik* (Planjaks, Tešanj, 2021). Dobitnik je niza domaćih i međunarodnih pjesničkih nagrada. Glavni je urednik za književnost u banjalučkom naučno-popularnom časopisu *A priori*. Bavi se i esejistikom, kao i književnim prevodenjem sa ruskog, poljskog, njemačkog i engleskog jezika. Živi i stvara u Varšavi.

ALHEMIJA SNOVIĐENJA PROF. DR MIODRAG ŽIVANOVIĆ

Miodrag Živanović, *Alhemija snoviđenja* (Grafid, Banja Luka, 2023.)

Prikaz

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10498336>

Ana Galić

Udruženje Sofia, Banja Luka
ana.galic.bl@gmail.com

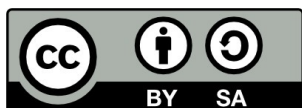
Pošto sam zaprimila sadržaj ove knjižice sirov, dakle bez sadržaja, tako sam odlučila i da slobodnije pristupim recenziji ovog djela. Za početak, neodredivo je kojoj filozofskoj formi pripada ovaj nama već svima poznati način propovijedanja profesora Živanovića iliti čika Žileta ili jednostavno Čovjeka sa kojim smo mogli ljudski popričati. Tako da bi možda bilo najljepše da ostavimo formalnu recenziju po strani, a da se latimo suštine izrečenog.

Već od same **Najave**, kako je autor oslovio svoj uvod, imamo pobrojane elemente po kojima je Živanović svojim čitaocima već prepoznatljiv: alhemija, snovi, boje. Iako i autor doduše čitavim svojim bićem teži da se oslobodi sistematskih stega zapadno-filozofske misli, ipak nam je naveo iz kojih poglavlja se ova knjiga sastoji, tako da tokom uvoda saznajemo da ćemo čitati šest poglavlja, imenovanim po bojama: crna, bijela, crvena, zelena, plava i zlatna. Baš kako i naslućujemo, svaka boja odgovara sadržaju izrečenog, tako da nazivi predstavljaju uvertiru u ono što čitaoca čega unutar njih.

U poglavlju **Crna** Živanović piše o smrti kao fenomenu postojanja, što nas ne iznenađuje s obzirom na njegovo zanimanje ontologijom kao filozofskom disciplinom. U posve ličnom tonu nas uvlači najprije poezijom u opis onoga što nas sve čega, ali prvenstveno u ljepotu života koja je postojala prije tog fenomena, tokom, ali koja postoji i poslije, samo što joj svjedoče drugačiji ljudi. (Možda ipak ti isti ljudi, ali izmijenjeni.) To su stihovi Izeta Sarajlića, Ivana Gorana Kovačića, preko Šimića do Maka Dizdara i onih koje nam autor nije stigao napisati. Izdvajamo ovdje zapisanu rečenicu iz Poretka vremena Karla Rovelija:

Svakog dana bezbroj ljudi umire, a onda opet oni koji preostanu, žive kao da su besmrtni.

Ovdje čitalac može osjetiti koliko je filozofski način razmišljanja autora bezvremen, upravo kao pisci o kojima i sam pripovijeda. Neka od pitanja koja bi mogla iskrsnuti u čitaocu su sljedeća: Da li bismo na vrijeme trebali misliti koliko mi

zapravo glorifikujemo tijelo i postoji li neka naplata ukoliko ga precijenimo u cvijetu mladosti? Može li se mladost proživjeti na neki drugačiji način, osim bluda i razvrata i možemo li pokajanjem izmijeniti starost, ako smo se već odali Dionisu u mladosti? Da li je bol fenomen postojanja?

Bijela otpočinje Blochovim *Principom nada* i vraćanju autora njemu omiljenim temama: snovima, nadi i anticipirajućoj svijesti (Blochovi termini). Tačnije, autor zastaje na metafori koju Bloch pripisuje alegoriji i simbolu. Pojam neprebol kao autentični autorov izraz takođe se pojavljuje u ovom poglavlju i tu ga autor ističe kao metaforički spoj smrti i života, onog nečega što se živi, a ne želi da se živi. Mi ćemo se ovdje upoznati sa dva pokretača na pisanje ovog djela: to je najprije Živanovićev san, a zatim i tekst Kaspera Hevelera. Metafora koja predstavlja spoj smrti i života za Živanovića je „Mala noćna muzika“ Wolfganga Amadeusa Mocarta, upravo jedna alegorija i simbol – smrt ovog muzičkog velikana, koju je Živanović sanjao, a Heveler zapisao.

Crveno poglavlje je poglavlje Friedricha Nietzschea. Autor u ovom poglavlju ima kratak dah, te nam samo saopštava suštinu koju je izvukao iz Ničeovog opusa, a to je pojam kao negacija samog postojanja, odnosno negacija čovjeka. Po njemu je kompletna filozofija ili ljudsko stvaralaštvo u cjelini jedna negacija nečega većeg od sebe, nečega čemu je Nietzsche vatreno težio, te s prezirom svjedočio svemu što je čovjek s razumom, tj. poimanjem stvorio.

Zelena je Physis, tj. priroda. A Physis je sve, tj. život sam, navodi autor. I ovdje smo već na samom početku opomenuti kako je duh dekadencija daha, te da nikada ne smijemo zaboraviti koliko je naše postojanje primarno vezano za dah (a možda uopšte nije vezano za duh). Pitagora, Anaksimenes, Živanovićev pas Otto, Sreten Petrović, Predrag Matvejević, Albert Camus...sve su mislioci koji su i sami osjetili ovaj dah života, te o njemu pokušali i da nas obavijeste. Autor i sebe i nas ovdje pita gdje da oslušujemo sam život, te nam preporučuje tišinu. Prolazimo opet kroz misli Petera Englanda, Karla Marxa, Jeana Baudrillarda, Friedricha Hölderlina, Jürgena Habermasa, Theodora Adornoa, a iz njih dolazimo do nimalo „prirodnog“ zaključka, a taj je da priroda više ne može da diše kao nekada, dok čovjek nije počeo da misli, što dijelom zbog tog nagrđenog bića zvanog čovjek, što zbog svojih sopstvenih zakona. A koje je moguće spasenje te prirode, možda će se razriješiti u neprirodnim rješenjima.

Plava nas vodi iznad nas samih, samog autora, te autorovog teksta uopšte (ko još ima krila da poleti). Magičnost plave boje autor nam dočarava događajem i snom: događaj uključuje studente Filologije u Zagrebu koji su počeli svakodnevno komunicirati na latinskom jeziku, a u snu je riječ o okupljanju poznatih mislilaca kod Empedokla na Agrigentu uključujući i Živanovića koji se sprema da im objavi da je ova knjižica spremna za štampu – zajedničko im je proticanje vremena ali ne po linearnom slijedu, nego po sebi zadatom, što upravo ova plava boja ima sposobnost da podari – bezvremenost ili vječno postojanje.

I u zadnjem poglavlju oslovljenom **Zlatna**, čitamo možda vrhunce ljudskog stvaralaštva, upravo one koji isijavaju svojim bogatstvom po ljudski rod. Naravno, ova zlatna boja je ona kojom slika sam autor upravo ovu svoju knjižicu, odnosno i sam svoj život, a pri tome pominje Vladimira Premeca i osvrtno na postojanje časopisa Helios, zatim se podsjeća na Friedricha Schillera, osvrće na gostovanje pedagoga u drugom razredu osnovne škole... A sa Vaskom Popom i Ponoćnim Suncem Živanović donekle daje mrvicu kojim putem bismo trebali ići ako želimo da se zaista bavimo alhemijom: putem pjesnika, najbolje oko ponoći, a sa očima koje gledaju u ponoćno sunce.

Uz **Odjavu** kao vida zaključka ili prologa ovog djela, Živanović nam je naveo nekoliko smjernica kako se postaje alhemičar. Za alhemičara se ne treba školovati, tu ne postoji određeno zvanje, alhemičar može i treba biti svako od nas.

Sa ovim djelom, autor nam predaje svoje srce koje živi u svijetu mašte i zove i nas da krenemo u taj svijet, mnogo veseliji od ovoga našeg, u svijet gdje se osjeća, a ne gdje se misli. Autor želi da se još malo igramo i da ne zaboravimo kako to izgleda prepustiti se samom životu, baš kao što smo činili kad smo bili djeca. Lirski stilom kojim Živanović svaki put osvijetli naše umove i ovaj put je poslužio da se duboko uvuče u dušu čitaoca. S obzirom da je autor ove knjige (ipak moramo reći) jedan filozof, knjiga ispunjava suštinu svojom zapitanošću nas sopstvenim postojanjem i postavljanjem pitanja šta jeste realno, a šta nije, tako da čitalac ima priliku da sa svakim narednim dahom primjeni ili promijeni ono što je saznao u ovom djelu.

U Banjoj Luci, 01.11.2023. godine

Ana Galić mr

NAGRAĐENI ESEJI

Esej

LJUDSKA PRAVA I NJIHOV ZNAČAJ

Tarik Čolić *

JU Srednja elektrotehnička škola "Salih Salko Ćurić" Mostar
tarikcolic22@gmail.com

Ljudska prava danas imaju status kakav je božansko pravo kraljeva imalo u srednjem vijeku, toliko su duboko usađeni u naše političko razmišljanje da se zamišljanje društva bez njih čini gotovo nemogućim, ali trebali bismo biti oprezni da ih ne prihvatimo kao očigledne istine. Svi znamo čuvenu rečenicu iz Deklaracije o nezavisnosti¹: *"Smatramo da su ove istine same po sebi očigledne, da su svi ljudi stvoreni jednaki, da ih je njihov Stvoritelj obdario određenim neotuđivim pravima"*, ali treba da se čuvamo onoga što se čini očiglednim.

U mnogim slučajevima, ono što se čini očiglednim je manje pokazatelj onoga što je ispravno ili nesumnjivo, a više pokazatelj naših predrasuda, kao i efekat vremena i mjesta u kojem živimo. Jedan od najuticajnijih liberalnih političkih filozofa 20. stoljeća, Džon Rauls, jednom je izjavio: *"Ljudska prava nisu posljedica određene filozofije, niti na jedan način, između ostalog, gledanja na svijet. Oni nisu vezani samo za kulturnu tradiciju Zapada, čak i ako su u okviru te tradicije prvi put formulisani. Oni samo slijede defi-*

niciju pravde." Da ljudska prava "jednostavno slijede iz definicije pravde" je, u najmanju ruku, čudna tvrdnja. Doktrina o ljudskim pravima nije u potpunosti formulisana sve do 17. stoljeća. Možemo li stvarno odvezati definiciju pravde od velike većine termina historije? Kad god mislimo da je neki pojam ili ideja nemoguća bez nje, postoji neka vrsta terapije koju možemo koristiti. To se zove historija. Vidjevši kako je nastala ideja o ljudskim pravima, onda je možemo predstaviti kao rezultat određenog vremena i mjesta. Jako bitna stvar koju moramo od početka uspostaviti je razlika između objektivnih i subjektivnih prava.

Objektivna prava određuju šta je ispravno na globalnom nivou. Primjer, "Ispravno je činiti dobro," "Ispravno je slušati roditelje" ili "Ispravno je da služite svojoj zajednici." Uočimo da ova prava ne pripisuju pojedincu, što je ključna razlika. Oni ne navode čije je pravo o kome se govori. Subjektivna prava su ona koja se pripisuju individui, to jeste, pojedincu. Jedan primjeri iz Deklaracije o nezavisnosti: "Imam pravo na slobodu". Oni generalno ne navode šta je ispravno,

1 Američku deklaraciju nezavisnosti potpisalo je 13 tadašnjih kolonija Kraljevine Velike Britanije u Novom svijetu, čime su proglasile svoju nezavisnost i objasnile razloge za to.

* Udruženje za promovisanje kulture i mišljenja Sofia Banja Luka tradicionalno organizuje takmičenje u pisanju filozofskih eseja, a povodom Međunarodnog dana filozofije koji se obilježava svakog trećeg četvrtka u novembru. Takmičenje se odvija putem Konkursa za najbolji filozofski esej, na kojem mogu učestvovati srednjoškolci i studenti Bosne i Hercegovine, a prvo mjesto i novčanu nagradu u iznosu od 300,00 KM za 2023. godinu osvojio je Tarik Čolić, učenik IV razreda, JU Srednja elektrotehnička škola "Salih Salko Ćurić" Mostar. Konkurs za najbolji filozofski esej se organizuje uz podršku Ministarstva za prosvjetu i kulturu Republike Srpske.

već govore o pravima kao o nečemu što neko poseđuje. I upravo ta kategorija, subjektivna prava, čini ideju ljudskih prava koja nam je svima tako poznata. Nešto što svako ljudsko biće posjeduje, samo na osnovu toga što je ljudsko biće. Danas prilično "prava" kao takva identifikujemo sa subjektivnim pravima. Ako neko govori o pravima, češće nego ne možemo pretpostaviti da se radi o subjektivnim. Ipak, oni su zapravo nevjerovatno nedavni izum. Kada su, na primjer, stari Grci govorili o tome šta je ispravno, zakonito ili pravedno, oni su imali objektivnu koncepciju na umu. Za njih bi ideja subjektivnog prava vjerovatno bila neshvatljiva. U stvari, rečenicu "Imam pravo na..." nije moguće konstruisati na starogrčkom jeziku. Filozofi tog vremena su obično vidjeli šta je ispravno i šta zakonito kao određeno moralnim poretom svijeta.

Rimsko pravo je definisalo pravdu kao: "*dati svakom ono što mu pripada*". Kao što sam već pomenuo, pojam subjektivnog prava tada nije ni bio formulisan. Ono što je bilo zbog osobe nije bilo određeno individualnim pravima koja su posjedovali, već njenim položajem u široj zajednici, te njihovim odnosom prema ostalim članovima zajednice. Poenta takve distributivne pravde bila je da se cilja na društvenu harmoniju, nešto što se može razumjeti samo u svjetlu zajednice u cjelini, a ne u smislu izolovanih individualnih prava. Dakle, šta je promijenilo ovu vrstu pravde, toliko drugačiju od one uobičajene u našem vremenu? Šta je to što je omogućilo da se prava smatraju „subjektivnim“? Kao i mnoge stvari u historiji Zapada, jedna stvar je posebno važna – kršćanstvo. Prije svega, kršćanstvo je zamišljalo svakog pojedinca kao nekoga ko ima dušu. Nešto što svaku osobu stavlja u neposredan odnos sa Bogom, i na taj način svakoj osobi daje neku vrstu apsolutne vrijednosti. Budući da duša postoji nezavisno od svojih ličnih kvaliteta i zajednice kojoj pripada, postaje moguće posmatrati pojedince, ne kao specifične članove svoje zajednice, već kao apstraktna ljudska bića, od kojih je svaki jednak u dijeljenju zajedničke suštine. Pošto je duša i univerzalna i vječna, ljudska bića se sada mogu posmatrati u apstrakciji i iz vremena i iz prostora, ne-

zavisno od pozicije koju zauzimaju u svojoj zajednici. Određeni kršćani, na primjer Vilijam Okam², tvrdio je da ako je moralni zakon svojstven poretku stvari, ne ostavlja slobodu Bogu. Bog takođe mora da slijedi poredak stvari. Zbog toga se postepeno moralni zakon nije posmatrao kao nešto svojstveno poretku stvari, već kao nešto što proizilazi iz volje Božje. Važnost „reda“ zamjenjuje se značajem „volje“. Konačno, zato što smo stvoreni od Boga, u Njegovom imidžu, potreban je mali korak da se Božja volja poistovjećuje sa voljom svakog pojedinca.

Dakle, rezultat je moral izgrađen na univerzalnim apstraktnim pravima, koja proizilaze iz volje svakog pojedinca, na osnovu zajedničke ljudske suštine. Dolazimo do potpune prosvjetiteljske koncepcije ljudskih prava. Neki bi mogli biti iznenađeni značajnom ulogom kršćanstva u razvoju ljudskih prava. Ali to je bilo vrlo jasno u spisima teoretičara koji sami razvijaju ljudska prava. Džon Lok³, na primjer, jedan od glavnih filozofskih utjecaja na Deklaraciju o nezavisnosti, započeo je svoju Teoriju prava iz tvrdnje da nas Bog posjeduje kao Njegove, te nas stoga obdaruje neotuđivim pravima. To je navedeno u samoj Deklaraciji o nezavisnosti: „*Ljudi su obdareni od strane svog tvorca određenim neotuđivim pravima.*“ Religijske paralele se još ne završavaju. Ljudska prava i vjerovanje u Boga također su slični po tome što bi oba trebala biti nešto samoočigledno, a ne nešto što se empirijski može otkriti. Ljudi tvrde da bi bez doktrine o ljudskim pravima društvo utonulo u kaos. Tako su ljudi tvrdili da će društvo utonuti u kaos bez vjere u Boga, ali evo nas i danas smo tu.

Da bi određene ideje bile efikasne, one moraju biti uspostavljene materijalno, u političkom i društvenom životu. Uticaj kršćanstva je jasan. Ali zašto je ideologija ljudskih prava postala tako široko i brzo prihvaćena? Tačnije, u 17. stoljeću pa nadalje, kada je kršćanstvo postojalo mnogo duže od toga pa, ako su ideje koje stoje iza ljudskih prava neodvojive od kršćanske misli, onda je njihov politički uticaj neodvojiv od uspona kapitalizma. Da bi kapitalizam započeo, kapitalisti su u nastajanju morali da kupe plan koji je

2 Vilijam Okam bio je engleski filozof kršćanske skolastike. Poznat je kao vođa nominalista kod problema univerzalija.

3 John Locke bio je engleski filozof i glavni predstavnik empirizma iz 17. stoljeća. Osnivač je spoznajne teorije i smješta iskustvo ili ideje osjeta i refleksu, u osnovu ljudskog razuma.

ranije bio u zajedničkom vlasništvu, za opstanak ljudi koji na njemu žive, i da ga pretvore u zemljište u pojedinačno vlasništvo radi profita. Ovo je bilo poznato kao *pokret ograđenja*, tokom kojeg su mnogi seljaci, koji su ranije radili na zemljištu u zajedničkom vlasništvu, proizvođači za sopstvenu potrošnju, nasilno i često nasilno odstranjeni sa te zemlje. I, sada bez imovine, bili su primorani da rade za platu. Tako su ljudi koji su ranije sebe smatrali dijelom veće zajednice, radeći zajedno na postizanju zajedničkih ciljeva, sada postali izolovani i atomizovani pojedinci. A proizvodni proces više nije odgovoran svojoj zajednici, već njihovom šefu, individualnom kapitalisti. Kolektivna solidarnost postepeno je zamijenjena individualnom konkurencijom. Radnici su prestali da budu članovi zajedničke zajednice i postali su pojedinci koji su se takmičili za platu. Oni su postali, drugim riječima, pojedinci koji su se okupili u proizvodnji u potrazi za sopstvenim ličnim interesima. Radnici traže platu, a kapitalisti traže više kapitala. Ideologija ljudskih prava išla je ruku pod ruku sa situacijom. Konkurencija je navela ljude da jedni druge posmatraju kao nešto od čega moraju biti zaštićeni, kao nešto što stalno prijeti da naruši njihova „prava“ i to je razlog zašto je teorija društvenog ugovora postala toliko popularna. Pretpostavljajući da je društvo stvoreno uspostavljanjem ugovora. Ako se na ljude gleda kao na individualizovane i atomizovane sami od sebe, i okupljaju se samo u potrazi za sopstvenim interesom, onda je jedini mogući način da se formira društvo potpisivanje ugovora. To je dovelo do strogog razdvajanja između onoga što je Hegel⁴ nazvao civilnim društvom s jedne strane i političke države s druge strane. Civilno društvo je tržišno društvo, privatnih pojedinaca koji ostvaruju svoje privatne interese nezavisno od bilo koga drugog. Nasuprot tome, politička država je sfera u kojoj se ljudi okupljaju kako bi donosili zajedničke odluke. Prevazilaženje građanske sfere. Liberalno društvo je oblikovano ovom fundamentalnom podjelom, privatni pojedinci s jedne stra-

ne, a država sa svojim uredima, sudovima, vojskom i policijom s druge strane. Stoga, Marks⁵ piše: *„Iznad svega primjećujemo činjenicu da takozvana prava čovjeka nisu ništa drugo nego prava člana građanskog društva, odnosno prava egoističkog čovjeka, čovjeka odvojenog od drugih ljudi i od zajednice.”* Razdvajanje između civilnog društva i političke države dijeli pojedinca na dva dijela: privatnog, egoističkog pojedinca civilnog društva s jedne strane, i političkog čovjeka, građanina političke države, s druge strane. To takođe stvara napetost u ideologiji ljudskih prava, jer bi ona trebala da postoje nezavisno od bilo kog određenog političkog sistema, ali se mogu dati osobi samo ako ih država prizna kao građanina. Kada kapitalista unajmljuje radnike, on ih vidi kao apstraktne individue, definisane samo njihovom radnom snagom, zato što ideologija ljudskih prava pretpostavlja da su prava formalno jednaka za sve, ona pomaže da se prikriva ogromne i stvarne neravnoteže moći koje postoje između stvarnih ljudi. Na primer, država proglašava da su sudovi pravični, jer svi imaju jednaku pravo na pravično suđenje. Ali ovo jednako pravo zamagljuje činjenicu da koliko je „pošteno“ vaše suđenje, zavisi od advokata kojeg možete sebi priuštiti.

Čak i s obzirom na sve ovo, i dalje bi mogao biti slučaj da ljudska prava imaju pozitivnu vrijednost, zar ne? Trebali bi paziti da ne napravimo genetsku grešku⁶. Moglo bi biti da su prava vrijedna, čak i ako su prvobitno proglašena legitimnim interesima kapitalističke klase u nastajanju. Međutim, mislim da je problem sa ljudskim pravima bar onako kako ih mi razumijemo i sprovodimo, svojstven njima. Da bismo objasnili zašto moramo da se zapitamo šta je njihov osnovni problem. Počnimo od početne tačke koja se u teoriji često zanemaruje ili ignoriše – sprovođenja prava. Liberalni politički teoretičari, kada govore o pravima ili zakonima, često izbjegavaju da govore o njihovom sprovođenju. To je zato što pitanje izvršenja iznosi na vidljivo dinamiku moći u igri. Ko ima moć da izvrši? Da bi ljudska prava bila efikasna, moraju

4 Georg Wilhelm Friedrich Hegel bio je njemački filozof. Rođen u Stuttgartu, studirao teologiju i filozofiju. Bio je profesor na univerzitetu u Jeni, direktor gimnazije u Nürnbergu i profesor na univerzitetu u Berlinu.

5 Karl Heinrich Marx bio je njemački filozof, sociolog, historičar i revolucionar. Marx je bez sumnje najutjecajniji socijalistički mislilac koji se pojavio u 19. stoljeću.

6 Suditi da je nešto loše samo na osnovu toga odakle je došlo ili kako je nastalo.

se sprovesti. Nasilno ako je potrebno. Pa ko ih onda primorava? Oni koji imaju moć da ih sprovedu, koji kontrolišu sudove, vojsku i policiju, odnosno države. Država sa monopolom na nasilje. A da bi ostvarili takva prava, oni moraju biti moćniji od vas, i imati dozvolu da počine djela koja vi sami ne možete. A kome država služi? Pa, čak i ako liberalna ideologija kaže da služi društvu u cjelini, ona mora po samoj svojoj prirodi služiti onima koji je finansiraju. U suprotnom, ne bi dobio kapital koji mu omogućava da uopšte postoji. A ko to primarno finansira? Bogati. Drugim riječima, vladajuća klasa.

Osnovna napetost se odmah počinje pojavljivati ovdje. Da bi ljudska prava postojala politički, mora postojati neko mnogo moćniji od vas, dajući vam ta prava na prvom mjestu. Ljudska prava, koja bi trebala da učine sve jednakima, paradoksalno zavise od fundamentalne neravnoteže moći između grupa sa konkurentskim interesima. A ako vam neko moćniji od vas daje vaša prava, onda vam hi oni mogu i oduzeti. Ali ako je tako, zašto bi država uopšte dala ta prava? Ovdje je Ničeova⁷ koncepcija prava u genealogiji morala⁸ veoma korisna: *“Moja prava su dio moje moći koji drugi ne samo da su mi priznali, već i koji žele da sačuvam.”* Kako su ovi drugi došli do toga? Prvo, kroz njihovu razboritost i strah i oprez da li zauzvat očekuju nešto slično od nas, ili u tome što smatraju da bi borba s nama bila opasna ili nikakva.” Dakle, recimo da je radnička klasa finansijski i politički osiromašena. Umorni od situacije, oni se zajedno organizuju u militantnom radničkom pokretu i prijetе da će srušiti državu. Država tada priznaje radničku klasu kao moćnu. Dovoljno moćnu da predstavlja prijetnju. I zato što priznaju tu moć, odlučuju da sprovedu određena radna prava. Ova prava se ne sprovode zato što je država dobronamjerna, ili zato što donosi neki večni moralni zakon. Umesto toga, oni sprovode ova prava kao kompromis između dvije moćne grupe, u nadi da će to umiriti drugu stranu. Tako nastaju prava, priznati i garantovani stepeni moći. Ovaj način

gledanja na prava je više ugrađen u društvenu i materijalnu stvarnost. Pomaže nam da vidimo kako se oni pojavljuju ne kao nepristrasni vječni zakoni, već kao historijski ishodi borbe. Niče nastavlja: *„Ako odnosi moći pretrpe bilo kakve materijalne promjene, prava nestaju i stvaraju se nova – kao što se pokazuje u stalnom nestanku i reformi prava među narodima.”* Ako se naša moć materijalno smanji, mijenja se osjećanje onih koji su do sada garantovali naša prava.

Samo postojanje ljudskih prava pretpostavlja postojanje borbe za vlast konkurentskih grupa, pri čemu moćnije daju prava slabijim.

Kao što piše časopis *Gegenstandpunkt*⁹: *„Čovjek ima pravo da bude sluga gospodara koji mu se bavi: to je bijedna supstanca velikog prosvjetiteljskog pojma prirodnog ljudskog prava.”* Nije ni čudo što su prve dvije zemlje koje su proglasile ljudska prava, SAD i Francuska, takođe bile neke od poslednjih zemalja koje su ukinule ropstvo. Ova dinamika moći koju vidimo između klasa postoji i između zemalja. Uzmite takozvano „pravo humanitarne intervencije”. U kojem se navodi da jedna nacija može da napadne drugu, u cilju zaustavljanja kršenja ljudskih prava. Ko ima pravo na humanitarnu intervenciju? Opet, oni koji imaju moć da to urade. Vojno i ekonomski moćni. To stvara situaciju u kojoj moćni mogu koristiti humanitarnu intervenciju kao izgovor za invaziju, destabilizaciju i eksploataciju drugih zemalja, poput onoga što su SAD uradile sa Jugoslavijom, Libijom, Sirijom itd. Samim tim, oni sami ne odgovaraju nikome za sopstveno kršenje ljudskih prava. Da budem jasan, ne kažem da će svi ovi problemi biti riješeni ako jednostavno prestanemo da se pridržavamo doktrine o ljudskim pravima. Ljudska prava su rezultat. Simptom određene društvene i političke konfiguracije, a vi se ne borite protiv simptoma, borite se protiv bolesti. Ako prepoznamo problem sa ljudskim pravima, moramo da promijenimo društvenu i političku konfiguraciju. Sve dok živimo u kapitalizmu i liberalnoj političkoj paradigmi, prava su apsolutno

7 Friedrich Wilhelm Nietzsche bio je njemački filozof, prozni pjesnik, kulturni kritičar, filolog, kompozior i psiholog koji je imao veliki uticaj na savremenu filozofiju.

8 Fridrihovo djelo *Zur Genealogie der Moral: Eine Streitschrift* izlaže njegove misli o porijeklu naših moralnih predrasuda.

9 Suprotna tačka gledišta je časopis za marksističku teoriju istoimene izdavačke kuće sa sjedištem u Minhenu, koji redovno izlazi od 1992. godine.

neophodna. Ali ako ograničimo našu borbu da molimo državu da nam odobri prava, nikada se nećemo baviti fundamentalnijim problemom na koji su ljudska prava odgovor. Društvena i politička neravnoteža koja čini naše društvo. Podjela između civilnog druš-

tva i političkih država, koja je neodvojiva od podjele između ekonomskih klasa. U ovom trenutku možemo početi da uviđamo, kao što sam u uvodu tvrdio, da su ljudska prava i božansko pravo kraljeva zapravo veoma slični u značajnim aspektima.

Esej

MAŠTA JE MANJE VAŽNA OD ZNANJA

Evita Bojkovac *

JU SŠC „Mihajlo Pupin” Derventa
javortopola@gmail.com

Nerijetko se previdi važna uloga mašte (imaginacije) u životu čovjeka i njezin uticaj na njega. Pa tako, postoji i mišljenje da je mašta manje važna od znanja. Ovim radom pokušaću da opovrgnem taj stav i iznijecu argumente za tezu da iako su mašta i znanje bliski po važnosti i povezanosti, mašta po svojoj važnosti nadilazi znanje, u prilog čega ide i izjava jednog od najvećih umova savremenog doba, Alberta Ajnštajna: „Mašta je važnija od znanja. Znanje je ograničeno. Mašta okružuje svijet.”

Mašta je, kao i znanje, složena, neosporna i nužna

Iako svako od nas ima vlastiti stav o važnosti znanja i mašte, činjenica je da su mašta i znanje neosporni i nužni i da je čovjekov život bez jednog i drugog nezamisliv. Iako se na prvi pogled čini da su mašta i znanje dvije suprotstavljene strane koje isključuju jedna drugu, te da oni ne zavise jedno od drugog, mašta i znanje su zapravo u veoma tijesnoj vezi jedno s drugim, neizbježno, jedno utiče na drugo, stapaju se međusobno i oblikuju svijet u kome živimo. Zbog svođenja mašte samo na njene najprostije i najočiglednije predstave, zanemarujući sve ostalo što ona jeste, često dolazi do podcijenjivanja mašte i zapadanja u zabludu o apsolut-

noj superiornosti znanja, tj. potpuno pogrešnog stava da je samo znanje, bez mašte, dovoljno, a mašta beskorisna. Međutim, kao što ni znanje nije puko nabranje činjenica ili samo gradivo naučeno iz knjiga, tako ni mašta nije tek puko fantaziranje i sanjarenje, već mnogo, mnogo više.

Mašta je put u stvaranje nečeg novog

Pod znanjem podrazumijevamo poznavanje činjenica, informacija, vještina i njega dobijamo kroz učenje i sticanje iskustava, dakle, to je velika kolekcija svega onog što je upamćeno iz doživljenog i poznatog, onoga što postoji, onoga što je stvarno, odnosno to je iskustvo otkriveno, sačuvano i pohranjeno. Mašta je, s druge strane, put u nepoznato, u novo i nestvarno. Pod maštom podrazumijevamo formiranje ideja, kreiranje misaonih slika, mašta je slikanje umom, kreativnost, sposobnost zamišljanja i izmišljanja. Mašta koristi iskustvo i proširuje ga kako bi stvorila nešto novo, nešto što dotad nije postojalo. U osnovi erudicije je imitacija, a u osnovi imaginacije je kreacija.

* Udruženje za promovisanje kulture i mišljenja Sofia Banja Luka tradicionalno organizuje takmičenje u pisanju filozofskih eseja, a povodom Međunarodnog dana filozofije koji se obilježava svakog trećeg četvrtka u novembru. Takmičenje se odvija putem Konkursa za najbolji filozofski esej, na kojem mogu učestvovati srednjoškolci i studenti Bosne i Hercegovine, a drugo mjesto i pametni sat koji je obezbjedio Movero Store Banja Luka za 2023. godinu osvojila je Evita Bojkovac, učenik IV razreda gimnazije opšteg smjera, JU SŠC „Mihajlo Pupin” Derventa. Konkurs za najbolji filozofski esej se organizuje uz podršku Ministarstva za prosvjetu i kulturu Republike Srpske.

Neograničenost i ostale prednosti mašte

Mašta i znanje su procesi, a ne nepromijenljive datosti, ali imaju neke ustaljene karakteristike. Znanje je naučeno i stečeno, maštanje je više-manje urođeni neograničeni potencijal. Znanje je prihvatanje pronađenog, mašta je traganje. Znanje je sve ono što je stvoreno, mašta sve ono što će to možda postati... Činjenice su otkrića iz prošlosti, a maštanje i vizije su otkrića budućnosti. Mašta je individualna, znanje je opšte. Mašta je aktivna i promjenljiva, dok je znanje pasivno, iako podložno promjeni kroz stalno dopunjavanje starog znanja svježim saznanjima. Znanje se ponavlja, mašta je originalna. Znanje je nešto što je neupitno, trajno, stabilno i sigurno, dok je mašta otvorena, nezavisna, nestalna, puna alternativa i neizvjesnosti, jer nikad se ne zna gdje nas sve mašta može odvesti, iako uz pomoć nje možemo naslutiti puno toga. I na kraju, znanje je ograničeno dostupnošću informacija, pravilima, itd. dok mašta ne poznaje granice-ona je slobodna, što je njena najveća prednost.

Mašta se uspješno kombinuje sa znanjem

Znanje je pamćenje i razumijevanje iskustava, a mašta je upotreba iskustava za stvaranje ideja pomoću kojih ćemo znanju naći primjenu, dakle ona ide još dalje od znanja. I jedno i drugo imaju i teorijsku i praktičnu vrijednost. U saradnji znanja i mašte, uz pomoć logike i inteligencije, mi postavljamo pitanja i pronalazimo odgovore, donosimo zaključke i odluke, pronalazimo rješenja za različite probleme, te se snalazimo u novim situacijama. Pri tome, znanje daje materijal za nove ideje, ali mašta je stvaralac tih novih ideja. Kao što ni moć mašte ne umanjuje moć znanja, tako ni moć znanja ne umanjuje moć mašte. Mašta osnažena znanjem je najmoćnija mašta, ali znanje je korisno samo kada imamo ideju kako da ga upotrijebimo. I mašta i znanje zato najbolje funkcionišu u kombinaciji, i udruženi donose genijalna rješenja, velike stvari i progres. Jednom riječju, kada se spoje, zajedno čine recept za uspjeh i pružaju nam priliku da stvorimo jedan bolji i ljepši svijet.

Mašta je sredstvo koje nemoguće približava mogućem

Uz pomoć mašte stvorene su mnoge čudesne stvari i velika djela, ali prve asocijacije na maštu su nam vjerovatno umjetnost i umjetnička mašta. Međutim, mašta nije važna

samo za oblasti umjetnosti, već za sve oblasti, jer to je sposobnost stvaranja uopšte, kreiranja, planiranja, zamišljanja... Ona je neophodna u svim oblastima, u svakodnevnom životu, kad god želimo da napravimo nešto novo. Znanje bez mašte neće stvoriti ništa novo, ono samo je ponavljanje već poznatog, a mašta, mašta je put otkrića, putovanje u nepoznato, koje će dovesti do novih znanja, odgovora i novih pitanja. Zato npr. mašta ima veliku ulogu u nauci. Upravo maštom dolazimo do inovacija i naučnih otkrića. Svako otkriće, naučno, tehnološko ili neko drugo, svaki izum, u početku su bili samo ideja, naučna fantastika. Sve počinje maštom i snovima. Mašta je ta koja nemoguće približava mogućem.

Mašta je pokretač znanja

Mašta uzima znanje kao osnovu za nadogradnju, znanje uzima maštu kako bi se nadgradilo. Oni su usko povezani. Npr. ako ne znate jezik nećete moći napisati roman, ali nećete ga moći napisati ni ako znate jezik, a ne znate maštati, tj. ako vam ideja da napišete roman nije ni pala na pamet i ako nemate dovoljno mašte da je sprovedete u djelo. I ovaj esej koji sada imate pred sobom rođen je iz mašte, iz razmišljanja i ideja, a potkrijepljen je znanjem-činjenicama, argumentima itd. Takođe, apstraktno razmišljanje i same misaone imenice kao što su znanje i mašta izmislili su ljudi. Izmislili, a ne saznali. Dakle, mašta je i tu na djelu. Znanje bez mašte ne može da napreduje. Mašta nam daje ideju da dođemo do znanja, ideju da naučimo nešto novo ili da iskoristimo staro znanje na nov način. Ona nam daje i polet, motivaciju i inspiraciju.

Znanje je u službi mašte

Mašta nam, kako vidimo, pruža brojne mogućnosti, ali treba se imati na umu da bez određenog znanja nema ni kreativnosti. Takođe, znanjem se mašta provodi u djelo. Znanje je upravlja u pravome smjeru. Znanje-naša saznanja, iskustvo i vještine, omogućavaju sprovođenje ideja u djelo, udahnuju im život.

Značaj mašte u oblikovanju čovjeka i društva

Sve što je stvorio čovjek, čovjek je zapravo izmaštao. Upravo mašti možemo zahvaliti na činjenici da ljudski

život nije samo puko proživljavanje i preživljavanje, već i napredovanje, kultura, stvaranje i napredna svijest o sebi, drugima, i svijetu oko nas. Naučiti, imitirati, zaključiti - to su sposobnosti koje imamo kao živa bića, ali mašta i kreativnost su ono što nas izdvaja i čini ljudima. Sebe smo stvorili ovakvima kakvi jesmo uz pomoć ideja, uz pomoć vlastite mašte.

Mašta je početak sticanja znanja

Znanje nam možda daje osnovu za maštanje, ali i ono je rođeno iz mašte, iz ideja, putem zamišljanja. Ljudi stvaraju i kroz stvaranje uče, ali uvijek prvo maštaju. Zato djeca i imaju najrazvijeniju maštu. Upravo kroz maštu i igru oni upoznaju svijet oko sebe. Dok smo djeca najbolje osjećamo važnost mašte. Bitna je i povezanost radoznalosti i kreativnosti-taj dvojac nas tjera da postavljamo pitanja i da tražimo odgovore, a upravo tražeći odgovore stižemo do znanja. Iz radoznalosti i iz razloga što smo se dosjetili da nešto pokušamo došli smo do svih znanja.

Naša stvarnost je rezultat naše mašte

Možemo se zapitati i to nije li sve znanje koje imamo o sebi i svijetu samo plod mašte? Kreativnost našega uma?

Zapravo, naša stvarnost, naš način na koji je doživljavamo i stvaramo, rezultat je naše mašte. Mi gledamo, slušamo, osjećamo uz pomoć čula, ali sve te senzacije možemo doživjeti kao stvarne tek kada se u našem mozgu primljene informacije pretvore u slike, zvukove... Tek nakon što one budu kreirane u našoj glavi. Koliko zapravo možemo razlikovati stvarno od nestvarnog, znanje od mašte? I sva naša sjećanja, snovi i sl. samo su slike u našoj glavi, a ne izvan nje. A naša mašta je umjetnica koja stoji iza tih slika. Zaista, nije lako reći gdje se prekida znanje, a gdje počinje mašta. Posebno ako uzmemo u obzir da je mašta bezgranična. Mašta i znanje naizgled čine jedan ogroman krug u kom se isprepliću staro i novo, sjećanja i razmišljanja, ponavljanje i stvaranje. Može se samo ustvrditi da je znanje koje imamo o sebi i svijetu na neki način rezultat maštanja, te da nas mašta može odvesti do neslučenih daljina.

Iz svega dosad navedenog zaključujem da mašta ima nemjerljiv značaj za čovjeka i da po svome obimu i ulozi, kroz svoj beskrajni potencijal, praktičnu vrijednost i sveobuhvatnost, a prije svega zbog činjenice da je neograničena, dok je samo znanje ograničeno, mašta nadmašuje znanje, te se zato može smatrati važnijom od znanja.

Есеј

МАШТА ЈЕ ВАЖНИЈА ОД ЗНАЊА

Лука Ђукановић *

ЈУ „Гимназија“ Мркоњић Град
djukagaming2006@gmail.com

“Машта је мање важна од знања.” је теза чију истинитост ћемо у овом раду испитати. Поставити питање шта је од ова два важније је као да питамо: “Шта је старије - кока или јаје?”. Да бисмо умјели одговорити на ово питање са довољно аргумената и што прецизније одредити закључак, прво морамо дефинисати појам знања и појам маште. Сам појам знања никад није прецизно дефинисан, али ћемо узети као референцу платонско схватање, које на знање гледа као на оправдано истинско дјеловање. Ми ћемо у то схватање унијети мало свог, па у коначници појам “знање” у овом раду означава спознају која је поткријепљена вјеровањем у чињенице. Машта је напротив најчешће дефинисана као процес замишљања, називан ментална слика или имагинација. Знати нешто значи посједовати памћење одређене чињенице, док маштати о нечему уопште не мора бити рационално, истинито, а чак може ићи у екстреме попут вјеровања у то да је Земља облика корита за напајање стоке. Ако знање означимо као “вјеровање у чињенице”, машту требамо посматрати само као “вјеровање”. Иако у језичком смислу постоји сличност између два појма, у суштинском погледу могу, али и не морају бити близу, чак се могу налазити

у другим реалностима, са различитим физичким и метафизичким законима.

Почећемо са анализом утицаја емоција на знање. Ми смо примјетили да заправо никаква емоција не може имати утицаја на саме чињенице које познајемо. На примјер, узећемо годину одржавања битке на Косову - 1389. Било да је човјек који зна ту чињеницу расположен, депресиван, заљубљен и тако даље, година одржавања Косовског боја увијек остаје 1389. Схвативши ово ми можемо примјетити да је знање одлично средство за управљање чињеницама, а да наше тренутне емоције не могу интерферирати са самим предметом знања. Користећи историју као алат за показивање претходне тврдње, можемо машту показати кроз призму будућности. Ми о будућности посједујемо само нагађања, а не доказано истините чињенице. Због чега у овој причи одбацујемо научне процјене и прорачуне научника за које тврде да су “стопостотно тачне”? Узећемо да, хипотетички, научници могу са “стопостотном” сигурношћу тврдити која ће бити температура Земље за педесет година, али, шта ако Земљу за двадесет пет година погоди астероид, којем

* Удружење за промовисање културе и мишљења Софија Бања Лука традиционално организује такмичење у писању филозофских есеја, а поводом Међународног дана филозофије који се обиљежава сваког трећег четвртка у новембру. Такмичење се одвија путем Конкурса за најбољи филозофски есеј, на којем могу учествовати средњошколци и студенти Босне и Херцеговине, а треће мјесто и поклон-бон у износу од 70,00 КМ који је обезбједила Књижара Култура за 2023. годину освојио Лука Ђукановић, ученик III разреда ЈУ „Гимназија“ Мркоњић Град. Конкурс за најбољи филозофски есеј се организује уз подршку Министарства за просвјету и културу Републике Српске.

се научници нису надали. Довољно је да тај погодак астероида промаши научну претпоставку за један степен Целзијуса и да већ научну претпоставку одбацимо као нешто што није “стопостотно” тачно, како се тврдило. Ми стојимо иза вјеровања да знање није примјењиво на будућност (појам будућност се овде односи на сваки будући временски период који није близак садашњем). Можемо замислити да смо научник из области електротехнике, у машини нам је мисао “Како бисмо преносили податке да живимо у 2050. години?”. Само то маштање нам може развити идеју револуционарну попут оних Теслиних, Ајнштајнових, Гаусових или Риманових и довести до тога да развијемо на примјер УСБ 5.0. Наводећи ове научнике, осврнули бисмо се на детаље из живота њих пар. Ајнштајн се током живота огласио поводом теме коју ми обрађујемо рекавши: “Машта је важнија од знања. Знање је ограничено, машта окружује свијет.” Гаус на примјер није имао никакво посебно предзнање о математици, био је студент античких језика, а напротив користио се замишљањем одређених математичких појмова унутар свог ума, тако добивши идеје о развоју многих нових области саме математике.

Ми се сад окрећемо аргументима који иду у корист истинитости тезе наведене у уводу, а то су они који заиста потврђују важност знања над маштом. Замислимо сцену нуклеарног реактора. Налазимо се у контролној соби и тренутно нам пријети нуклеарна катастрофа размјера оне у Чернобиљу. Уколико не посједујемо знање о правилима поступања у случају овог нереда, узалудна нам је сва машта свијета о томе како ћемо ми бити Супермен који ће спасити свијет, кад заправо нисмо успјели спријечити катастрофу и изгубили немали број живота, укључујући свој. Погледајмо на примјер брачни пар у којем је човјек лудо заљубљен у жену и не може прихватити да га она вара. Ово је на неки начин доказ да нам емоције често замагљују могућност резоновања, а чим су емоције присутне имамо машту, у овом случају ону гдје човјек машта да га жена не вара.

Контрааргумент нам је онај да заправо свијет без маште не би био у боји. То дословно схваћено нимало логике, али се заправо односи на то да живот без маште не би био лијеп. Заправо, до развоја свијета

не би дошло да није било маште. Ми овај документ вјероватно не бисмо ни писали у Мајкрософт Ворду да Никола Тесла почетком 20. вијека није у Смиљану посматрао ударе грома и маштао о искориштавању те енергије, а касније и изумитељи Ворда о дигиталној биљежници са стотинама алатки за форматирање текста. Посматрајући човјека као биолошку јединку, можемо се осврнути и на изреку Чарлса Дарвина да не опстају ни најснажније, ни најинтелигентније врсте, већ оне које имају највећу могућност прилагођавања. Сам опстанак као имажинација сљеда догађања унапријед може представљати вид маште. Опстанак можемо посматрати и као визуализацију рјешавања одређених проблема. Водећи се самом логиком, ако машта представља вид опстанка, а опстанак нам је нешто што је кључни циљ живота, самим тим и машта је вид кључног циља живота. Погледаћемо сад човјека са аспекта мисаоног бића и бића које тежи ка лијепом. Човјек је мисаоно биће и надилази чињенични поглед управо маштом коју посједује. Пошто човјек тежи ка лијепом, тежи ка умјетности, која је управо продукт маште. Сама машта као што је наведено има своју могућност да представи разне импресије и посматрања различитих појава како стварних тако и оних ирационалних.

Наш закључак је да живот не би био могућ ни без маште ни без знања, што нам говори о томе да и машта и знање имају своје мјесто у животу, потпуно независно једно од другог. Наиме по аргументима и контрааргументима, можемо рећи да је знање битно у егзактним сферама живота, на примјер у модерном школовању, гдје је цијењено да се студент намучи учећи напамет егзактне научне чињенице, што сматрамо погрешним, умјесто да развије могућност критичког размишљања и детаљне анализе предмета учења, потичући и машту, као други спектар разумјевања ствари. Отежавајућу околност за машту ствара субјективност и надилажење материјалне истине, што се сматра погрешним унутар многих егзактних наука. Ми не сматрамо ова својства маште као погрешна, уколико се искористе на прикладан начин и у комбинацији са познатим знањима из области у којој се примјењује. Ово нас враћа на сами почетак, гдје, не само да не можемо диференцирати важности маште

и знања, већ их користимо симултано као једину од правилних могућности употребљавања ова два процеса. Битно је такође нагласити да нам знање и машту не може нико одузети, те да смо у константном располагању с њима, на шта се односи античка изрека “*Omnia mea mecum porto.*” тј. у преводу са латинског “Све своје са собом носим.”. Занимљиво је навести да човек никад не може достићи сво постојеће знање, а маштањем само ствара више знања, које опет тежи достићи. Пошто су ова два појма обрађена у тексту поприлично апстрактна, тешко је дефинисати важност

њих самих. Препоручујемо да се даље испитају ови појмови са различитим тумачењима самих, обрађујући пажњу на различите нивое интелигенције и са знавања чињеница, као још апстрактније појмове. Као неко ко се бави уједно и науком, филозофијом, као и умјетношћу, наше лично схватање каже да знање произилази из маште, те да је машта у комбинацији са знањем средство опстанка и извор стицања и стварања новог знања. Напоследњу, сматрамо да су машта и знање у бесконачној симбиози.

IZVJEŠTAJI

O INSTITUTU ZA KOZMOLOGIJU I FILOZOFIJU PRIRODE

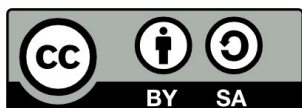
Izvještaj

Petar Pavlović

ravnatelj Instituta za kozmologiju i filozofiju prirode

Ideja o pokretanju nove znanstvene inicijative koja bi povezala znanstveni rad iz područja filozofije i fundamentalne fizike, ali također omogućila i stalni dijalog s najširim društvenom zajednicom zapravo je nastala na temelju dubokog razočaranja. Bilo je to potpuno razočaranje grupe mladih doktora znanosti postojećim znanstvenim sustavom – i to nikako ne samo domaćim znanstvenim sustavom, jer većina je uključenih pokretača doktorirala i odradila svoje post-doktorske pozicije u inozemstvu. Isti principi – karijerizam, svođenje znanosti na besmislene bibliometrijske podatke kao što su brojevi objavljenih radova i citata, izostanak kritičkog mišljenja, ovisnost o tržišnim mehanizmima i zapriječenost da se misli o temeljnim pitanjima – karakteriziraju akademiju na jednak način i u inozemstvu, kao i u Hrvatskoj – samo što je u drugom slučaju često riječ i o jednoj lošoj karikaturi lošeg sustava. U svakom slučaju, sudjelovati u postojećem znanstvenom sustavu u pravilu znači odustati od iskrene težnje za spoznajom te je zamijeniti pisanjem radova za koje se zna da ne donose ništa suštinski novo te koji razvijaju samo neke partikularne i tehničke aspekte u okviru trenutno prihvaćenih paradigmi. Pri tome je glavninu energije umjesto u spoznaju potrebno usmjeriti na ostvarivanje kontakata korisnih za napredovanje i uvlačenje u akademske strukture.

Grupa od nekoliko mladih znanstvenika – iz područja teorijske fizike, filozofije i teorijskog računarstva, a koji su dijelili zajedničke stavove, odlučila je da treba pokrenuti sasvim novu inicijativu koja neće biti dijelom prikazanog znanstvenog sustava. To je prije svega značilo nastaviti sa znanstvenim radom na potpuno nezavisnoj osnovi, osigurati financiranje i potrebnu infrastrukturu te se otvoriti prema najširoj zajednici. U svrhu navedenoga osnovan je Institut za kozmologiju i filozofiju prirode. Aktivnost edukacije i popularizacije prirodno-znanstvenog i filozofskog mišljenja osigurana je kroz dva EU projekta, ukupne vrijednosti preko 620 tisuća eura, u kojemu je podignuta zgrada Kozmološkog centra s pripadnom suvremenom zvjezdarnicom. Prostor Kozmološkog centra je, s jedne strane, prostor znanstvenih istraživanja iz područja fizike svemira i filozofije prirode, a s druge strane prostor

stalne edukacije mladih i svih zainteresiranih.

U okviru ovih aktivnosti održan je cijeli niz obrazovnih programa poput Škole istraživanja Prirode i Svemira, predavanja i rasprava ``U potrazi za smislom znanosti'', Uvoda u astronomiju, serije predavanja ``Fizika Svemira'' i ``Moderna fizika Svemira'', pa tjedni susreti ``Razgovori o postanku svijeta'', blokovi predavanja s temom ``Nevidljivi svemir'' i ``Zvjezdano nebo kroz znanost i simbole''. Organiziran je i niz od 18 znanstveno-popularnih predavanja gostujućih znanstvenika i stručnjaka te su uspješno realizirane i tri ljetne škole na teme fizike, filozofije prirode i metafizike: ``Razgovori o Kozmosu'', ``Ljetna škola istraživanja Svemira'', ``Mikrokozmos i makrokozmos'', a održana je i izložba ``Kako zamišljam Svemir''. Osim toga još uvijek traje program „Večeri filozofije uz vino” – koji u opuštеноj atmosferi i uz dionizijsku konzumaciju vina nastoji uključiti sve zainteresirane za iskrenu filozofsku diskusiju o temeljnim pitanjima postojanja. Takvi susreti s mladima, kao i ostalim predstavnicima šire populacije, uvijek se pokazuju kao veoma inspirativni. Naša iskustva jasno svjedoče kako iskreni interes prema spoznavanju samoga sebe i prirode još uvijek postoji u društvu – čak i kada to znači i susret s nekim težim i apstraktnijim predavanjima, no taj se interes u pravilu ne adresira na zadovoljavajući način i za njega postojeća akademija nema previše sluha.

Osim toga, Institut za kozmologiju i filozofiju prirode veliku pažnju posvećuje stalnom znanstvenom radu iz područja fizikalne kozmologije te filozofije prirode, kao i šire.

Neke od tema koje se stalno istražuju – pri čemu se rezultati objavljuju i u međunarodnim stručnim časopisima – vezane su uz ciklički svemir kao alternativnu velikom prasku, moguću vezu gravitacije i elektromagnetizma, fiziku crnih rupa, magnetska polja u Svemiru, problem tamne energije, filozofske temelje fizike i probleme utemeljenja suvremene filozofije prirode. Trenutno je u toku i poseban projekt istraživanja Goetheovog pristupa filozofiji prirode putem kritičke analize Goetheove teorije boja i njezine relevantnosti u naše vrijeme.

Smatramo kako posebno važan vid naših aktivnosti predstavlja časopis „Kozmologija”, koji kao znanstveni časopis i službeno glasilo Instituta izlazi jednom godišnje u tiskanoj nakladi od 500 primjeraka, na otprilike 200 stranica. Osnovni je cilj ovog časopisa raditi na ostvarivanju jedne suvremene filozofije prirode koja polazi od radikalne filozofske kritike pretpostavki i rezultata prirodnih znanosti, kao i promovirati nova i filozofski inspirirana rješenja temeljnih znanstvenih problema. U do sada izašla dva broja časopisa moguće je naći i detaljne prikaze te stručnu diskusiju o nekima od gore spomenutih znanstvenih istraživanja Instituta, a opće informacije i vijesti vezane uz rad Instituta moguće je pratiti na njegovoj web stranici: <https://www.icpn.hr/>. Zainteresirani autori koji bi htjeli objavljivati u Kozmologiji mogu slati tekstove na adresu redakcije: <https://www.icpn.hr/>. Pri tome je prije slanja teksta moguće kontaktirati Redakciju radi konzultacija i dogovora u pogledu teksta.

Manifest za uspostavu Kozmologije kao nove Filozofije Prirode

1.

Svrha je našeg djelovanja put prema spoznaji Svemira u njegovoj suštini. Kozmologija kao nauka koja se nastoji približiti toj suštini, iskazanoj kao povezanost i organizacija među svim pojavama u svijetu, po definiciji pred sobom ima cilj koji je apsolutan i najviši – jer svi ostali predstavljaju samo njegove posebne dijelove.

Zbog toga je kozmologija zapravo identična filozofiji prirode. Čovjek kao posebno biće Prirode predstavlja manifestaciju istih onih principa i tendencija koje postoje u čitavom Kozmosu, te se stoga – u svom odnošenju prema vanjskoj prirodi i prema samome sebi – potvrđuje kao mikrokozmos neraskidivo povezan s makrokozmosom. U tom pogledu, kozmologija u sebi nužno uključuje i antropologiju u smislu nauke o čovjeku, te je ona neizostavno humanistička – jer kao što samosvjesno čovjekovo biće postoji isključivo kroz odnos prema Svemiru, tako je i spoznaja Kozmosa akt koji se neodvojivo odvija u kontekstu čovjekove historije i psihologije.

Svako zaboravljanje ovog temeljnog uvida i apstrahiranje bilo od kozmološko-prirodnog, psihološkog ili historijskog konteksta znači upravo nemogućnost spoznaje same. Stoga kozmologija mora postojati kao univerzalna disciplina koja se izgrađuje na osovini ukupnog odnosa Čovjek – Kozmos, ili uopće ne može postojati kao nauka.

2.

Spoznaja čitavog Svemira zahtijeva sintezu svih raznolikih i komplementarnih čovjekovih spoznajnih moći, njihovo kritičko korištenje i stalnu međusobnu provjeru. Time se put prema promišljanju iskona svih stvari i njegove manifestacije kroz prirodni svijet uspostavlja kao organizirani sistem jedinstva mišljenja i prakse, dakle kao nauka u punom smislu riječi.

Kritička metoda posljedično slijedi iz beskrajnosti Prirode – koja dovodi do toga da se spoznaja ne može iscrpiti u jednom koraku, već može postojati jedino kao neprekidni progres koji se iskazuje kao slijed opovrgavanja i kritike ranijih stupnjeva znanja. Različita sredstva spoznaje otvaraju put različitim metodologijama i disciplinama kozmologije, koje se moraju ujediniti i promotriti u svojoj povezanosti.

Fizikalna kozmologija tako nastoji opisati Svemir teorijski – koristeći matematičke metode i modele, pri tome nužno polazeći od određenog skupa filozofskih pojmova i pretpostavki, a zatim i empirijski – pokušavajući putem eksperimenta isključiti određen skup fizikalnih modela ili paradigmi. Međutim, ona je neizbježno određena i ograničena svojim pojmovima i filozofskim pretpostavkama koje sama ne propituje, kao što su materija, prostor, vrijeme, mjerenje, masa, te se tako ne može ostvariti sama po sebi, iako predstavlja neizostavan alat u spoznaji Prirode.

S druge strane, spekulativna filozofija prirode kritički razmatra upravo temeljne pojmove i pretpostavke koje fizikalna kozmologija uzima kao date – uključujući i mogućnost opisa Prirode matematičkom metodom, bavi se problematikom odnosa teorije i eksperimenta, te kritički ocjenjuje same dosege i relevantnost rezultata fizikalne kozmologije. Ipak, bez živog odnosa prema materijalu koji joj pruža fizikalna kozmologija i bez ispitivanja konzistentnosti određenih filozofskih pretpostavki u odnosu naspram empirijskih sadržaja, spekulativna filozofija postaje neproduktivna i vodi do stanja karakteriziranog mnoštvom proizvoljnih misaonih koncepcija koje se ne mogu niti djelomično dokazati, a niti opovrgnuti.

Konačno, mitološka kozmologija na temelju korespondencije između Čovjeka i svijeta, odnosno, koristeći paralelizam određenih stanja i procesa iz vanjskog svijeta u unutrašnjem životu čovjeka, direktno uobličuje slike i simbole na temelju kojih poetskom i umjetničkom vizijom pokušava pružiti simboličke i intuitivne odgovore na temeljna kozmološka pitanja. U tom pogledu, materijali mitološke kozmologije od izuzetne su važnosti za razumijevanje temeljnog odnosa Čovjek – Svemir, time predstavljajući čvorište psihologije i fizike – dok istovremeno na temelju uočavanja pravilnosti svijeta u njegovom odnosu prema psihičkim procesima nerijetko uspijevaju intuitivno naslutiti važne istine o Prirodi. Unatoč toj važnosti mitološke kozmologije, ukoliko se njezini materijali ne stave u odgovarajući historijski, prirodoslovni i kritički kontekst, te se umjesto simboličkih sadržaja shvate kao doslovne istine, utoliko postaju iracionalna zapreka razvoju spoznaje, vodeći u tamu praznovjerja i neznanja.

Puna sinteza teorijske i eksperimentalne fizikalne kozmologije, spekulativne filozofije prirode, te mitološke kozmologije, kritička analiza njihovih rezultata, dosega i ograničenja u cilju izgradnje sveobuhvatne nauke o Prirodi, moguća je samo u okviru filozofije prirode ili opće kozmologije koja predstavlja njihov zajednički medij i zajedničku osnovu.

3.

Razvoj znanja o Prirodi pokazuje se kao istaknut moment historijskog kretanja te se radi toga nikako ne može promatrati van razvoja ljudskog društva, kao što se niti trenutni oblik opisa Prirode ne može shvatiti drugačije osim u odnosu prema svojim ranijim razvojnim stupnjevima i težnjom

za uspinjanjem na nove stupnjeve u budućnosti. Stavovi koje zauzimamo o kozmologiji i približavanju spoznaji Svemira inspirirani su stoga najprije izučavanjem historijskih iskustava o razvoju ljudskog znanja, a ne vlastitim subjektivnim željama.

Prvi odnos čovjeka prema Prirodi kao općenitosti, a ne samo prema njezinim pojedinim dijelovima, bio je upravo odnos čovjeka prema zvjezdanom nebu, kretanjima nebeskih tijela i njihovim pravilnostima – što se zatim shvatilo u povezanosti s godišnjim ciklusima i pojavama na zemlji. Time je ostvarena prva i najvažnija spoznaja o svijetu kao univerzalnoj povezanosti bića na različitim stupnjevima – o Prirodi kao kozmosu, a ne kaosu. To nužno vodi na misao

o univerzalnosti i nedjeljivosti ljudskog znanja koje je u stanju da spozna Svemir: jer ono što je parcijalno, zatvoreno i nepotpuno ne može spoznati Kozmos koji je jedinstvo.

U tim počecima spoznavanja svijeta čovjek još nije razvio kompleksnije kategorije razumskog mišljenja, a empirijski uvidi bili su ograničeni samo na neposredni čulni materijal. Međutim, postojanje samosvjesnog mišljenja, koje je upravo temeljno obilježje čovjeka, pitanja o vlastitom postojanju, njegovom smislu i odnosu prema Prirodi, zahtijevali su da se Svemir pokuša shvatiti odmah – na temelju onih mogućnosti koje su tada bile raspoložive. Time se razvilo mitološko mišljenje koje je na spojištu onoga što će postati umjetnost, psihologija i fizika – u mreži očitih paralela kao i skrivenih odnosa, te korespondencija između čovjekovih svjesnih i nesvjesnih dijelova bića i Prirode – razvilo zadivljujuće bogatstvo simboličkih prikaza i pouka o svijetu.

U nizu kompleksnih procesa koji su pratili razvoj ljudskog društva, ti su prikazi postajali osovine oko kojih su se formirali običaji te sustav vjerovanja organiziranih religija – služeći društvenoj koheziji i stvaranju grupnog identiteta, ali i opravdavanju društvenog poretka te monopola i privilegija vladajućih skupina. Razvoj opisa svijeta na temelju kompleksnijih oblika mišljenja, te interes usmjeren prema specifičnostima odnosa između pojedinih dijelova Prirode, postepeno je dovodio do formiranja i odvajanja filozofskog mišljenja od mitologije. Time se kao najdublji i temeljni oblik mišljenja o Svemiru – budući da se u okviru ove discipline ne pretpostavlja ništa i da se svaka pretpostavka i stav dovodi u pitanje – razvila filozofija prirode, usko povezana s metafizikom i epistemologijom.

U toku višestoljetnog razvijanja filozofije prirode, interes je od cjeline bivanja i obilježja ukupnosti svih bića, postao usmjeren na određene predmete i njihova partikularna svojstva. U opisu prirodnih pojava kroz redukciju fenomena na cjeline koje se promatraju izdvojeno, posebno je učinkovitim postalo kvantitativno mišljenje koje stvari svodi na čisto apstraktne odnose koji proizlaze iz numeričkih usporedbi. Tako je matematičko mišljenje postalo temeljem empirijskih znanosti.

Velik uspjeh empirijskih znanosti u pronalaženju mnoštva raznovrsnih materijala i uvida o strukturi materije ubrzao je njihovo odvajanje od filozofije. Kako se međutim, po temeljnom svojstvu svijeta kao Kozmosa, niti jedna stvar ne može shvatiti izolirano od svih ostalih stvari, jer jedino kroz ukupnost odnosa prema svim ostalim stvarima ona postoji i poprima svoja svojstva, tako se odvajanjem empirijskih znanosti jedne od druge (npr. na fiziku, kemiju, biologiju), kao i njihovim daljnjim cijepanjem, odnosno specijalizacijom na još uže discipline, zajedno s njihovim ukupnim odvajanjem od filozofije, ne može ostvariti spoznaju svijeta. Iako je takvo odvajanje znanosti od filozofije prirode kratkoročno, u danom historijskom kontekstu, razumljivo – jer omogućava specijalizirano prikupljanje mnoštva empirijskog materijala, dugoročno ono onemogućava daljnji napredak svake pojedine znanosti. To je postalo pogotovo očito u toku prošlog i početkom ovog stoljeća gdje daljnji razvoj svake pojedine znanstvene discipline zahtijeva sintezu s ostalim disciplinama, te kritičko mišljenje i prevladavanje svojih vlastitih pretpostavki, a to znači upravo postojanje filozofije prirode.

Dati doprinos povratku empirijskih disciplina, obogaćenih višestoljetnim razvojem svojeg materijala, u okvire njihovog izvora koji je filozofija prirode – čime će empirijske discipline ponovno postati misaone i kritičke, a spekulativno mišljenje dobiti svoj materijal u živoj strukturi Prirode – temeljna je svrha našeg djelovanja.

Takvom ponovnom povratku empirijskih znanosti – ali sada na višem te kvantitativno i kvalitativno obogaćenom stupnju – u okvire kritičke filozofije prirode, suprotstavljaju se oni oblici mišljenja koji predstavljaju dogmatsku fiksaciju na određenim ranijim stupnjevima razvoja ljudskog znanja. Zbog toga su trenutno prevladavajući stavovi inspirirani sustavima institucionalne religije s jedne strane, te redukcionizma i pozitivizma s druge strane, glavna zapreka spoznaji Svemira u ovome trenutku.

4.

Sustavi organizirane i institucionalizirane religije u pravilu se izgrađuju oko vrijednih sadržaja mitološke kozmologije i snažnih psiholoških simbola, no oni se u ovom kontekstu dominantno odvajaju od kreativnih impulsa koji su ih oblikovali, te se zatvaraju u odnosu na filozofsko i kritičko mišljenje time postajući dogmom i sustavom koji onemogućuje spoznaju Prirode i čovjeka. Povrh toga, postuliranjem jednog izmišljenog idealnog svijeta u odnosu na koji

je realni materijalni svijet tek iluzija ili pak sfera grijeha i patnje, takvi sustavi odbacuju upravo ono što je najstvarnije i najpotpunije, a to su beskrajne moći Prirode ostvarene u Svemiru koji opažamo. Stoga je kritika sustava institucionalizirane religije nužan i neizostavan preduvjet spoznaje Svemira i čovjeka.

5.

Dok institucionalizirana religija predstavlja pretvaranje sadržaja mitološke kozmologije u dogmu izoliranu od odnosa prema filozofiji, dominantna pozitivistička filozofija koja stoji u pozadini današnje znanosti predstavlja u suštini isti proces dogmatiziranja određenog parcijalnog znanja, ali sada u odnosu na rezultate empirijskih metoda.

Pod pozitivizmom, u tradiciji koja seže još od Augustea Comtea, podrazumijevamo pristup dogmatskog odnošenja prema razumskim konstruiranim fenomenima – posebno nekritičkog stava prema pojmovnim konstrukcijama empirijskih znanosti – čime se pretpostavlja mogućnost izoliranih „činjenica” i zasebnih iskaza o njima kao puta prema spoznaji svijeta – i time empirijskih znanosti kao povlaštenog oblika spoznaje.

Pozitivistička matrica po definiciji odbacuje važnost filozofije, a naročito metafizike, pri tome ignorirajući temeljnu istinu da je svaki pojam i svaka temeljna pretpostavka empirijskih znanosti neminovno filozofska i zasnovana na određenoj metafizici. Tu spadaju, između ostaloga, pojmovi materije i kretanja, promjene, konačnog i beskonačnog, vremena, broja, jednakosti i nejednakosti, mjerenja, sama eksperimentalna metodologija te već spomenute korespondencije između matematičkih struktura i Prirode. Pozitivizam, u svim svojim pojavnim oblicima, zapravo predstavlja samo jednu primitivnu metafiziku koja od trenutnih ograničenih rezultata znanosti stvara svoju univerzalnu istinu. Takva primitivna metafizika ne dopušta kritiku, braneći da se o samim pojmovima empirijskih znanosti i njihovim ograničenjima misli.

Pozitivistički pristup inzistira na nekakvim znanstvenim „činjenicama”, pri tome zaboravljajući da se u našem odnosu prema Prirodi, Priroda ne pokazuje kao vreća gotovih činjenica, već kao ukupni odnos neizmjernog skupa međusobno zavisnih fenomena. Jedino izgradnja određenog misaonog sustava i interpretacija višeslojnih fenomena u njegovom kontekstu omogućuje da se formira relativni pojam činjenice, koji zapravo predstavlja samo pojednostavljenu komponentu u nekom ograničenom modelu beskrajne složenosti Prirode. U skladu s time, u razvoju znanja sve takve relativne činjenice bivaju nadomještene novim činjenicama, u okviru novih i relativno ispravnijih misaonih sustava. Shvaćajući znanje o Svemiru samo kao nabacani skup parcijalnih znanja, kao jednu nasumičnu kolekciju izoliranih „činjenica” – štoviše danih jednom za svagda, pozitivizam nije u stanju shvatiti međuovisnost i neraskidivu povezanost Prirode u svim svojim dijelovima, te se stoga svodi na puki redukcionizam. Nastojeći pak dokazati samodovoljnost fizikalne kozmologije i ostalih empirijskih znanosti, pozitivizam se često poziva na podudaranje između teorije i eksperimenta, te na princip verifikacije teorijskih modela mjerenjima. Pri tome je princip falsifikacije, često navođen kao kritika verifikacijskog pristupa, zapravo samo logički produžetak iste argumentacije za koji vrijedi ista kritika.

Svaki se eksperiment uvijek provodi u specifičnom kontekstu te njegovi rezultati ne mogu po svojoj vlastitoj prirodi shvatiti kao univerzalni, već se univerzalnost uglavnom na prečac sugerira konceptom indukcije, a uz to i svaki konkretan rezultat neminovno daje ograničenu preciznost, pa je tako ostvareno znanje uvijek u ograničeno i nesigurno. Štoviše, eksperiment ne potvrđuje niti opovrgava neopozivo hipotezu po nekakvom logičkom mehanizmu jer se ona uvijek može proširiti tako da osigura po volji dobro podudaranje s mjerenim rezultatom. Iza trenutnog prihvatanja rezultata eksperimenta, kao i određivanja njihovog značaja, univerzalnosti i utjecaja na hipoteze, ne stoji nikakva misteriozna znanstvena metoda, već dominantno psihološki i sociološki procesi unutar znanstvene zajednice.

Još se veći problem nalazi u tome što rastom kompleksnosti eksperimenata, oni postaju sve manje nezavisni u odnosu na teorijske pretpostavke koje se žele provjeriti u mjerenjima. Sami eksperimenti tako uključuju sve više elemenata teorije. Primjerice, eksperimentalna fizika elementarnih čestica interpretira svoja kompleksna mjerenja u čestičnim akceleratorima statističkom usporedbom signala iz detektora i računalnih simulacija izgrađenih na temelju teorijskih modela. Stečene informacije na taj način posljedično gube tim više svoju empirijsku uvjerljivost što je eksperimentalni postav kompleksniji, čime tzv. empirijska činjenica tako postaje sve manje „činjenica”, a sve više samo

jedan od mnoštva mogućih oblika subjektivne interpretativne konstrukcije. Identičan tautološki odnos, koji teorijske pretpostavke implicitno ugrađuje u interpretaciju rezultata mjerenja, pojavljuje se i u opažanjima u astrofizici te fizikalnoj kozmologiji. Eksperimentalni rezultati tako postepeno gube doticaj s Prirodom i pokazuju tendenciju ulaženja u prostor čiste proizvoljnosti.

Duh je pozitivizma u potpunosti zavladao empirijskim znanostima te je svojim pasivnim konzervativizmom i pretvaranjem znanosti u mehaničke sisteme u kojima se ne misli, odgovoran za zaustavljanje razvoja i duboku krizu znanosti kojoj svjedočimo već više od pola stoljeća, unatoč nikad većim ukupnim resursima i većem broju ljudi uključenih u znanstvena istraživanja.

Često spominjani sukob između "religije i znanosti" tako postoje samo sukob između dva degenerirana sistema, sistema institucionalne religije i pozitivističke znanosti, odnosno, u suštini, sukob dviju dogmi. Sukob je neminovan, jer obje dogme uzimaju oprečne sadržaje kozmologije i postavljaju ih kao svoje idole – odsijecajući njihovu vezu s filozofijom koja im zapravo daje život. Tako se danas navodni izbor postavlja između pozitivističke znanosti s temeljem u empirijskim sadržajima i institucija organizirane religije s temeljem u mitološkim sadržajima. Ostvarivanje kozmologije, koje je moguće samo na principima sinteze naturalizma i humanizma, znači bespoštednu kritiku i prevladavanje obje dogme koje predstavljaju slijepu ulicu u razvoju ljudskog znanja.

6.

Utemeljivanje kozmologije kao opće filozofije prirode, što u vidu sinteze naturalizma i humanizma u sebi obuhvaća fizikalnu kozmologiju, spekulativnu filozofiju prirode i mitološku kozmologiju –sjedinjujući tako refleksivno mišljenje, znanstvenu teorijsku i eksperimentalnu metodu ruku pod ruku s umjetnošću - ima svoju inspiraciju i kritički se temelji na tradiciji renesanse misli. Upravo je filozofija renesanse otvorila put trijumfu znanstvenog mišljenja i razvoju matematičke metode u opisu Prirode, štoviše upravo je renesansa doktrinarno pozivanje na autoritete zamijenila eksperimentom i praktičnim odnošenjem mislioca prema Prirodi. Međutim, ironija se sastoji u tome što su empirijske znanosti pod trenutnom vladavinom siromaštva filozofije pozitivizma odbacile duh univerzalizma renesansne filozofije koja ih je rodila, odbacujući time zapravo svaku filozofiju.

Jedina je mogućnost daljnjeg razvoja spoznaje Prirode ukidanje postojeće paradigme te ponovna obnova duha renesanse – koji neće i ne može biti imitacija jednog ranijeg povijesnog stadija, već kreativno razvijanje jedne tradicije mišljenja u novom povijesnom trenutku. Put prema tom cilju obasan je svjetlom koje je raspirio Giordano Bruno, revolucionarni filozof što je – ostavljajući nam herojski i mučenički primjer posvećenosti spoznaji i sukoba sa svim dogmama – pokazao viziju beskrajnog i vječnog Svemira, produženog od beskraja pa sve do čovjeka kao mikrokozmosa; Kozmosa ispunjenog životom, neiscrpnim mogućnostima i nezamislivim čudima – što je vizija koja je u ovom trenutku aktualnija nego ikada ranije, vodeći nas prema punoj emancipaciji čovjeka i njegovoj teorijskoj i praktičnoj sintezi s Prirodom.

The Manifesto for establishing Cosmology as a new Philosophy of Nature

1.

The purpose of our activities is to approach the cognition of the Universe in its essence. Cosmology – the discipline which tries to reach that essence manifested as the interconnection and organisation between all phenomena in the world – has, by definition, the highest and most absolute goal, all other goals representing only its particular parts.

Thus, cosmology is identical to philosophy of Nature. Man, as a particular part of Nature, represents the manifestation of the very same principles and tendencies that exist in the whole Cosmos, and therefore – through his relationship with external Nature and his own self – confirms himself as the microcosmos, inseparably connected with the macrocosmos.

In this respect, cosmology necessarily also includes anthropology as a discipline of Man, therefore needing to be humanistic in the full sense of the word. Since, in the very same sense as the self-reflective human being exists only

through his relationship with the Universe, the cognition of the Universe is an act which necessarily happens only in the context of human history and human psychology. In case this fundamental insight is forgotten and either the cosmological-natural, psychological, or historical context is neglected, the cognition of the Universe is impossible. For this reason, cosmology needs either to exist as a universal discipline, which is built around the axis of the total relationship “Man-Cosmos”, or not at all as a science.

2.

The cognition of the whole Universe requires the synthesis of all manifold and complementary powers of cognition present in Man, their critical usage and permanent mutual verification. In this way, the path directed towards the reflection on the origin of all things and its manifestation through the natural world establishes itself as an organised system of wholeness between thinking and practice – that is, as a science in the full sense of the word – bringing about knowledge and comprehension.

This critical method follows as a consequence of the infinite character of Nature, which implies that the cognition of the world cannot be realised in a single step, but only as continuous progress. This method takes the form of a chain of refutation and criticism of earlier levels of knowledge in the pursuit of more complete and accurate knowledge, encompassing and transcending the previous one. Various means of cognition open the way for a diversity of methodologies and disciplines of cosmology being employed, which need to be united and viewed taking into account their mutual interconnection.

Physical cosmology, therefore, aims to describe the Universe, both theoretically with mathematical methods and models, while necessarily using a certain set of philosophical notions and assumptions, as well as empirically by trying to use experiments to exclude certain physical models or paradigms. Physical cosmology, as any other human assertion, is necessarily determined and bound by philosophical notions and assumptions, however: notions like matter, space, time, measurements, mass have been commonly used without reflection. For this reason, although physical cosmology represents an inevitable tool in the cognition of Nature, it cannot completely fulfil its aim on its own.

On the other hand, speculative philosophy of Nature critically examines those very notions and assumptions that are taken by physical cosmology as merely given, also addressing the question of the possibility of describing Nature by mathematical methods. Moreover, speculative philosophy also reflects on the relation between theory and experiment, and critically analyses the accomplishments and results of physical cosmology. However, without a living relationship towards the material, which is given to speculative philosophy by physical cosmology, and without the examination of the consistency of the concrete philosophical assumptions in relation to the empirical content, speculative philosophy becomes unproductive and leads to a stage characterized by various arbitrary intellectual concepts that cannot be either proven or refuted, even partially.

Finally, mythological cosmology uses the correspondence between Man and the world, i.e. it uses the parallels between certain states and processes happening in the external world and the ones happening in the internal life of Man. Furthermore, it directly creates images and symbols that are then used by poetical and artistical vision which tries to give symbolic and intuitive answers to fundamental cosmological questions. In this respect, the materials of mythological cosmology are of profound importance for the understanding of the fundamental relationship “Man-Cosmos”, therefore representing the junction between psychology and physics. At the same time, by revealing the regularities of Nature in relation to psychological processes, these materials often lead to an intuitive understanding of important properties of Nature. Despite this importance of mythological cosmology, if its materials are not put into a proper historical, natural, and critical context, but are instead understood as literal truths rather than symbolical concepts, they tend to become an irrational obstacle to the development of knowledge, leading into the darkness of superstition and absence of knowledge.

The full synthesis of theoretical and experimental physical cosmology, speculative cosmology and mythological cosmology, the critical analysis of their results and limitations – in the light of the goal given by the establishment of

the universal science describing Nature in its totality – is possible only in the framework of philosophy of Nature or general cosmology, which represents their common medium and their common axis.

3.

The development of knowledge regarding Nature shows itself as a component of history, and for that reason it cannot be viewed outside the development of human society – in much the same way as the current description of Nature needs to be understood in relation to its earlier stages of development and to the tendency for reaching future stages. Therefore, our position regarding cosmology and methods to approach the cognition of the Universe are inspired by historical experiences related to the development of human knowledge and not our subjective desires.

The first relation of Man towards Nature as a totality, and not only towards its particular parts, was the relationship between Man and the night sky, the motion of heavenly bodies and their regularities – which were then understood in their connection between the seasons of the year and the phenomena appearing on Earth. In this way, the first and most important truth about the world as a universal interconnectedness of beings on various levels was realized, i.e. that Nature is cosmos and not chaos. This necessarily leads to the idea that human knowledge capable of understanding the Universe is universal and indivisible. For, what is partial, bounded, and incomplete cannot cognise the Cosmos that is a unity.

In these very first attempts of understanding the world, Man still did not develop more complex categories of rational thought, while empirical insights were limited only to direct material given by the senses. However, self-conscious thinking, which is the primary characteristic of Man, together with the arising of questions regarding his own existence and purpose, have all required that the Universe tries to be understood immediately – using the capabilities which were at that time at disposal. In this way, on the junction of what would later become art, psychology and physics, mythological thinking was developed. It used the net of obvious parallels and hidden relations, as well as correspondences between conscious and unconscious parts of human psychology and Nature. In this fashion it developed a sumptuous richness of symbolical images and lessons regarding the world.

Following manifold complex processes, which happened during the development of human society, these images became the centres around which the customs and the systems of belief of organised religions were formed. Those systems of beliefs served to establish social cohesion and to create group identity, but also, at the same time, to justify social order, as well as the monopolies and privileges of ruling social groups. Further development in the description of the world, which used more complex forms of thought, as well as a focused interest in researching specific parts of Nature, led to the separation of philosophical thought from mythology. From that period on, the most fundamental and essential form of thinking about the Universe was represented by philosophy of Nature, closely related to metaphysics and epistemology. This comes from the fact that philosophy of Nature does not make any assumptions but questions every assumption and every statement.

During the development of philosophy of Nature, which happened throughout many centuries, the interest shifted from the totality and universal properties of things to specific objects and their particular properties. In this description of natural phenomena, through the reduction to parts that are analysed separately, a very efficient form of thinking was reached through quantitative reasoning – which reduces things to a purely abstract relation of numerical comparison – and thus, mathematical thinking became the foundation of empirical sciences.

The great success of empirical sciences in finding various new materials and understandings regarding the structure of matter accelerated their separation from philosophy. However, following the fundamental property of the world as Cosmos, a single thing cannot be understood as if isolated from all other things – because only through the totality of its relations to all other things it exists and acquires its properties. In the very same way, by separating empirical sciences one from another (for instance by dividing them into physics, chemistry, biology), as well as by their further reduction – i.e. the specialisation in even more narrowly defined disciplines – together with their separation from philosophy, the cognition of the world cannot be established. Although such separation of sciences from philosophy

is understandable in a short-term sense in a given historical context, for it enables the specialised collection of various empirical material, in the long term it represents an obstacle for the development of every single discipline. This became completely obvious during the last century, and the beginning of this century, when it became apparent that the further development of each scientific discipline requires synthesis with all other disciplines, as well as a critical reflection and refutation of its own assumptions – which is nothing else than the requirement of the existence of philosophy of Nature.

To enable the return of empirical disciplines, enriched by the development of their material that happened through centuries, back to their source – which is philosophy of Nature – is the fundamental purpose of our activities. By this reunion, empirical sciences would again become reflective and critical, while speculative thought would get its material in the living structure of Nature. Uniting empirical sciences and critical philosophy of Nature, which needs to happen on a higher and enriched quantitative level, is opposed by those forms of thinking that represent a dogmatic fixation on earlier levels in the development of knowledge. For this reason, the currently dominating opinions, inspired by systems of organised religion on the one hand, and reductionism and positivism on the other hand, represent the main obstacles to understanding of the Universe further at this moment.

4.

The systems of organised and institutional religion are, as a general rule, built around important contents of mythological cosmology and powerful psychological symbols, but, as institution, have a tendency to become separated from the creative impulses that had reshaped them, becoming stagnant and unwelcoming to philosophical and critical thought. If taken in this artificial way, they become a dogma and obstacle for the cognition of Nature and Man. Furthermore, by postulating an imagined ideal world with respect to which this real material world is just an illusion or the sphere of sin and suffering, those systems reject what is most real and complete, viz. the infinite power of Nature realised in the Universe we observe. Therefore, the criticism of systems of institutional religion represents a necessary pre-condition for the understanding of Man and the Universe.

5.

The dominant positivist philosophy, which stands at the base of current science, represents essentially the same dogmatic process that characterises institutional religions. However, unlike institutional religion – which transforms the contents of mythological cosmology into a dogma isolated from its relationship towards philosophy – positivism is dogmatic towards a particular type of knowledge, namely with respect to the results of empirical methods.

Here, under the name of positivism we understand – based on the tradition of its usage which dates back to August Comte – the approach defined by its dogmatic relationship towards the rationally constructed phenomena, predominantly implying the uncritical attitude towards the notions of empirical sciences. This approach assumes the possibility of existence of isolated „facts” and separate statements regarding them as a means of the cognition of reality, thus taking the empirical sciences to be the superior form of cognition.

The positivist paradigm by definition rejects the importance of philosophy, especially metaphysics, while ignoring the fundamental fact that every notion and every fundamental assumption of empirical science is a philosophical assumption and is moreover based on a certain paradigm of metaphysics. This includes, for instance, notions such as matter and movement, change, finite and infinite, time, number, equality and inequality, measurement etc. and the already mentioned correspondence between mathematical structures and Nature. Therefore, positivism and its forms only represent a very primitive metaphysics, which uses the current limited results of science to make a universal truth out of them. Such a primitive kind of metaphysics does not allow any criticism, since it forbids the process of thinking about the fundamental notions of empirical sciences and their limitations.

The approach of positivism insists on so-called scientific ‘facts’, but forgets that Nature does not manifest as a bag of readymade facts; rather as a total relationship between an indefinite number of mutually dependent phenomena. Only after the establishment of a certain intellectual system and after interpreting manifold phenomena in its context,

it is possible to form some relative notion of a fact. Furthermore, such a notion actually represents only a simplified component in some limited model of the infinite complexity of Nature. In fact, through the development of human knowledge, such relative facts are constantly replaced by new relative facts, in the framework of newer and relatively more precise intellectual systems. The positivist approach understands the knowledge of the Universe only as a loose collection of partial truths, as a random set of isolated 'facts' which are given once and for all. Because of this, positivism is not capable of understanding correlations and the inseparable interconnection of Nature in all its parts. Therefore, it represents a mere reductionism. Positivism usually uses the argument of correspondence between theory and measurements, and the principle of verification by measurements, while trying to prove the self-sufficient character of physical cosmology and other empirical sciences. At the same time, the principle of falsification, which is often mentioned as a criticism of the verification approach, only represents a logical extension of the same arguments for which the same criticism applies.

However, every experiment is always conducted in a specific context so its results cannot, by their very nature, be automatically understood as universal, but this universality is usually suggested based only on a naive application of the induction principle. Furthermore, every concrete experimental result necessarily has only a limited precision and, therefore, knowledge established by it is limited and uncertain. Moreover, an experiment doesn't prove or disprove any hypothesis by the necessity of some logical mechanism, because every hypothesis can always be extended by further assumptions so that it guarantees an arbitrary good agreement with measurements. The main factor behind most of the current acceptance of certain experimental results, as well as the determination of their importance, is not based on some mysterious scientific method, but mostly by psychological and sociological processes happening inside the scientific community.

One even more significant problem lies in the fact that, with the growing complexity of experiments, they become less and less independent with respect to theoretical assumptions, which they want to test by observations. In this way, experiments tend to include evermore theoretical assumptions needed for their interpretation. For instance, elementary particle physics interprets its complex measurements in particle accelerators by using a statistical comparison between signals coming from a detector and computer simulations built upon concrete theoretical models. The information which is obtained in this fashion, as a consequence, loses its empirical justifications in proportion to the complexity of the experimental setup. In this way, the so-called empirical fact can be called a fact to a lesser and lesser degree, while it rather approaches the status of a subjective interpretative construction. The identical tautological relationship, which implicitly inserts theoretical assumptions in the interpretation of the observational data, is also present in observations characteristic of astrophysics and physical cosmology. As a result of this approach, experimental results eventually lose their contact with Nature and show the tendency of entering into the sphere of complete arbitrariness.

Due to its the passive conservatism and transformation of sciences into mechanical systems, the spirit of positivism has completely conquered empirical sciences and is responsible for the halt of the development of science and its deep crisis that we have been witnessing for the last half century, despite the greatness of total resources and the number of people included in scientific research, which cannot be compared to any other historical period.

The often-mentioned clash between 'religion and science' thus only becomes a clash between two degenerated systems – the system of institutional religion and the system of positivist science – that is, in essence, the clash between two dogmas. This clash is inevitable since both systems take the opposite contents of cosmology and make their idols out of them – while cutting their connection with philosophy, which would actually infuse life into them. Thus, we have on the one side the contemporary positivist science founded on empirical results, and on the other hand institutional religions founded on mythological fixed notions. The establishment of cosmology, which is possible only if founded on the principle of synthesis between naturalism and humanism, means a radical criticism and overcoming of both dogmas, which represent a blind alley in the development of human knowledge.

6.

The establishment of cosmology as general philosophy of nature, proceeding as a synthesis of naturalism and humanism, in itself unites physical cosmology, speculative philosophy of nature and mythological cosmology – in this way establishing the unity of reflective thinking, scientific theoretical and experimental methods and art. The goal of this establishment owes its inspiration and is critically founded on the tradition of Renaissance thought. It was precisely the philosophy of Renaissance that opened the road for the triumph of scientific thought and for the development of mathematical methods in terms of the description of Nature. Furthermore, it was precisely the Renaissance thought that replaced the doctrinaire, hiding under the historical authorities, by experiment and practical relationship of a thinker towards Nature. However, the irony lies in the fact that empirical sciences, being ruled by the contemporary poverty of positivist philosophy, rejected the spirit of universalism, characteristic of Renaissance philosophy - which brought it to life – and, in this fashion, rejected philosophy.

The only possibility for further development of our knowledge of Nature consists in negating the current paradigm and re-establishing the spirit of the Renaissance, which will not be and cannot be an imitation of an earlier historical phase but must be the creative development of a tradition of thinking in a new historical period. The path towards this goal is revealed by the light that was aroused by Giordano Bruno, the revolutionary philosopher who left us the example of heroism and martyrdom, dedication to knowledge and fight against all dogmas; the philosopher who showed us the vision of an infinite and eternal Universe, which stretches from infinity, all the way down to Man as microcosmos – a Universe filled with life, infinite possibilities, and unimaginable wonders. In this moment, this vision is more important than ever before, and it directs us towards the full emancipation of Man and the theoretical and practical synthesis of Man with Nature.

POZIV ZA SLANJE RADOVA: SEDMI BROJ NAUČNO-POPULARNOG ČASOPISA A PRIORI

Rok za slanje: 15. maj 2025. godine

Tema broja: Smrt i besmrtnost u antičkoj filozofiji?

Smrt je pojam koji su od davnina proučavala sva veća područja, od književnosti i umjetnosti, do filozofije i psihologije. Starogrčko poimanje zagrobnog života utemeljeno je u šestom vijeku prije nove ere. Homer opisuje podzemni svijet kao svijet sjenki svih onih koji su umrli, a Grci su vjerovali da u trenutku smrti psiha ili duh umrlog napušta tijelo kao dašak vjetra. Duša se odvaja od tijela i prenosi u podzemni svijet, gdje je u kraljevstvo prihvata vladajući bog Had. Hadovo carstvo, za razliku od kraljevstva planine Olimp, gotovo je potpuno tama i mrak, naseljeno isključivo mrtvima. Besmrtnost je ležala u trajnom sjećanju živih na mrtve i Platon nas uči da je najveća nagrada bogova mrtvima da njihovo sjećanje ostane u svijesti živih dugo nakon što odu. Koncept zagrobnog života nije jedinstven samo za grčku mitologiju. Sokratovo viđenje smrti temelji se na filozofskoj ideji čovjeka i svijeta i specifičnostima njegove filozofske prakse. Upravo ta filozofska koncepcija i praksa čini da antički pogled na smrt i ono što dolazi poslije daleko nadilazi drevni kulturni okvir.

Dostavljanje radova

Molimo autore da pogledaju „Uputstva za autore“, data na linku: <http://www.casopisapriori.com/index.php/apriori/instructions>.

Radovi koji podliježu procesu kategorizacije (prethodno saopštenje, originalni i pregledni naučni rad, stručni rad, književna teorija) prolaze dvostruko slijepu recenziju, dok se ostali radovi objavljuju na osnovu odluke uredništva.

Radove slati na e-mail adresu:

casopisapriori@gmail.com

Datum objavljivanja sedmog broja časopisa je planiran do kraja 2025. godine

UPUTSTVO AUTORIMA

A PRIORI objavljuje originalne neobjavljene radove, recenzirane kao i one koji ne podliježu recenzentskom postupku. Recenziji podliježu članci koji se dijele u četiri kategorije: prethodno saopštenje, originalni naučni članak, pregledni naučni članak i stručni članak. Nekategorizovani radovi kao što su eseji, intervjui i izvještaji ne podliježu recenzentskom postupku te ih uredništvo prihvata i objavljuje na temelju vlastitog uvida. Autori radove dostavljaju lektorisane.

Svi radovi treba da sadrže sljedeće podatke:

- Ime i prezime autora
- Afiliacija
- E-mail adresa.

Radovi mogu biti pisani na lokalnim jezicima i na oba pisma, kao i na engleskom jeziku. Prethodno saopštenje, originalni naučni članak, pregledni rad i stručni članak mogu sadržavati od 3000 do 6000 riječi. Tekstovi se dostavljaju u Word formatu, Times New Roman font, veličina fonta 12, prored 1,5.

Originalni i pregledni naučni članak, stručni članak i prethodno saopštenje treba da sadrže apstrakt (od 100 do 200 riječi) te ključne riječi (do 10) na početku rada, kao i sažetak (do 500 riječi) na kraju rada. U radovima pisanim na lokalnim jezicima sažetak treba biti na engleskom jeziku. Autori treba da slijede sistem navođenja koji podrazumijeva fusnote i bibliografiju Chicago stila sa detaljnim uputstvima na: https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html. Svaki put kada se referiše na izvor, u vidu direktnog navođenja ili sumiranja ili parafriziranja sadržaja, koristi se fusnota. Izvori navedeni u fusnotama moraju odgovarati bibliografskoj listi.

Primjer za navođenje knjige kao izvora:

Stefan Morawski, *Predmet i metoda estetike* (Beograd: Nolit, 1974.), 35.

Kod knjiga koje imaju dva autora navodi se: ime i prezime prvog autora i ime i prezime drugog autora, naslov rada (grad izdavanja: izdavač, godina izdavanja), stranica. Npr:

Katherine E. Gilbert i Helmut Kuhn, *Istorija estetike* (Beograd: Dereta, 2004.), 34.

Kada je u pitanju više autora navodi se ime prvog autora i dodaje "i sar." ili "et al."

Ako je riječ o navođenju teksta iz časopisa, onda bilješka izgleda kao u primjeru:

Slavoj Žižek, "Pismo koje je stiglo na odredište", *Zeničke sveske* 14 (2011): 152.

Ukoliko je riječ o web stranici potrebno je, pored navedenih podataka, navesti potpunu URL adresu stranice i datum pristupa stranici. Ako se radi o članku na određenoj web lokaciji, onda se navodi:

Nikolas Kupiera i sar. "Humor Styles and Negativ Affect as Predictors of Different Components of Physical Health," *Europe's Journal of Psychology*, br.1 (2009): 23, <http://www.ejop.org>. očitano, 12. 12.2010.

Lista literature na kraju rada slijedi abecednu logiku. Ako se radi o dva djela istoga autora prvo se navodi djelo koje je ranije izdato. Navođenje autora u literaturi počinje prezimenom.

Ingarden, Roman. *Doživljaj, umetničko delo i vrednost*. Beograd: Nolit, 1975.

Ukoliko je riječ o članku iz časopisa, navodi se: prezime, ime autora. „naslov rada: podnaslov“, *naslov časopisa* oznaka sveska/godišta/broj (godina): početna- završna strana članka:

Žižek, Slavoj. „Pismo koje je stiglo na odredište“, *Zeničke sveske* 14 (2011): 152- 169.

Web izvori se u literaturi navode isto kao u bilješkama/fusnotama.

Kroz postupak recenzije prolaze članci koji se dijele u četiri kategorije:

1. Prethodno saopštenje – sadrži do tada neobjavljene preliminarne rezultate određenog naučnog istraživanja koje će se veoma brzo objaviti,

2. Originalni naučni članak – sadrži autentičnu tezu i do tada neobjavljene rezultate naučnog istraživanja,

3. Pregledni članak – sadrži koncizan i kritičan pregled specifičnog istraživačkog područja a donosi i nove informacije o trenutnom stanju pomenutog područja i

4. Stručni članak – pored takođe konciznog i kritičkog pregleda određene teme, on sadrži i sve pravce kao i protivteze iznesene nasuprot pomenute teze. Takođe mora biti razumljiv i nespecijalistima tog područja. Razlikuje se od originalnog naučnog rada po neiznošenju originalne teze nego po korištenju već objavljenih rezultata koje autor sada dodatno pojašnjava.

Konačan sud o kategorizaciji članaka donosi glavni urednik na prijedlog recenzenata rada.

Recenzent je dužan kritički ocijeniti rad koji je dobio na uvid te saopštiti ocjenu. Takođe, dužan je postupati sa

dodijeljenim radom kao sa spisom od povjerenja. Recenzija se treba izvršiti u skladu sa dogovorenim vremenskim rokom i na nivou akademskog oblika komunikacije.

Recenzent je dužan recenziju obaviti na vrijeme i zadržati akademski nivo komunikacije pri pisanju recenzije. Nakon pročitano rada, recenzent je dužan dati svoj sud o tome treba li rad objaviti, predložiti kategorizaciju ukoliko je recenzija pozitivna te iznijeti sud o tome treba li se u radu išta popraviti ili doraditi. Recenzije su dvostruko slijepe, tj. recenzent neće znati ime autora niti će autor znati ime recenzenta.

Ocjene recenzenta mogu biti sljedeće:

a) Da, prihvata se.

b) Da, uz doradu.

c) Ne, ne prihvata se, osim ako se ne učini temeljna revizija rada.

d) Ne, ne prihvata se.

Nekategorizovani radovi ne podliježu recenzentskom postupku. Uredništvo će prihvatiti i objaviti te radove na temelju sopstvenih procjena.